

Dane Ilić

EVA

Izdavač
Dane Ilić, Kragujevac
© Dane Ilić 2015
ISBN 978-86-919445-0-6

Dane Ilić

EVA

Kragujevac
2016.

*Smrti se ne bojim,
smrt nije zla,
smrt je tek deo,
života teškoga.
Jer, smrt nije zlo,
kad krila u letu
ostanu bez snage...*

Jirži Volker

Slučajni susret

Evu Nahir Panić upoznao sam neočekivano. Tragajući za segmentima životne i radne biografije jugoslovenske Jevrejke i historičarke Jovanke Ženi Lebl, u kibucu na severu Izraela, pro našao sam Evu, devedesetpetogodišnju Jevrejku iz Čakovca. Neuobičajene energije, živog temperamenta i fascinantne spremnosti na otvoreni razgovor sa potpunim neznancem, Eva Nahir Panić je na moju adresu, poslala opširno pismo, kao odgovor na nekoliko pitanja koje sam uputio Udruženju Jevreja* sa prostora nekadašnje Jugoslavije.

Opisujući svoje detinjstvo u Čakovcu pre Drugog svetskog rata, stradanje porodice u Holokaustu, oslobođenje i nastanak Jugoslavije, već u nekoliko redova učinila je da taj prvi, neposredni razgovor, otvori na stotine pitanja, delove godinama skrivane nacionalne istorije sakupljene u samo jednoj životnoj priči – biografiji Eve Nahir Panić.

Dolazak u Izrael, zemlju burne istorije i neizvesne budućnosti bio je zbunjujući koliko i Evina želja da, u desetoj deceniji života, otvoreno govori o sebi, ratnim sukobima, porodici, sećanjima ... Svoju životnu ispo vest sabrala je i ispričala u skromnom stanu na severu Izraela, u kibucu Šhar Hamakim (Sha'ar HaAmakim), jednoj od poslednjih oaza zajedništva i jednakosti – ideala za koje se borila čitavog života. Brdovit, otrgnut od pustinje, ispresecan uskim ulicama, Šar Hamakim, komuna nekada-

---

* Udruženje Hitahdut Olej Ex Jugoslavija osnovali su 1935. godine jugoslovenski Jevreji useljeni u Palestinu sa željom da očuvaju kulturu, tradiciju, književnost, običaje i istoriju članova jevrejske zajednice nekadašnje Jugoslavije.

šnjih poljoprivrednika, mahom doseljenika iz Jugoslavije, jedno je od retko sačuvanih tragova nastanka današnjeg Izraela.

Eva Nahir Panić dočekala me je pred velikom kapijom kibuca, simboličnog naziva „Vrata dveju dolina”, ranog julskog prepodneva 2013. godine. Hitro se spuštajući strmim ulicama ka glavnom putu, prve trenutke našeg susreta učinila je gotovo neverovatnim. Malim elektromobilom, sa visokom nadstrešnicom, zaustavila se pred ulazom u kibuc i poželela mi dobrodošlicu.

Ovo je moja oaza. Ovo je moj kibuc. Ovde veoma dobro živim.

Videćete!

Čakovečka idila

Eva je rođena 3. avgusta 1918. godine u Čakovcu u tadašnjoj Mađarskoj, kao najmlađa od tri kćeri Bele i Eme Kelemen*. Porodica Kelemen doselila se iz Velike Kaniže** u pograničnu varošicu Čakovec, i 1905. godine u tom mestu osnovala prvu trgovinsku radnju pomodne robe. Ugledni mađarski Jevrejin Bela Kelemen, sa iskustvom trgovačkog nameštenika u golemoj trgovini Alt Ibem u Velikoj Kaniži, na nagovor tadašnjeg poslodavca, pristao je na brak sa mladom Jevrejkom Emom iz bogate porodice Kon.

Kao retko koja devojka tog vremena, Ema Kon je 1903. stekla maturu u prestižnoj trgovačkoj školi u rodnom gradu, a u Alt Ibemu bila je glavni knjigovođa. Iako je porodica Kon bila imućna, a Ema jedina kći od četvero dece Jakova Kona, nastavila je porodičnu tradiciju, dok su tri starija sina školovana na prestižnim fakultetima u Budimpešti. Porodica Kon je tako ostala bez novca i imovine kojom bi kćeri osigurala udaju i spokojan život. Bez miraza se nije mogla udati.

„Gospođice Ema”, rekao joj je jednog jutra poslodavac, „ovde je odnedavno naš novi nameštenik, mladi Bela Kelemen.”

„Nameštenik?”

„Da. Ukoliko biste se udali za njega”, rekao je oprezno, „ja bih vam pomogao.”

---

* Bela Kelemen, rođen 1876. godine u Kapošvaru u Mađarskoj. Ema Kon rođena je 19. 12. 1878. godine u Velikoj Kaniži.

** Grad u županiji Zala u oblasti Zapadna prekodunavska regija u Mađarskoj u blizini današnje državne granice sa Hrvatskom i Slovenijom.

„Udaja?” – iznenadila se Ema.

„Dao bih vam nešto svoje robe, pa možete ovde u okolini otvoriti svoju radnju. Recimo, magazin pomodne robe. Takvih još nema u ovom kraju”, bio je uporan.

Po dolasku u Čakovec Evini roditelji osnovali su skromni „Međimurski magazin”, prodavnicu pomodne robe, prvu te vrste u gradu. Čakovec je bio mala varoš, sa oko sedam hiljada stanovnika i tek nekoliko jevrejskih porodica.

Porodičnu trgovinu vodila je njena majka, sposobna, ozbiljna i otmena žena. Naizgled stroga, bila je odmerena i iskrena duša, okrenuta porodici i kćerima, veoma posvećena poslu, poznavala je potrebe kupaca, umela da odabere i naruči ono što bi se dobro prodavalo. U trgovini su kupovala gospoda, a takvih je u Čakovcu bilo mnogo.

Sva čakovečka gospoda – dame sa raskošnim šeširima, devojčice sa somotskim trakama u kosi, dečaci koje su, već po izlasku iz kuće, strogi oče-

Eva ispred trgovine „Međimurski magazin” sa ocem Belom Kelemenom

Ema (Kon) Kelemen u Čakovcu

vi kritikovali ukoliko bi koji trun prašine pao na njihove skupe i tek ispravljene pantalone – postali su redovne mušterije. Tkanine i raskošna somotska platna stizala su iz Beča, Pariza i Praga.

„Čakovečke frajlice nose šišire, a njihove mamice prodaju krompire”, orilo se čakovečkim ulicama. Nestašna omladina dobacivala je devojkama i mladim damama koje su, ne osvrćući se, nastavljale svoje duge šetnje. Skrivala su se iza čipkanih suncobrana, odmahujući rukama koje su krasile sitno vezene svilene rukavice.

Dom Kelemenovih, u početku trosobni stan u centru malog međimurskog grada, ubrzo je zame-

nila velika trgovina u prizemlju i prostrani stan na spratu velike kuće u centru varoši.

„Govorila sam mađarski, hrvatski jezik sam skromno poznavala. Godine 1924, sa šest godina, pošla sam u osnovnu školu u Čakovcu i počela da učim hrvatski. Spokojno i bezbrižno detinjstvo bilo je ispunjeno ljubavlju roditelja i mojih starijih sestara Klare i Suzane*. Mamin otac, moj deda Jakov Kon, bio je centar mog sveta. Živeli smo u istom domu, i satima šetali Peškim putem kraj stare železničke stanice”, priseća se Eva tog vremena.

Odrastala je slušajući ozbiljne i duge razgovore starog Kona i njegovih prijatelja. Uobičajena svakodnevica bila je ispunjena izobiljem. Dnevni

* Klara Kelemen, najstarija kćer Bele i Eme Kelemen, rođena je avgusta 1908. godine u Čakovcu. Druga kći Suzana rodila se dve godine kasnije.

rituali više su podsećali na one sa evropskih dvorova nego na život građanske porodice u malom Čakovcu.

„U odsustvu roditelja, o meni je brinula guvernanta, a sobarice obučene u crne somotske haljine, sa belom čipkom na rukavima i trakama na glavi, ispunjavale su sve moje prohteve. Imali smo baštovana i 'slugu' koji je mamu pratio u kupovinu. Polazak u osnovnu školu doneo je nova saznanja, stekla sam prve prijatelje, a osim mađarskog i nemačkog jezika, naučila sam i hrvatski, upoznala svoju prvu prijateljicu Jagodu Rotanić. Naša bliskost i iskreno prijateljstvo opstaće i nakon turobnih godina koje će uslediti. Jagoda je jedan od prijatelja kojih se, sa iskrenim divljenjem i radošću, setim i u ovim poznim godinama. Svako pominjanje njenog imena vraća me u bezbrižne dane odrastanja, nestašluke, leta koja smo provodile u vinogradu njene porodice u brdima kraj Čakovca. Letnje i zimske ferije bile su prilika da više vremena provodim s majkom za koju sam bila izuzetno vezana. Letovale smo u Abaciji*, a zime provodile u Pešti. Već od šeste godine uživala sam u baroknoj raskoši Venecije, peštanskim operama, pozorištu, baletu... Majka je želela da se obrazujem, pa sam leta i zime provodila kod starijih sestara u Pešti. Putovala smo Orijent ekspresom**.

Po završetku osnovne škole, Eva je upisala Građansku školu u Čakovcu, a potom i Trgovačku, nastavljajući porodičnu tradiciju. Diplomirala je 1934. godine i već sa šesnaest oprobala se kao trgovac.

„Imala sam obavezu da pomažem u radnji. Mrzela sam to! Nisam umele sa kupcima, nisam bila vešta u prodaji. Dešavalo se da im, kada biraju robu, kažem: Nemojte to kupovati. To nije dovoljno kvalitetno. To nije dobro. Ne trošite novac uzalud! Kupci su bili iznenađeni, a otac bi mi posle takvih razgovora ljutito naredio: „Idi kući i proveri da li je sve spremno za ručak!” Iako smo imali kuvare, „po kazni” sam odlazila kući, jer moja trgovačka veština nije bilo dobra.”

Strogost oca, čoveka krutih stavova, otmenog držanja i ponekad nepodnošljive hladnoće, ogledala se i u jasno definisanim pravilima ponašanja u kući.

---

* Italijanski naziv za Opatiju.

** Orient Express jedan je od „najslavnijih vozova” Evrope svog vremena i sinonim za luksuzna putovanja, saobraćao je na liniji Pariz – Istanbul od 1883. do 1977. godine.

Stari sat na zidu trpezarije izbijao je sedam. Kraj raskošno postavljenog stola, sa „švapskim” đakonijama i belim visoko nameštenim salvetama, čekali su da stari Bela Kelemen uđe u prostoriju. Za njim su se zatvarala masivna trpezarijska vrata. Kćeri Klara i Suzana već su na svojim mestima.

„Dobro je, pomislila bih, svi smo tu ... Onaj ko bi na večeru stigao koji tren kasnije, ostao bi pred vratima.”

Posle gospodina Kelemena, niko nije ulazio u trpezariju.

Jevrejska veroispovedna opština Čakovec^{*}, najstarija u Međimurju, 1930. godine imala je 211 članova. Čakovečki Jevreji bili su ugledni članovi zajednice: advokati, trgovci, bankari, preduzetnici.

Uživali su u koncertima, pozorišnim predstavama, rado posećivali bioskope. Kao donori, ili kao amaterski glumci, pevači, plesači ili reditelji, kreirali su društveni život Čakovca, Preloga i Donje Dubrave. Njihove građanske kuće i vile bile su dokaz kulture stanovanja.**

Bela Kelemen je večeri provodio u Gradskoj kavani, kartajući se u društvu trgovaca, bankara i lekara. Dešavalo se i da neka starija dama, tražajući za suprugom, naiđe na priče o zabranjenim ljubavima, političkim nesuglasticama, trgovačkim dogovorima... Nedaleko odatle, starim Peškim drumom uz železničku stanicu, šetale su gospođe sa kćerima, odmevale skupe toalete, stidljivo skrivajući pogled od mladih oficira koji su popodneva provodili u dokolici, nedaleko od stacionara Osme konjičke divizije Jugoslovenske kraljevske vojske***.

Nekoliko godina po završetku Prvog svetskog rata, u Čakovcu je osnovana prva organizacija levičarske omladine koja je, vrlo brzo, u privukla srednjoškolce i visokoškolce – među njima i Evu Kelemen. Koristeći ugled porodice i dobre veze sa susednom Mađarskom, često putujući do obližnje Pešte, Eva je prenosila ilegalni komunistički materijal, predavala ga čakovečkim ilegalcima i pomagala aktivistima koji su, iako pod stalnim pritiskom policije, uspeli da očuvaju organizaciju i učvrste njen ugled među mladima.

* Jevrejska veroispovedna opština Čakovec osnovana je 1780. godine i kroz čitavu istoriju bila je jedina jevrejska opština u Međimurju.

** Vladimir Kalšan, *Židovi u Međimurju*, Muzej Međimurja, Čakovec, 2006, str. 4.

*** Osmi konjički puk Jugoslovenske kraljevske vojske bio je stacioniran u Čakovcu.

„Kroz Čakovec je prolazio brzi voz Trst–Pešta. Već sa petnaest godina, bez pratnje roditelja, putovala sam do Mađarske, u posetu sestri. Vozeći se u prvom razredu u prtljagu sam donosila komunistički materijal: knjige, brošure, pamflete. Često ni sama nisam znala šta se tu nalazi. Niko nije sumnjao da se u koferima mlade Jevrejke, sa kartom najskupljeg razreda u vozu, nalaze publikacije namenjene ilegalnoj organizaciji. Po dolasku u Čakovec, materijale sam predavala komunistima.”

Iz stare metalne kutije, Eva izvlači crno-bele fotografije nastale početkom prošlog veka, slike predratne varoši, svojih roditelja, drugarica.

Istoriju vremena u metalnom oklopu boje višnje, na kome se još nazi-ru nekadašnje šare, sačuvala je, čini se, nesvesno: otkriva da je, staru kutiju punu fotografija, zakopala u zemlju, ne znajući da će Holokaust i Drugi svetski rat uskoro izbrisati tragove postojanja Jevreja na tim prostorima. Tajna stare kutije, ponovo otvorene tek pošto je fašizam poražen, ostaće jedino svedočanstvo postojanja porodice Kelemen.

Mladi članovi jevrejske zajednice Čakovca do sredine tridesetih godi-
na bili su okupljeni u levičarskom omladinskom pokretu Ha-šomer Ha-

Eva u Čakovcu, u društvu članova Organizacije Crvenog krsta (sedi s desne strane)

cair*. Nakon nemačke okupacije Austrije, većina napušta tu organizaciju i pridružuje se Internacionalnom pokretu.

„Nisam želela da me više iko pita da li sam Jevrejka ili Ciganka. Priklonila sam se Internacionalnom pokretu”, objašnjava Eva, ne skrivajući osmeh koji joj, uvek iznova, vraćaju sećanja na mladost u Međimurju.

Iako nikada nisam bila član, podržavala sam njen rad. Bila sam idealista, komunista, živela za ideju jednakosti. Toga tada nisam bila svesna, iako je moj komunistički rad počeo je mnogo ranije, dok sam na putovanjima u Peštu prenosila komunističku literaturu. Moj veliki prijatelj bio je Vlade Velebit**, sin konjičkog brigadnog generala Ljubomira Velebita. Pre rata, nisam bila uključena u posebne aktivnosti. Uglavnom smo čitali knjige i levičarsku literaturu. Naša grupa nije bila organizovana onako kako je to bilo u komunističkom pokretu koji je u drugim krajevima bolje funkcionisao. Bila sam mlada i na to gledala kao na zajednicu ljudi koje povezuju ideali i želja da zajedno menjaju svet.”

Pitam da li je verovala da će nova politička ideja internacionalizma zaista doneti ispunjenje ambicioznih zamisli mladih Čakovčana da zajednicu priklone komunizmu. Eva samo odmahuje rukom, i osmeh se gasi.

Podne je. Nad Evinim stanom u kibucu Šar Hamakim čuju se avioni. Prekidam razgovor iznenađen bukom, nalik onoj koju u borbenom jurišu nebom stvaraju bombarderi. To je deo naše svakodnevice – kaže. U blizini je vojna vazduhoplovna baza, vežbe su svakodnevne. Izrael, kažu, ima modernu vojsku, uvek spremnu da reaguje na napad.

„Gde sam ja, tu je i rat”, kaže u šali i ustaje. „Pokazaću vam nešto što još niste videli.”

Uzima nešto nalik ključevima za automobil i izlazimo. Minut kasnije već smo u njenom neobičnom elektromobilu kojim spretno i lako krstari strmim ulicama kibuca. Dok se, na letnjem suncu, vozimo komunom, Eva

* HaShomer HaTzair – Mladi stražar, jevrejska (cionistička) levičarska organizacija osnovana 1913. godine u Galiciji, u Austrougarskoj i Mađarskoj. Do 1939. godine imala je oko sedamdeset hiljada članova širom sveta, koji su tokom Drugog svetskog rata bili su posvećeni borbi protiv fašizma.

** Vlado Velebit (1907–2004), jugoslovenski diplomata i političar, školovao se u Rumuniji, Beču i Trstu, živeo u Čakovcu i Varaždinu. Priključio se partizanima 1942. godine, a posle rata je bio ambasador Jugoslavije u Londonu i Rimu.

mi priča o vlasnicima kuća pored kojih prolazimo, o vrednim ljudima čiji potomci danas žive uglavnom izvan kibuca.

„Ja sam među najstarijima”, kaže ponosno. „Prićaćemo o tome kasnije. Prvo da vam pokažem ovo mesto.”

Zaustavlja automobil pred ulazom u veliku trpezariju kibuca, krcatu ljudima.

„Na ovom mestu, najjasnije se oslikava ideja života u komuni: pravila su ista za sve. Poštuju se. Novac malo ko koristi, nastali troškovi se beleže i naplaćuju jednom mesečno. Tako je i u trgovinama. Ne dolazim u trpezariju tako često. Tek ponekad, kada imam goste. Okupljamo se petkom na večeri, čitava porodica. Razgovaramo, družimo se, ponekad i zapevamo”, objašnjava Eva dok čekamo u redu da blagajnica upiše obroke kojima smo posluženi u kuhinji. Sedamo za sto u dnu trpezarije kraj velikih staklenih vrata.

„Tu, na mestu na kome sedite prvi put sam upoznala Danila Kiša, pre trideset godina.”

Uz bogati mediteranski ručak razgovaramo o kibucu Šar Hamakim, saznajem kako je organizovan život, zbog čega je teško biti prihvaćen kao kibucnik i šta takav status donosi. Šar Hamakim nema sinagogu, i osim velike menore*, postavljene na kuli silosa na ulazu u kibuc nema drugih simbola judaizma. (Šar Hamakim je nereligiozni kibuc.)

„Predsednik kibuca bira se na mandat od tri godine. Ima isti stan kao i svaki drugi stanovnik, ista prava i obaveze, kao bilo ko od nas. To me je dovelo u Izrael. Ovde smo svi jednaki”, objašnjava. „Još ćete mnogo toga ovde videti i čuti.”

U povratku, prolazimo pored zgrade male pošte, ambulante, nečemu nalik domu za stare u kom su privremeno smešteni stari kibucnici kojima je potrebna nega. U daljini se naziru svetla na vrhovima brda koja okružuju Šar Hamakim, a među njima biblijski Karmel.

Zaustavljamo se pred starom kapijom sa tablom na kojoj piše: Shaar Haamakim since 1935. Vidim oronulu baraku na čijoj verandi i dalje visi

---

* Sedmokraki svećnjak koji su Izraelci nosili kroz divljinu Sinajske pustinje (svetiljka, svećnjak, hebr. *menora*). Sedmokraki svećnjak iz jerusalimskog hrama, postao je jedan od simbola Jevrejstva.

metalni okvir koji je pre osamdeset godina korišćen kao zvono kojim su kibucnici pozivani na ručak. U dnu malog dvorišta – zardali čelični vodoran, toalet, kućica za upravu i traktor. Na ovom mestu vreme je stalo.

„Ovde je nastao Šar Hamakim”, objašnjava Eva, dok pokušavamo da otvorimo vrata drvene barake u kojoj je ispisivana istorija ove komune.

Dok vrelinu izraelskog leta smenjuje ugodni suton, sedimo na verandi Evinog doma u bezimenoj ulici. Povremeno, nebo preleću avioni, koje sve manje primećujem. Pripremio sam kafu za večernji predah, dok je Eva vešto parkirala svoj elektromobil pod malu nadstrešnicu. Uvek, iznova, fascinira me njena energija. Šeretski dobacuje:

Eva pred starom upravnom zgradom kibuca Šar Hamakim jula 2013. godine

„Znate li da ću uskoro imati devedeset pet? Još pet, pa punih sto godina! Ko još to doživi?“, smeje se prilazeći, kao da zna o čemu razmišljam. „Čitav jedan vek!”

Prelistavamo album sa starim fotografijama. Zaustavljamo se na jednoj: nasmejana Eva u društvu mladog oficira, u Čakovcu, leta 1936. godine. Ne seća se dana kada je nastala.

U Čakovcu, leta 1936. godine

I to nas vraćana listanje Evine biografije: predratne godine, prvu ljubav, susret sa čovekom koji će joj obeležiti život i zauvek ga izmeniti određujući njenu sudbinu u godinama koje dolaze.

Mladi oficir

Osma konjička divizija jugoslovenske Kraljevske vojske stacionirana je u Čakovcu. Iz srpskog seoceta Male Kruševice kraj Varvarina u međimurski garnizon kraljevske konjice na službu je upućen Radosav Panić. Bila je to 1935. godina.

„Kako se usuđujete da pred pukovnika izađete sa iskrzanom košuljom?” – viče, gotovo van sebe od besa stariji pukovnik. „Je li to jugoslovenski vojnik? Je li ovo smotra konjičke divizije ili ne!?”

„Gospodine pukovniče, ja sam vojnik Panić iz Male Kruševice. Nemam nikoga osim oca i majke. Siromašni smo. Sve što zaradim šaljem njima. Ovo je jedina košulja koju imam, čista je i uredna. Sa ponosom služim kraljevu vojsku!”

Siromašno planinsko selo Kruševica, na tromedi trsteničkog, levačkog i temničkog kraja, sa desetak kuća, nekoliko kilometara je udaljeno od prvih varošica. Najbliži Krčin je na šest kilometara pešačenja. Taj put Rade je prelazio svakodnevno, do seoske škole i natrag. Siromaštvo da je, kao je kasnije poverio prijateljima, i odvelo na vojnu akademiju. Školovanje za oficira ili sveštenika bili su jedini način da pobjegne od siromaštva i seoskog blata.

Mladim čakovečkim oficirima subotnje zabave bile su prilika da se, bar nakratko, udalje od strogog vojničkog života, prošetaju korzoom, krišom

---

* Radosav Rade Panić, rođen je 15. februara 1915, u Maloj Kruševici kod Varvarina, Opština Donji Krčin, Srbija. Osnovnu školu pohađao je u Jagodini, a potom Vojnu gimnaziju, na kojoj je diplomirao 1935. godine.

svrate u kafanu. Omiljena mesta okupljanja bile su i srednjoškolske igranke. Jednog subotnjeg popodneva 7. marta 1936. godine dvadesetdvogodišnji oficir Panić, u svečanoj vojničkoj uniformi, sa sabljom na struku, u društvu nekolicine oficira, stigao je u čakovečku gimnastičku dvoranu. Eva se tog popodneva jasno seća.

„Da li gospođica pleše? – iznenadilo me je pitanje mladog oficira. Pitala sam ga ko je i on se predstavio. „Ja sam vojnik, gospođice. Radosav Panić.”

Iako zbunjena, Eva je nastavila razgovor. Rekao joj je da je iz daleka, iz Male Kruševice u Srbiji. Hrabro, bez stida, govorio joj je o svom životu na selu, siromaštvu.

„Ja sam gospođice rođen, takoreći, u štali.’ To nije moguće, pomislila sam”, opisuje Eva sa osmehom prvi razgovor sa Radetom. „Taj mladić je bio ponosan na svoje siromaštvo!

‘Živeo sam sa ovcama i kokoškama. Moji su roditelji veoma siromašni. Prvi sam od seoskih dečaka koji je završio školu. Svakoga meseca polovinu svoje plate šaljem roditeljima. Videćete, gospođice, za pet godina sagradiću roditeljima pravu kuću, oženiću se i više neću živeti u onoj od blata. Neću više biti siromašan – rekao je skoro svečano.’ Bio je to neverovatan susret!” – priča Eva dodirujući lice mladog oficira na izbledelej fotografiji.

Zime u Čakovcu su bile jake, pa su oficiri dobijali po dva metra drva za ogrev. Rade je toliko želeo da pomogne roditeljima na selu da je prodavao sledovanje i novac slao u Kruševicu, seća se Eva, i vraća davnom razgovoru u plesnoj sali.

„Kako se zove Vaš otac, gospodine Paniću?”

„Milosav.”

„A Vaša majka?”

„Tijana!”

„Kada budem imala ćerku, zvaće se baš tako, Tijana!”

Eva hitro ustaje i donosi požuteli papir iz beležnice Radeta Panića u kojoj je zapisivao oficirske plate i novac namenjen izgradnji kuće u Kruševici. „Ni sama ne znam otkud mi tolika hrabrost, ali sećam se da sam Radetu rekla da takvog mladića tražim”, dodaje kroz glasan smeh. „Otr-

čala sam kući i bez straha saopštila majci da sam upravo upoznala jednog mladića, oficira. On je rođen za mene – rekla sam joj i verovala u to.”

„O čemu to govoriš, Eva?”

„Mama, on je oficir, Rade Panić!”

„Kakav oficir? Šta ima taj mladić? O čemu to govoriš, ako Boga znaš!?”

„Mama, on je jako siromašan, nema ništa. Govorio mi je o svom siromaštvu!”

„Šta to govoriš, Eva, jesi li poludela?”

„On je čovek koga sam tražila”, bila je uporna.

„Šta će ti otac reći kada čuje za to? Pa, taj mladić nije Jevrej, Eva!”

Nije se previše obazirala na majčine kritike i grdnju. Više ju je brinulo šta će otac kazati.

„Rade me je, prilikom prvog susreta, pitao šta radim sutra. Odgovorila sam da putujem u Varaždin, u posetu prijateljici, i da ću se vratiti krajem dana. U Varaždinu me je sačekala Jagoda Rotanić kojoj sam ponosno pričala o oficiru kojeg sam upoznala. Kasnog popodneva vratila sam se u Čakovac i po prvi put do tada, ugledala majku kako stoji na peronu. Zatrepašćeno sam je upitala zašto je došla.

‘Da te sačekam!’

‘Ali, nikada do sada to nisi činila.’

‘Očekivala sam da će te na stanici sačekati onaj mladi oficir. Želela sam da ga vidim.’

Rade je strpljivo čekao ispod velikog kestena na železničkoj stanici.

‘Vidiš, Eva, onaj oficir tamo, pod drvetom, kraj bicikla ... Tebe čeka? Nisam želela da te on prati do kuće. To nije red!’

Ipak, dopustila je da nas Rade otprati. Dok smo išle starim Peškim drumom ka centru varoši, majka je koračala uz mene ne pokazujući interesovanje za Radeta koji nam se pridružio.

Govorile smo na mađarskom, jer mama nije znala ni reč hrvatskog jezika. Rade se tek ponekad kurtoazno osmehnuo. Kada smo se rastale sa njim i ušle u kuću, uhvatio me je užasan strah. Šta ako otac sazna? Bojala sam se da će me poslati u Budimpeštu kod sestara. Kada sam tiho upitala mamu šta će se dogoditi ako on sazna za Radeta, odlučno je odgovorila:

Ne, sa tobom neće učiniti isto što i sa tvojim sestrama. Ostaćeš ovde, neću dozvoliti da te uda za drugoga!”

Pet godina, Eva se svakog dana viđala s Radetom.

„Možda Vam zvuči neverovatno, ali moja mama, Rade i ja, sastajali smo se svakoga dana i odlazili na čakovečko šetalište. Svake večeri, punih pet godina, šetali smo ulicama. Mama ne govori hrvatski, Rade ne razume mađarski... Pa, bilo je prilično čudno”, smeje se Eva, pokazujući mi fotografije predratne čakovečke promenade. „Bila sam prevodilac.”

U predvečerje jednog februarskog dana, 1940. godine, stari Bela Kelemen, vraćajući se iz Gradske kavane, srdačno je pozdravio gospođu Šajer sa kojom se susreo na putu do gradskog trga.

*Oficir VIII konjičkog puka u Čakovcu
Radosav Rade Panić*

„Moj naklon gospođo Šajer!”

„Gos'n Kelemen, zar vi ne vidite koliko je vaša ćerka mršava?”

„Moja Eva?” – začudio se.

„Vaša Eva i taj mladi oficir. Do kada ćete biti protiv toga?”

„Kakav oficir? O čemu to govorite, gospođo Šajer?”

„Toliko su mršavi da ulicom šetaju samo kaputi, a oni izviruju ispod njih!”

„Kakav oficir, za ime Boga!?” – odbrusio je i odjurio dalje.

Već sa ulaza raskošne kuće Kelemenovih u centru varoši besno je povikao: „Ema! Ema!”

„Šta se dogodilo?” – dotrčala je gospođa Kelemen.

„Gospođa Šajer mi je upravo saopštila da naša Eva ima nekakvog oficira za momka!”

„Bela, ona je punoletna. O tome razgovaraj sa njom, a ne sa mnom”, reklaje mirno.

Poslao je po Evu, koja se ubrzo našla pred njim. Nije se trudio da sakrije bes, udarajući nervozno vrhovima prstiju o ivicu stola.

„Šta je to Eva? Kakav je to mladić? Šta to činiš?”

„Tata, ja sam punoletna!”

„Ko je taj mladić?”

„Srbin, oficir iz Vojne akademije.”

„Kako? Pa, ja ću od sramote skočiti kroz prozor!” – vikao je.

„Ako se zbog toga treba ubiti, ja ću ti otvoriti prozor!” – drsko je odgovorila i izašla iz sobe.

Bela Kelemen je izleteo iz kuće i u trenu se našao pred sinagogom. Boreći se za dah, pokušavao je da objasni rabinu Iliji Grinvaldu razlog iznenadne posete.

„Šta se dogodilo, gospodine Kelemen? Samo polako, smirite se.”

„Zamislite, gospodine Grinvald, moj kći Eva ima momka, nekakvog oficira, pa još Srbina!”

„Gospodine Kelemen, mi smo svake večeri vidali Vašu gospođu sa Evom i tim mladićem. Godinama! Sastaju se često kod našeg kantora”, smirivao ga je rabin. „Gospodine Kelemen, zar ne vidite šta se dešava? Već je čitava Evropa pod Hitlerom. Dozvolite Evi da pođe sa njim. Možda će joj to sačuvati život.”

„Ali on nije Jevrejin! Kako da na to da pristanem!?”

„Idite natrag i pozovite tog mladića k sebi. Predsednik Jevrejske opštine, doktor Švarc, rekao mi je da je Panić fin momak”, rekao je rabin i prekinuo razgovor sa starim Kelemenom.

„Dovedi tog mladića. Želim da ga upoznam!”, naredio mi je otac kad se vratio kući. Odjurila sam do kasarne. Taj dan nikad neću zaboraviti.

* Solista u sinagogi.

Bila je nedelja, radnja je bila zatvorena, a majka je nervozno čekala moj povratak. Šta li će se dogoditi? – pitala sam se. Bila sam uplašena.”

U velikom salonu, stari Kelemen, sa rukama na leđima, stajao je oslo-njen na kamin. Zadihana i uzbuđena, Eva je uvela Radeta.

„Hm! To je taj oficir?” – promrmljao je Bela, odmeravajući mladog oficira strogim pogledom. Nelagodnu tišinu prekinuo je iznenadni gest stasitog oficira. Neočekivano je kleknuo pred njega, poljubivši mu ruku.

Stari Kelemen je bio zgranut.

„Zar jedan kraljev oficir u uniformi kleči pred starim Jevrejinom i ljubi mu ruku?! Eva, šta je ovo? Zaboga, reci mu da ustane! Daću mu šta god želi, samo neka ustane. Eva!”

„Rade ustani! Tata pristaje na sve!”

„Ja bih to isto učinio i svome ocu. Ja svojim roditeljima ljubim ruku. Takav je običaj kod nas”, objasnio je Rade.

Vest o mogućoj veridbi Jevrejke i Srbina brzo se proširila varošicom. Na snazi je već bio Numerus Clausus*, što je brak Eve i Radeta činilo go-tovo nemogućim. Odlukom komande, Rade Panić uskoro je prekoman-dovan u skopski garnizon.

„Šta da radimo?” – pitao je Kelemen mladog oficira.

„Nemam izbora... Mogu da budem ili oficir ili seljak.”

„Zar sad da odustanemo? Kada sam već na to pristao, ići ću do kraja”, bio je odlučan Bela Kelemen.

Komandant konjičke divizije bio je nepokolebljiv.

„Paniću, idete u Skoplje po kazni. Sramota! Ženidba oficira i Jevrejke? Vi brukate našu vojsku, gospodine Paniću!”

Mladi oficir se nije predavao. Sa rešenjem o prekomandi uputio se ge-neralu Nedeljkoviću, komandantu konjice.

---

* Skupština Kraljevine Jugoslavije usvojila je 1940. godine dva zakona koja su se odnosila na prava pripadnika jevrejske zajednice: Uredbu kojom se zabranjuje rad svim trgovinama životnim namirnicama koje su bile u vlasništvu Jevreja i Uredbu *Numerus clausus* kojom je ograničen broj jevrejskih učenika i studenata koji su imali pravo upisa u škole i na fakultete.

„Gospodine generale, po kazni sam premešten u Skoplje. Voljan sam uzeti jevrejsku devojku za ženu. Toj devojci sam obećao brak. Šta zapravo želite od mene? Šta hoćete? Nepoštena čoveka ili poštena oficira?”

„Paniću, ideš u Skoplje, drugačije nije moguće! Ako uspeš da se oženiš tom devojkom, ja ću zažmuriti” – kazao je i otišao.

Sjaj i beda

Na glavnoj železničkoj stanici u Skoplju uobičajena gužva. Pisak lokomotive, poneka psovka zakasnelih putnika i potmuli huk vozova.

„Eva, šta je ovo? Gde smo stigle?”

„U Skoplju smo, mama”, oduševljena je Eva. „Tu je Rade!”

Put od Čakovca do Skoplja vodio je preko Beograda. Ulazak u veliki grad, strma Balkanska ulica kojom se od železničke stanice stiže do Terazija i gospoda koja sede za stolovima pred kafanama i restoranima – prizor koji, do tada, gospođa Kelemen nije videla. Nasuprot malom i tihom Čakovcu, bučni Beograd bio je prva stanica na putu ka istoku kojim je Ema Kelemen krenula, prateći Evu.

„Sporo smo koračale Balkanskom ulicom, dok se u daljini prolamao glas mladića: Nova *Politika*, nova *Politika*!” – opisuje Eva svoj dolazak u prestonicu. „Ali, vratimo se Skoplju.”

Pokazuje mi porodičnu fotografiju na kojoj u svečanim toaletama, sa belim šeširima i rukavicama, Ema i Eva Kelemen poziraju pred aparatom uglednog čakovečkog fotografa.

„Tako odevene stigle smo u Skoplje. Kaldrma, buka, prljavština i ulični trgovci koji dovikuju: Hladna soda!

‘Ti ćeš u ovom paklu tražiti Radeta?’

‘Mama, ne treba da se plašiš! Tu je, u blizini, skopski konjički garnizon, tu je Rade’, umirivala sam je tražeći pogledom fijaker.’

„Gospodine, daću Vam pet hiljada dinara da za mene svršite jedan posao”, kazao je Rade vojnom protojereju u Upravi komande u Skoplju.

„Kakav posao, gospodine Paniću?”

„Napisaćete krštenicu devojci kojom želim da se oženim.”

„Zašto? Zar je već nema?”

„Ona je Jevrejka, gospodine. Vlasti mi ne dozvoljavaju da se njome oženim.”

„Jevrejka?” – čudio se protojerej.

„Da! Ali ako ima krštenicu, dobiću saglasnost vojnih vlasti da se venčamo.”

„U redu, Paniću. Od guske neće postati svinja, od svinje ne može biti guska. Za pet hiljada dinara napisaću šta god želiš, i đavola ako treba”, našalio se prota. „Dovedite bilo kog oficira u Hram Slave* da potpiše krštenicu kao svedok. Ja ću vas tamo čekati.”

„Trčali smo kao bez duše tražeći oficira koji bi pristao da potpiše krštenicu”, seća se Eva. „Naišli smo na pripitog Komlenovića, Crnogorca, oficira sa službom u Skoplju. Obećali smo mu piće i on je, iako je bio zbunjen insistiranjem da to što pre obavimo, prihvatio naš predlog. Na papiru je pisalo: Eva Kelemen – pravoslavna Jevrejka! Nije ni znao da tako nešto ne postoji. Rade je to, kasnije, izbrisao mastilom.”

„Siđite s voza u Stalaću, tamo će vas sačekati moj otac”, kazao je Rade Evi pokazujući rukom ka vozu koju se spremao da napusti skopski kolodvor. „Vreme je da upoznate moju porodicu.”

„Gde je taj Stalać, Eva? Šta je to?” – čudila se gospođa Kelemen, umorna i zabrinuta zbog onoga što očekuje njenu ćerku.

Na neuglednoj stanici na jugu Srbije seljaci odeveni u nošnje, sa šajkačama i u opancima, seljanke čija lica proviruju iza šarenih marama i hitri Cigančići koji prolaze kraj putnika tražeći milostinju – slika srednjovekovne varošice Stalaća. Nedaleko odatle spajaju se Južna i Zapadna Morava. Ni nalik ugladenoj svakodnevici Čakovca. I dok uporno, umesto

* Hram Slave (crkva Svetog arhangela Mihaila u Skoplju) podignut 1934. godine.

skupocenih kofera, u vagone unose kante masti, svežeg sira i po koju kokošku, gospođa Kelemen začuđeno pita:

„Kuda ovo idemo, Eva?”

„U blizini je Mala Kruševica, selo na obali rečice gde se nastanila porodica Panić”, ponosno joj objašnjava Eva. „Ovde je Rade odrastao, mama.”

Milosav Panić, sredovečni seljak u fermanu, anteriji i opancima, stoji kraj stare, rasklimatane čeze i osmehuje im se. Eva mu prilazi s osmehom.

„Je si li ti to, snajka, a?” – pita nesigurno.

„Ja sam gospodine Paniću, Eva.”

„Ajde snajka, blago meni, penjite se!” – pokazuje im na stare čeze sa čijih točkova visi sasušeno blato. „Hajde, dug je put do Male Kruševice!”

Gospođa Kelemen u neverici pruža ruku domaćinu. Duge, negovane prste skrivale su svilene rukavice. Suncobran kojim se štitila od julske vreline, dodala je Evi, pokušavajući da se popne na čeze.

„Kuda me ovo vodiš Eva?”, šaputala je, pokušavajući da sa belih karnera otrese prašinu. „U dno pakla? Šta je ovo Eva?”

S kamena na kamen, potokom, šumom, seoskim drumovima oivičnim vrljikama, klatila se stara čeza, zapinjući u rupama.

„Siđi, snajka, pa podupri kola da ti majka ne padne u vodu” – kazao je Panić, pokušavajući da izvuče kola iz blata. „Ja ću s desne, a ti podupri sa leve strane. Moramo stići u selo pre mraka!”

„Ju, pa ovo je Radetova mlada...”, došaptavale su se žene okupljene kraj ograde starom čakmare, utonule u tišinu kruševičkih brda. „Ove gospođe se ne udaju za rad već za uživanje. Pogledaj ti njih”, podsmevale su se damama u uprljanim toaletama. Neće ta raditi u polju!”

Začutale su kad je Miloslav sišao s kola, a onda su prišle noseći darove – jedna u ruci drži jaje, druga tek izleglo pile, treća kocku šećera. Zagledaju ih, dodiruju prtljag, šesire...

Oronula kuća Panića oblepljena blatom, pokrivena ćeramidom, izviri-vala je iza gustih krošanja, dok su dvorištem protrčavale kokoši. Ne skrivajući zaprepašćenje i strah, Ema Kelemen učtivo se obratila gospođi Panić koja ih je dočekala na vratima.

„Gde je toalet, gospođo? ”

„Idi tu u baštu, prijio, iza kuće”, odgovorila je domaćica nezainteresovano, nameštajući maramu na glavi.

U dnu velike sobe položene slamarice, na sredini ognjište, dok nad do vratkom vire čelični klinovi na kojima se suše paprike.

„Sad će ručak”, obavestila je gošće, proveravajući prstima da li je plovka na ognjištu pečena. „O, dobra je!” – kazala je, pa potom otkinula batak i pružila ga zaprepašćenoj gošći. „Evo prijio, uzmi, pečeno je”, kazala je gurajući joj u ruke vrelo meso.

„Eva, reci joj da nisam gladna!” – odbrusila je užasnuto gospođa Kelemen.

„Pogledaj, prijio, tamo je nova kuća koju je sagradio Rade svojom oficirskom platom”, kazala je gospođa Panić pokazujući ka musavom prozoru kroz koji se, u dnu dvorišta, nazirala tek podignuta, nevelika građevina.

„Snajka, zar gospođa nije gladna?” – pitala je okrenuvši se prema Evi, koja je pokušavala da sakrije osmeh na licu i pomalo stida. „Gospođa majka nije zadovoljna ručkom?”

„Ma, ne! Sve je dobro”, uveravala ju je Eva. „Umorna je, gospođo Panić.”

„Eva, ovde ćete živeti? Zaboga...”, šapnula joj je majka pokušava da otera tromog mačora koji joj se motao oko nogu.

„Prijio”, prenula ju je gospođa Panić. „Zanoćićete u novoj kući. Tamo je udobnije za gospodu”, dodala je cinično.

U suton, pod kruševičkim brdima, zagledana u daljinu, gospođa Kelemen razgovara s kćerkom, ne krijući razočarenje.

„Eva, zar će ovo biti tvoj dom? Pa ovde nema ni toaleta!”

Nije ni primetila da Eva više nije iza njenih leđa. U dnu neuglednog dvorišta, među radoznalim seljanima, Eva je uveliko raspredala o životu u Čakovcu.

„Ima li tamo, kod vas kokoši gospođice?”, zapitkuje je seljanka, gurkajući laktom svoju svekrvu koja odmerava Evine bele sandale.

„Nema”, odgovara Eva ljubazno, kao da ne primećuje loše prikrivenu netrpeljivost budućih suseda, i vraća se majci.

„Ove se gospođe samo šepure”, dobacuje druga, dovoljno glasno da Eva čuje. „Vidi ti nje, kako je samo sitna i bela. Kud’ će ona raditi u polju!”

„U Kruševici smo ostale dva dana”, kaže Eva dok setno gleda staru seosku kuću na požuteloj fotografiji.

Radoznalo iščekujem nastavak priče, ali Eva iznenada sklapa album i ustaje.

„Vreme je da pođemo”, kaže odlučno i proverava telefonom da li je stari prijatelj Salah već na putu ka Šhar Hamakimu. „Upoznaću vas sa svojim prijateljem, Arapinom. Samo što nije stigao. Putovaćemo zajedno u Bosmat Tivon’.”

Pred Evinim stanom zaustavio se veliki beli mercedes. Zatvarajući vrata uz tresak, Salah se, naklonio Evi i dubokim glasom pozvao nas u svoj automobil.

„Brzo ćemo stići u bedunisko selo”, rekla mi je Eva, smeštajući se na mesto suvozača.

Salah, sredovečni Arapin, velikih dlanova i toplog osmeha, nije mnogo govorio, dopuštajući nam da uživamo u nestvarnim slikama koje su prolazile kraj nas dok smo se vozili širokim drumovima kroz sela i varošice skrivene u brdima.

„Videćete kako žive Arapi u Izraelu”, trgao me je iz razmišljanja Evin glas. U mislima sam već video velike nomadske šatore, porodice okupljene oko trpeze, siromašna plemena koja su, nasuprot modernom Izraelu, sačuvala duh arapskih zajednica.

„Stigli smo!” – objavio je Salah na neobičnom engleskom jeziku.

Iznenadeno primećujem da nama ni traga od beduinskog sela pod šatorima. Na ulazu moderne višespratnice dočekuje nas Salahova supruga.

---

* Bosmat Tiv'on – selo u Okrugu Haifa, na 15 kilometara jugoistočno od Haife, na glavnom putu za Nazaret, nastanjeno je uglavnom Arapima. Nalazi se u blizini grada Kiryat Tiv'ona koji je, zaslugom Eve Nahir Panić, postao grad pobratim sa hrvatskim Čakovcem 2011. godine. Evi je 2014. uručena Plaketa prve počasne građanke Čakovca.

„Ovde živi Salahova porodica”, tiho mi objašnjava Eva dok se penjemo stepeništem. „Porodica Zubidati ovde je decenijama. Stari šaik Zubidati, Salahov deda, osnovao je ovu zajednicu. Bio je vođa plemena.”

Gospođa Salah stidljivo nam je poželela dobrodošlicu na jeziku koji ne razumem. Skromna žena, čije vesele oči proviruju ispod šarene marame, pokazuje nam rukom ka stolu, pozivajući nas da sednemo.

„Vreme je za ručak, razgovaraćemo kasnije”, kaže Salah dajući s čela dugačkog stola supruzi znak da sedne. Sela je na nisku stolicu iza njegovih leđa i osmehivala se svakom našem pogledu, iako nije razumela ni reči. Gospođa Salah u ranim pedesetim godinama, poreklom iz Tivona, vaspitavana u patrijarhalnoj sredini, odana suprugu, nikada nije naučila ni reč hebrejskog jezika.

„Kad je stigla u moj dom, nije razumela hebrejsko pismo, časovnik sa arapskim brojevima, vekovnu netrpeljivost Arapa i Jevreja. Putovao sam svetom i govorio joj o životu van Izraela, o Egiptu, Tunisu, Kanadi. Sve je to za nju i danas nepoznanica. Vaspitavana je kao i ostale arapske devojke – skromno”, objašnjava Salah, pokazujući nam fotografije svoje dece.

Prijateljstvo porodice Zubidati i Eve Nahir Panić dugo pola veka, nastalo je neočekivano.

„Pre mnogo godina, kada sam došla u Izrael, na konju sam ušetala u selo Bosmat Tivon. Bila sam prva Jevrejka koja je, na zaprepašćenje svih, upoznala Salahovog oca. O tome ću vam govoriti kasnije”, kaže Eva pružajući mi šoljicu kafe iz koje se širi miris mente.

Opušteni razgovor o prijateljstvu dve porodice prekidaju rafalni pucnji u blizini.

„Ne brinite”, tapše me Salah po ramenu, da me umiri. „To je ovde uobičajeno. Slavi se, najverovatnije rođenje deteta. Trajaće danima.”

Sa prozor sobe pruža se pogled na brda oko Bosmat Tivona, mesta nastalog spajanjem nekoliko seoskih zajednica. Saznajem da je Bosmat izgrađen na zemljištu koje je bilo u vlasništvu jevrejskog bračnog para iz Velike Britanije.

„Zemlja na kojoj se danas nalazi kibuc Šar Hamakim, nekad su koristili Arapi”, objašnjava Salah. „Bogata žitnica hranila je sever zemlje. Eva je naš prozor u svet, naša veza sa jevrejskom zajednicom” dodaje ponosno.

Bosmat smo napustili u sumrak. Gospođa Salah nam je mahala s vrata dok nismo nestali u brdima, prolazeći kraj velikih putokaza sa imena gradova i ulica kojima prolazimo ispisanim na hebrejskom, arapskom i engleskom.

Hiljadu devetsto četrdeseta

U oči Drugog svetskog rata, strogim antijevrejskim zakonima, Jugoslavija je u znatnoj meri ograničila prava članova jevrejske zajednice. U različitim delovima zemlje zakoni su primenjivani selektivno, pa je i položaj Jevreja bio drugačiji. Proces izopštavanja iz šire zajednice počeo je postupno. Uredbama Vlade Kraljevine Jugoslavije 1940. ograničeno je pravo upisa jevrejske dece u srednje škole. Ovu odluku doneo je 15. oktobra 1940. godine ministar prosvete Antun Korošec. Deset dana ranije, Vlada je objavila Uredbu o merama koje se odnose na Jevreje u pogledu obavljanja radnja sa predmetima ljudske ishrane*. Njome je zabranjeno ili u znatnoj meri ograničena trgovačka delatnost svim radnjama čiji su vlasnici ili suvlasnici Jevreji. Na udaru su se našla akcionarska društva i zadruge, pa su se jevrejskim privrednim društvima smatrala sva ona u čijim je uprava bio veći broj Jevreja. U takvim okolnostima, sklapanje brakova između Jevreja i ne-Jevreja bilo je strogo kontrolisano, dok je pripadnicima kraljevske vojske to bilo striktno zabranjeno.

Ratne ambicije Nemačke bile su pred vratima Jugoslavije, u predratni Čakovec stizale su prve jevrejske izbeglice iz Austrije. Na kratom čakovečkom kolodvoru, po povratku iz Kruševice, Emu i Evu koja je, sa lažnom krštenicom, postala je pravoslavna hrišćanka, dočekao je gospodin Kelemen.

---

* Uredbe su ostale na snazi i tokom rata, iako su jevrejske organizacije u Sjedinjenim Američkim Državama tražile njihovo ukidanje. Juna 1943. predstavnik Vlade Kraljevine obavestio Svetski jevrejski kongres da su ukinute sve antijevrejske uredbe donte do marta 1941. godine, ali taj dokument nije pronađen (A. Lebl, *Jevrejski glas*, Sarajevo, 20. februar 2001).

„Tamo je strašno Bela!” – kazala je gospođa Kelemen, ne skrivajući razočaranje. „Nisam ni pomislila da ljudi mogu tako živeti. Zamisli molim te, da ona gospođa tako otrgne batak i pruži mi ga iz ruke.”

„O čemu ona to govori Eva?”

„Znaš kakva je mama”, odgovorila je pokušavajući da prekine gospođu Kelemen.

Oslonjen na kamin u gostinskoj sobi stari Bela Kelemen vrteo je u rukama džepni sat posmatrajući kako kazaljka prelazi svoj put. Vesti o progonu evropskih Jevreja okupirale su jugoslovensku javnost. Hoće li Kraljevina posrnuti pred nadolazećim zlom pitao se često. Ema ga je uveravala da neće.

„Nemci su kulturni narod, Bela. Ništa nam se neće dogoditi.”

„Ako je tako, zbog čega je rabin podržao Evin brak sa onim oficirom? Rekao je da će se Eva jedina spasiti, za ime boga Ema! Možemo”, rekao je posle kraćeg ćutanja, „otići u Srbiju. „Tamo neće stići Nemci. Tamo bismo mogli da se sakrijemo i preživimo rat.”

„Nikad!”, odbrusila je gospođa Kelemen i izlazeći iz salona dobacila: „Nema razloga za brigu.”

„Eva!” – pozvao je Bela kćer. „Kad onaj oficir misli da se venčate?”

„Nemamo dozvolu vlasti, oče. Ne možemo se venčati bez ministarskog potpisa.”

„Daću pedeset hiljada dinara, ako Rade isposluje dozvolu.”

„Pedeset hiljada? To je jedna kuća, oče!”

Nekoliko dana kasnije, Eva je sa novcem otputovala u Beograd. U raskošnoj kući svog prijatelja u centru prestonice, dočekao ju je Rade Panić.

„Pronašao sam ađutanta ministra vojnog koji će pokušati da molbu za venčanje prosledi ministru na potpis tako da ovaj i ne vidi šta je potpisao”, rekao joj je zadovoljno pre pozdrava. „Ondesite novac u apoteku na uglu Takovske ulice i sačekajte tamo”, rekao je mladi oficir koji je sedeo u dnu sobe. „Ukoliko ministar potpiše, telefoniraću vam. Ostavite kovertu i dođite da preuzmete molbu. Ako se to ne dogodi, više se ne smemo videti.”

U kasno popodne 28. novembra 1940. godine, u prizemlju kuće u ulici kralja Milana zazvonio je telefon.

„Molba je potpisana! Odmah dođite da je preuzmete. Venčajte se što pre, dok još neko nije otkrio”, kratko je rekao ađutant ministra vojnog i prekinuo vezu.

„Odjurili smo u Vaznesenjsku crkvu i molili za hitno venčanje”, seća se Eva sa osmehom. Prepoznajem ga na fotografiji što koju mi pruža kao posebnu dragocenost. „Sa krunom na glavi i svećama u rukama venčali smo se dan kasnije, 29. novembra 1940. Bilo je hladno jesenje jutro, nekoliko sati nakon ponoći. Rade je pronašao dva svedoka, jedan od njih bio je Vlajko Purić oficir kraljevske vojske. Posle venčanja otišli smo u šetnju. Ove fotografije su tada urađene.”

Sa venčanim listom na kome je uz ime mladog oficira bilo upisano i Eva Panić, Rade se uputio u Komandu.

„Dobar dan, gospodine generale”, svečanim tonom obratio se generalu Nedeljковиću.

„Šta se dešava sa tobom Paniću? Otkud ti ovde?”

Venčanje Eve i Radeta Panića u Vaznesenjskoj crkvi u Beogradu 29. novembra 1940. godine (Na fotografiji iznad Radeta Panića stoji Vlajko Purić)

„Oženio sam se!”

„Kojom?”

„Evom Kelemen!”

„Kako to?” Bio je u čudu.

„Gospodine, oženio sam se i moja supruga ne želi da živi u Skoplju”, bio je uporan Rade.

„Šta vi to želite, Paniću? Ne razumem?”

„Želeo bih da ostanem ovde, u Konjičkoj školi u Zemunu.”

„Usvaja se!” – odbrusio je i izašao. Rade je još nekoliko trenutaka ostao kraj njegovog stola, dok je hodnikom odzvanjao glas strogo generala koji je nespretnom ađutantu izdavao naređenje da izradi novo rešenje za mladog oficira.

„Sve moje kćeri udale su se sa velikim mirazom” – rekao je gospodin Kelemen. „Šta ti želiš mladiću?”

„Ništa, gospodine. Imam oficirsku platu, zarađujem. Ukoliko mislite da to Vašoj kćeri nije dovoljno, pomozite njoj, a ne meni.”

Biće dovoljno novca za oboje. Dobićete pristojan stan u Zemunu, da tamo započnete život.”

Prostran zemunski dom mladog para opremljen je najluksuznijim nameštajem. Pažljivo su ga birale Eva i gospođa Kelemen u beogradskim trgovinama. Dve velike prostorije krasio je stilski nameštaj od orahovine, po ugledu na salone bogatih čakovečkih porodica. Sa plafona su visili masivni kristalni lusteri, kupatila su opremljena modernom keramikom ...

Oficirska plata nedovoljna za život kakav je za kćer želeo gospodin Kelemen dopunjena je redovnim mesečnim svotama za plaćanje računa kod bakalina, kasapina, za zakup stana i druge troškove.

Kulturni život predratnog Beograda bio je nalik onome u Pešti, Beču ili Pragu. Večeri kod „Ruske lire”, muzika Olge Jančevecke*, predstave Narodnog pozorišta, opera ...

---

* Olga Jančevecka (1890–1978) – jugoslovenska šansonjerka poznata po briljantnom izvođenju ruskih kompozicija i poznata predratna umetnica.

„Svake večeri smo Rade i ja odlazili u Beograd i vreme provodili sa prijateljima u beogradskim klubovima. Rade je, nakratko, zaboravio na siromaštvo Kruševice”, seća se Eva prvih meseci života u Zemunu. „Pogledajte”, rekla je pokazujući rukom ka susednoj prostoriji stana u kibucu Šar Hamakim, „jedina uspomena na tih nekoliko meseci spokoja je samo ovaj ručno rađeni prekrivač. Kroz sve sreće i nesreće, putovanja, tegobne godine i gubitke, jedino sam to uspela da sačuvam.”

Daleko od zavičaja, Rade Panić započeo je život u okruženju nimalo nalik onome u kome je odrastao. U masivnim sanducima koji su železnicom stizali iz dalekog Čakovca, dopremana su elegantna muška odela i raskošne haljine. Gospodin Kelemen izdašno je plaćao krojače i obučare, pa je tako poznati beogradski zanatlija Delibašić izradio prve građanske cipele i nekoliko pari čizama za mladog oficira. Vojničku odoru zamerala su tamna odela u kojima je, uživajući u društvu uglednih Beograđana, provodio večeri. Eva Panić pratila ga je u stopu, navikla na raskoš i život na visokoj nozi.

„Verovala sam da će raj trajati zauvek, sve dok mi jednoga dana, vraćajući se iz konjičke škole, Rade nije zabrinuto rekao da se u Komandi govori o mobilizaciji. Ubrzo je stigao i poziv, pa se Rade uputio u Špišić Bukovicu*, na svoj ratni raspored. Ako se ipak nešto dogodi, rekao mi je tada, nemoj ostati u Beogradu, idi u selo kod mojih roditelja.”

Eva za zastaje i, uz duboki uzdah, pokriva lice rukama.

„Sećam se svog poslednjeg susreta sa ocem. Sedeli smo za stolom u našoj kući u Čakovcu i razgovarali. Iznenada je prekinuo priču, ustao, prišao stolu i iz ladice izvukao mali pištolj. Bila sam iznenađena, nisam ni znala da tako nešto postoji. Pružio mi ga je i zabrinuto rekao: Eva, uzmi ovaj revolver. Ovde će biti rata. Ti si Jevrejka. Ukoliko te fašisti uhvate nemoj dopustiti da te odvedu u logor. Bori se! Ako im i dopadneš šaka, ne dozvoli da sa tobom čine ono što govore da čine Jevrejima. Ubij se! A onda me je zagrlio i poljubio.

* Opština u Hrvatskoj, u današnjoj Virovitičko-podravskoj županiji.

Četvrtak, 3. april 1941. godine, prohladni prolećni dan. Rade Panić priprema se za odlazak na vojni zadatak, a Eva ga uverava da će se sve brzo završiti. U dvorištu kuće, klečeći na kolenima, najamni radnik, pevušeci tekst koračnice, uređuje čeličnu ogradu.

„Komšinice, ovo će brzo biti gotovo”, dobacuje Evi.

„Ko je ovaj radnik?” – pita Rade.

„Neki Švaba, Miko, tako su mi rekli.”

„Šta on to peva?”

Radnik je, pakujući alat, glasno zapevao *Stražu na Rajni**.

„Pred mojom kućom nećeš pevati hitlerovske pesme!” – viknuo je Rade besno s vrata.

„Pevaću šta ja želim!” – drsko je odgovorio.

„E, vala nećeš!” – odbrusio je Panić, prišao mu i ošamario ga.

Najamnik je bio francstalski Švaba**, rodnom iz Zemuna.

U Čakovcu, stari gospodin Kelemen, zabrinut, sedi kraj telefona.

„Hoće li se Eva javiti, Ema? Nema je već danima. Sećaš se šta nam je govorila, trebalo bi da što pre otputujemo u Kruševicu dok ovaj kaos ne prođe. Čuješ li me šta govorim Ema!?”

„Tamo ne idem! Neće nam se ništa dogoditi”, odlučno je rekla gospođa Kelemen.

Telefon je napokon zazvonio.

„Oče?! Zašto ste još tu?” – gotovo van sebe kazala je Eva sa druge strane. „Šta smo se dogovorili? Sutra ili prekosutra počće rat! Moja drugarica Vera Meštrović i ja bile smo juče na trgu „Kod Milanovića”***, slušale

---

* Nemačka patriotska pesma iz vremena sukoba Nemačke i Francuske, posebno popularna za vreme Prvog svetskog rata. Uoči Drugog svetskog rata, izmenjenim strofama i melodijom, pozivala je na podršku stvaranju Hitlerovog Trećeg rajha.

** Žargonski naziv za Nemce, stanovnike zemunske četvrti Francal koja se prostirala na većem delu današnjeg Gornjeg grada u Zemunu.

*** Predratna ugostiteljska radnja u centru Beograda.

smo šta ljudi govore, biće rata! Sklonite se što pre. Rade je mobilisan, ne znam gde je, ni šta se dešava!”

„Tvoja majka ne želi da putuje”, kazao je Kelemen, „veli da nam se ništa ne može dogoditi. Pokušaću da je uverim da je najbolje da dođemo u Srbiju dok ne bude kasno. Slaću ti pisma, čuvaj se kćeri!”

Prve bombe zatresle su Beograd u zoru 6. aprila 1941. godine. Zaglušujući zvuk bombardera i potmulih eksplozija stizao je s druge strane Dunava. Uplašena, Eva je istrčala zatečena prizorom: obala se nije videla, sve je gorelo, Beograda više nije bilo.

„Neko je na vratima, Eva!” – uplašeno je, skočivši iz postelje povikala njena prijateljica Vera Meštrović.

„Proveriću. Verovatno je neko od komšija.”

„Marš napolje, kurvo oficirska! Marš! Izlazi!” – urlao je iza vrata neznanac. Otvorivši vrata, ugledala je zajapureno lice francuskog Švabe, muškarca širokih ramena sa revolverom u rukama, koji je nekoliko dana ranije popravljao ogradu u dvorištu Panićevih. „Izlazi napolje kad govorim!”

Jedva ugrabivši kapute, Vera i Eva otrčale su niz ulicu dok je obesni radnik već sedeo zavaljen u fotelju.

„Ništa nisam ponela, Vera!” – kazala je dok je držala za ruku uplašenu prijateljicu. „Idemo u Konjičku školu, kod komandanta, možda nam on pomogne. Onaj divljak s revolverom ne zna da sam Jevrejka, inače...”

Uletela je u kancelariju komandanta Konjičke škole u Zemunu.

„Gospodine! Jedan Švaba me je isterao iz stana!”

„Vas?”

„Da! Tamo je u kući, ima revolver!”

„Gospodo Panić, vidite li da je rat počeo?! Ostanite ovde. Ne znam kuda bismo mogli sa Vama! Evo, tamo u uglu je slamarica, sedite, pa ćemo videti.”

„Vidite koliko je godina prošlo?” – kaže Eva, prekidajući opis prvih ratnih dana u Jugoslaviji. „Čitav jedan ‘vek’, čitava večnost. Sve je manje onih koji su još živi, koji mogu govoriti o tom strašnom vremenu. A istorija nije samo nauka, istorija su ljudi! Vodim Vas na jedno mesto gde ćete je videti! Čekaju me stari, a tamo”, smeška se Eva, „ne bih da zakasnim.”

Pitam kuda idemo. „Kod prijatelja o kojima brinem. Ako danas ne odem, zabrinuće se, pomisliće da mi se nešto dogodilo!”

Kibuc Šar Hamakim je samo naizgled mirno izraelsko seoce. Eva otkriva da je ta neobična komuna, iako po definiciji zatvorena zajednica, ipak otvorena za sve. Da nije tako, kaže, ovde nikada ne bi živela.

Ono što Šar Hamakim čini posebnim pre svega je spoj tradicionalnog i modernog. Mada ne poznaje podelu na bogate i siromašne, to je danas mesto različitih stilova života – dva Izraela: onog što ga stvaraju današnje generacije i države nastale na temeljima vekovne želje jevrejskog naroda za sopstvenom državom.

Zastajemo pred zgradom Doma za stare, građevine savremene arhitekture, nalik malom hotelu.

„Zabrinuli smo se da vas danas nećemo videti Eva”, zvonkim glasom pozdravlja je službenica.

„Dom za stare kibuca poslednja je stanica svih nas”, kaže Eva dok brzim korakom ide ka glavnoj prostoriji. Prate nas pogledi, beleže svaki naš korak. Iako starija od većine, Eva im prilazi, rukuje se, pita za zdravlje, upoznaje nas.

„Ovo su moji stari”, osmehuje se, objašnjavajući mi da, nekoliko puta nedeljno, sate provodi u razgovoru sa svojim prijateljima. Mnogi od njih, zašli u pozne godine, više je i ne prepoznaju. „Kapitalizam je i ovde stigao. Članovima kibuca garantovano je samo deset mesta u Domu, ostali su iz drugih gradova Izraela. Boravak plaćaju i do sedam hiljada šekela*, što je više od prosečne penzije.”

U dnu hodnika, širom otvorena vrata sobe. Eva, nekoliko korak ispred mene, osvrće se:

---

* Izraelski novi šekel, valuta u upotrebi od 1986. godine.

„Upoznaću Vas sa svojom prijateljicom koja se veoma obraduje, kada god me vidi.”

U maloj sobi, nalik na bolesničku, leži starica. Stogodišnjakinja zagledana u zid na kome su fotografije članova porodice. Pokušava da se nasmehi, pružajući ruku Evi, ne progovara ni reč, samo gleda.

„Ovo je moja draga prijateljica”, kaže Eva tiho. „Životna iskušenja potrošila su godine, ostavila trag na svima nama. Naši razgovori više nisu sećanja, oni su poslednji dašak vetra koji daje još malo snage našim jedrima. Obala je daleko, a pučina pred nama, tek beskraj kojim svako od nas, jednoga dana, otputuje.”

Eva pomaže prijateljici da podigne naslon, a ona nam drhtavom rukom daje znak da je umorna. Odlazimo.

„Moj Rade bi danas bio ponosan na mene”, kaže, ne okrećući se i ne usporavajući dok prolazimo dugačkim hodnikom.

Povremeno odzvoni glas bespomoćnih ljudi, prepuštenih godinama, poneki uzdah. Eva odlučno korača, ne zastajkujući.

„Ne bih sebe mogla da zamislim ovde. Živim dokle god sam samostalna. Ne želim da budem bilo kome na teretu. I ovako stara, još mogu da budem svoja. A, kada dođe kraj, otići ću spokojna i čiste duše, zadovoljna što sam imala šansu da na ovom svetu budem čovek čoveku. Ako sam ikada pogrešila, činila sam to nenamerno, bez želje da nekome naudim. I ovi ljudi to znaju.”

Ovo mesto, pomislim, kibucu daje patinu poput one koji imaju komadi starog nakita.

Eva se zamišljeno smeši.

Ništa u Šah Hamakimu nije obično – od trgovina u kojima se ne plaća gotovim novcem, restoranu u kome su svi posluženi jednakim obrocima, ulica na kojima se svi pozdravljaju imenom. Oaza iskonskog zajedništva koje još živi, uprkos ubrzanju urbanizaciji i prilagođavanju potrebama modernog Izraela. Šar Hamakim jedan je od retkih kibuca u koje se još nije uselila „zapadna filozofija života i profita”.

„Sećate li se omladinskog pokreta u Čakovcu koji je povezao Radeta i mene? Kada smo napustili cionističku organizaciju i priključili se mladi-

ma u internacionalnom pokretu uoči rata, shvatila sam da je ideal jednakosti i pravičnosti jedino što me vodi kroz ovaj svet, od detinjstva. I danas, kad sam na pragu jedanaeste decenije života, ima onih koji me podozrivo gledaju kada im kažem da imam sve što mi je potrebno, iako se oko nas uzdižu raskošne kuće okovane luksuzom u kome sam i sama odrasla. Ništa od toga mi nije važno. ”

U njenom stanu, iznad trpezarijskog stola, na zidu visi pano sa tridesetak fotografija.

„To je moja porodica”, kaže ponosno.

Nasmešena lica posmatraju nas sa velikog panoa, na fotografijama nastalim u različitim prilikama i godinama, složenim naizgled bez reda.

„Vaša radoznalost”, kaže mi osmehujući se, a ja primećujem da je osmeh na svakoj od fotografija njen, „vraća me na događaje koje sam davno zaboravila. Mnoge sam smestila daleko od ovog trenutka. Danas mi je još jedino važno da je svako od ovih lica, u svakom trenutku, sa mnom. Tako i jeste, i zbog toga sam srećna.”

Eva spušta pogled, kao zavesu između činova u pozorištu, i znam da je vreme da zastanemo.

Vihor

Ne želim više da ostanem u Zemunu, gospodine komandante. Pomozite nam da se prebacimo u Beograd, drhtavim glasom kazala je Eva oficiru konjičke škole.

„Lezite i prespavajte ovde. Jutrom ćemo videti kuda sa vama.”

Dugim hodnicima odzvanjali su koraci nervoznih vojnika, uz čestu lupu vrata, povremene uzbune i pozivi na pokret. Jedna uz drugu, u uglu velike oficirske sobe, Eva i njena prijateljica Vera provele su prvu ratnu noć u Zemunu.

„Gole smo i bose, Vera, ništa nismo ponele. Zamoliću nekog oficira da nas odveze do mog stana, da uzmemo barem najpotrebnije”, šapnula je Eva. „Bilo bi najbolje da obe, zorom, pođemo u Kruševicu, tamo ćemo biti sigurne dok se Rade ne javi”, ubeđivala je prijateljicu, dok je nad gradom, koji se grčevito, poslednjom snagom, borio sa sopstvenom sudbinom, lebdeo lavež uplašanih pasa.

Ustaj, vojsko! Pokret! Pokret! – čule su prodorni glas, koji je pratio tutanj cokula hodnicima kasarne, kojima su se tiskali vojnici, istrčavajući pred zgradu komande. Tamo su, videla je s prozora, već postrojeni na konjima, sedeli oficiri.

„Vreme je da krenemo, gospođo Panić”, kazao je učtivo vojnik, pokušavajući da sakrije strah, pokazujući rukom ka prozoru koji je gledao na veliki poligon prepun starih vojnih kamiona spremnih za polazak. „Krenite za mnom. Idemo u Jajince, tamo ćemo ostati nekoliko dana. Požurite, molim vas, nemamo mnogo vremena!”

Nekoliko minuta kasnije, Eva i Vera sedele su u kamionu, gurajući se sa vojnicima koji su, svaki za sebe, glasno raspravljali o početku velikog rata i sigurnoj pobedi kraljevske vojske.

Kolona kamiona i konjanika tutnjala je zemunskim ulicama dok su, još u čudu, sa prozora i kapija, preplašeni građani posmatrali njen prolazak.

„Zaustavite se, komandante!” – vikala je Eva dok je kamion prolazio kraj njenog stana.

„Ni sekund!” – odbrusio je.

„Ništa nisam ponela!”

„Ne! Tišina tamo!”

„Mislila sam da uzmem novac i nakit...” Začutala je, pogleda prikovernog za kuću u kojoj je živela od venčanja, dok se kolona udaljavala. „Ništa. Sve je ostalo”, tužno je rekla prijateljici. Kolona kamiona sa kojih su izvirivali zbunjeni vojnici dokopala se druge obale. Beograda kojim je šetala nekoliko dana ranije, više nije bilo. Ruševinama zatrpane ulice avetinjski su vapile za pomoć.

Kažu da je na hiljade mrtvih – čule se glas vojnika koji su, posmatrajući jezive prizore razrušenog grada, šapatom razgovarali dok se kamion kretao ka centru prestonice. Ostaci zgrade Narodne biblioteke Srbije na Kosančićevom vencu u čijoj pod čijim je ruševinama zauvek nestalo tri stotine hiljada knjiga, sablasno su izvirivale kroz dim. Na krošnjama drveća u Karađorđevom parku visili su delovi ljudskih tela, dok su ulicama tumarala uplakana deca i prestravljeni ljudi, tragajući za ostacima sopstvenih života.

„Ovo je jezivo, Vera!” – kazala je Eva posmatrajući kako se prizori smrti i očaja smenjuju jedan za drugim, dok nesretna kompozicija poražene vojske prolazi ostacima prestoničkih bulevara.

Iskači napolje! Brzo! – čula se besna komanda, dok su vojnici, jedan za drugim, ispadali iz kamiona.

„Stigli smo u Jajince, gospođo Panić, dalje ćete morati sami” – rekao je očajno komandant i udaljio se, podižući ruku visoko kao da pokušava da urazumi bezvoljne vojnike na čijim su se licima ocrtavali zbunjenost i očaj.

„Vera, idemo u Kruševicu, nema nam druge.” „Kako? Novca nemamo, željeznica više ne radi. Bojim se...” drhtavim glasom Vera je pokušavala da uveri Evu da je sigurnije da ostanu u okolini Beograda.

„Snaći ćemo se! Hajde, polazi, već pada mrak! Požuri”, skoro je zapovedila Eva dok je pokušavala da uoči seoski put čiji su trgovci nestajali u mraku.

Izgladnele i promrzle, posle tri dana pešačenja, u daljini su ugledale obrise kuća i tanak pramen belog dima.

„Tamo ima ljudi! Vidi Eva!” – uzviknula je van sebe od sreće Vera, dok su gacajući blatom u plitkim cipelama koračale seoskim putem.

„Do Kruševice imamo još nekoliko sati hoda. Ovako nećemo moći dalje. Bose smo”, rekla je požurujući Veru vlažnim putem do prvih kuća.

Dvorište seoske crkve sa nakrivljenom ogradom sablasno je obasjavala mesečina čije se srebrni sjaj mešao sa sumrakom koji je spuštao niz kruševička brda. Koračajući tiho kraj drumu Eva i Vera gotovo šapatom pokušavale su da oteraju strah koji ih je, kroz tišinu, pratio kaljavim putem. Dok se oprezno osvrnula oko sebe, izvlačeći pohabane sandale iz blata, Eva je iza pojasa izvukla pištolj.

U bezglavoj jurnjavi ka zemunskoj kasarni, uspela je da očev poklon sakrije pod strukom. Otmeni damski revolver sa zavetom starog gospodina Kelemena, izgledao je strašniji nego surova rečenica kojom ju je otac ispratio nekoliko meseci ranije.

„Stani! Ko ide?” – prolomio se glas nepoznatog starca, čija se silueta nazirala pred njima. Bio je povijen i teglio čudan tovar. „Kuda to ideš snajka?” – dodao je malo mekšim glasom.

„Tražimo put do Kruševice”, brzo je odgovorila Eva.

„Ova mala iza tebe, kanda, nema jednu cipelu?” – rekao je, gledajući radoznavno Veru koja se tresla od straha.

„Nema, izgubila je. Pešačimo već danima”, odgovorila je Eva, stežući čvrsto revolver, i pokušavajući da uveri seljaka da je iznenadni susret nije uplašio. „Koji vas vrag ovde donese, deco?”

Starac je spustio naramak i sažaljivo pružio Evi pletene opanke.

„Na, evo, sazujte te smešne cokule, pa nazujte ovo. Do Kruševice ćete brzo, samo pratite put nadole. Ajde, deco, oprezno, rat je!”

Dok su Eva i Vera pokušavale da navuku novu obuću, seljak je, ne osvrćući se, nastavio dalje.

Oštar planinski vetar sekao im je obraze dok su oprezno koračale uskim puteljcima.

„Šta je tamo, Eva?” – pitala je Vera zbunjeno, pokazujući rukom ka seoskom potoku.

„Kruševica! Tu je Rade rođen. Tamo su mu roditelji.”

„Ja ne mogu više! Koliko ćemo još ovako?” – nastavila je pokušavajući da pričvrsti neudobne šiljkane* koji su joj spadali s nogu.

Kuća Panićevih u Maloj Kruševici, skrivena u aprilskoj magli, podsećala je na olupinu broda koji se, uprkos talasima, bori da ostane na pučini. Utihnuli su glasovi planinskih vukova, a osim ledenog vetra koji je sa golih krošnji otrešao ostatke snega, nije bilo ničega što bi Evu podsetilo na prvu posetu selu.

Okupljene oko ognjišta sedele su uplašene žene, bez muževa, sinova i braće. Uz plamen vatre, promrzlih prstiju, stiskale su se jedna uz drugu povlačeći krajeve marama koje su im pokrivale crvene obraze.

Ovde čak i tišina ima zvuk, pomislila je Eva otvarajući vrata na kući Panićevih.

„Stigla si!” – poskočila je gospođa Panić. „Same smo, nikoga nema. Stari je negde u planinama, sa volovima i kravama. Oterali su ga da čezom prevozi topove za vojsku”, zaplakala je, grleći je, ali se brzo pribrala. „Gladne ste! Sedite da se ogrejete, deco. Ima samo proje. Sačuvala sam nešto kukuruza i masti. To nam je sve do proleća!”

Žene pored ognjišta, pogledivale su neočekivane gošće ispod oka, uplašene i čutljive.

„Ne znam gde je Rade, majko”, kazala je Eva otrešajući sneg sa prevelikih opanaka. „Nemam vesti o njemu, kažu da je sva vojska rasuta po zemlji, mnogo je poginulih...” Ponestalo joj je daha, i ona začuta.

---

* Seoska obuća koja se oko nogu pričvršćuje kaiševima, najčešće od teleće kože.

Zakasnela zima 1941. godine okovala je ledom kruševičke padine, samo je poneki otisak stopala na kaljavim puteljcima, uz naherene ograde, otkrivao trag života uplašanih seljaka. Tišinu i strah u gostinskoj sobi Panićevih, iznenada je prekinula Vera odlučno skočivši s postelje.

„Vreme je da krenem!”

„Kuda ćeš, Vera? Tek smo stigle”, čudila se Eva.

„Snaći ću se”, rekla je, pokušavajući nespretno da prikrije strah. „Šta ću ja ovde?!”

Obula je opanke, poljubila Evu, zahvalila domaćinima i tiho za sobom zatvorila vrata kuće.

Vraća li se u Beograd, kuda će? – pitala se Eva. Verovatno je već prešla Moravu, pomisli gledajući svoje pomodrele, ispucale dlanove. Nije ni pretpostavila da o Veri još dugo neće čuti ništa.

Laktovima naslonjena na kolena, šćućurena u uglu sobe, prelazila je pogledom preko zidova i tavanice razmišljajući o porodici, Čakovcu, Radeću ... Ogaravljena od dima sa ognjišta, tavanica je podsećala na tmurne sive oblake koji je pritiskaju svojom težinom. Ako je Rade još u Hrvatskoj, je živ? pitala se, pokušavajući da zapodene razgovor. Nikome nije do toga. Čute.

Svakodnevnica se svodila na besmislene razgovore kojima bi načas oterale strah, čekajući, ni same ne znajući šta. Ponekad bi neka susedka svratila, provirujući kroz kapiju, ali ne bi ostajala dugo. Strepnja i poneka neproverena vest koja se prenosila po selu, i kojoj je svaka žena ponešto dodala i začinila, bile su jedine teme razgovora. Fašistički teror u okupiranoj zemlji odnosio je sve više života.

Iz obližnjeg Varvarina stizale su glasine o spiskovima ubijenih i zarobljenih. Nagadanja o sudbini kruševičkih muškaraca i mladića uzbunjivala su ono malo seljana koji su, iščekujući povratak rasute vojske zapitkivali svakog prolaznika koji je kruševičkim stazama odlazio ka Velikom Jastrepcu*.

* Jedan od dva masiva planine Jastrebac, u središnjem delu Srbije, na produčju između Niša, Aleksinca, Kruševca i Blaca. Zbog svog položaja, imao je izuzetan značaj za Rasin-

Buka volovskih kola trgla je žene okupljene oko ognjišta. Istrčale su pred kuću i videle starog Panića kako u poderanoj odeći, umoran i izgladneo, psujući sebi u bradu, pokušava da iz blata izvuče točkove stare zaprege. Mahnuo je preplašenim ženama, dajući im znak da požure. Ne sačekavši da ga pozdrave, gurao im je u ruke nešto tovara i tiho, skoro šapatom, rekao ženi:

„Nema ga, nema ga na spisku poginulih i zarobljenih, Tijana!”

„Znala sam!” – uzviknula je radosno Eva! „Oče, idemo da ga tražimo, koliko sutra!”

„Kuda za ime božje? Rat je snajka, ko će znati gde je Rade sada?

„Pronaći ću ga! Živ je! Sigurna sam u to!”

„Kako ćeš ići da ga tražiš kad ne znaš gde je? Zaboravljaš da si Jevrejka? Ovde u Kruševici te niko neće tražiti, ali ne zaboravi da te Švaba goni!” – ubeđivao ju je stari Panić.

„Ali, ako uspem da napravim papire?”

„Onda idem i ja sa tobom. Obećao sam tvom ocu da ću te čuvati. Ne misliš valjda da ću te pustiti samu?” – rekao je, uveren da će je do sutra ubediti da odustane.

Jedva dočekavši jutro, u neuglednoj seljačkoj kecelji, s maramom na glavi, Eva je starim drumom krenula ka Varvarinu. Blatnjavim seoskim stazama koje su točkovi volovskih kola presekli nadvoje, odlučno je koračala, boreći se sa strahom. Zadihana, ispravljajući maramu na sitnoj glavi, ponosno je stala pred nemačkog vojnika koji je sa puškom na ramenu jednolično koračao pred oronulom zgradom nemačke komande.

„Tražim gospodina komandanta”, obratila se zbunjenom vojniku na nemačkom. „Sačekaj ovde”, promumlao je, odmerivši je pogledom.

U velikoj kancelariji, zavaljen u masivnu fotelju, oficir nemačke komande, ugledavši sićušnu Evu na vratima, uz ciničan osmeh na licu, nezainteresovano prozbori:

„Ko ste vi? Šta tražite ovde? Ovo je vojska, nije pijaca!”

„Ja sam Eva, Mađarica.”

---

ski, Toplički partizanski odred. Od 1941. do 1943. godine, sve važnije akcije polazile su sa obronaka Velikog Jastrepa, .

Iznenaden čistim nemačkim jezikom, oficir na tren poskoči i upita:

„Šta Mađarica želi od jednog nemačkog oficira?”

„Ausvajs' gospodine...”

„Ausvajs? Šta će to vama?”

„Ja sam Mađarica koja je udata za Srbina, ali u Srbiji više ne želim da ostanem”, odgovorila je.

„Gospođo”, rekao je mnogo ljubaznije. „Ovde niko ne govori nemački jezik. Samo pola sata sedite i razgovarajte sa mnom, uželeo sam se jezika koji razumem. Daću vam šta god želite.”

„Moj svekar i ja moramo do Beograda. Ne dozvoljava mi da putujem bez njega. Upišite tu i ime Milosava Panića”, rekla je u dahu, iznenadivši i samu sebe, spretno koristeći iznenadnu razneženost nemačkog oficira, koji je već udario mur na žuti papir sa svastikom u donjem levom uglu.

„Za vas ću upisati i ime samog đavola, samo ostanite ovde još malo”, kazao je pružajući joj dokumenta.

Zahvalila mu je, razmenila još nekoliko rečenica s njim i ustala.

Tek kad je napustila zgradu komande, osetila je kako je strah, koji je prethodnih pola sata uspešno potiskivala, ispunjava. Ni posle nekoliko sati pešačenja nije osećala umor. Izdaleka je doviknula svekru koji je pravljao ogradu:

„Imam dokumenta! Možemo putovati!”

Zbunjeno, s nevericom, starac joj je pošao u susret. Gledao je u neverici papire u Evinim rukama, ne razaznajući ni reč.

„Putujemo!”, još jednom je rekla, osmehujući se.

„Da! Putujemo...”, promrmljao je prateći pogledom Evu koja je požurila da lepu vest saopšti svekrvi.

---

* Ausweis, nemačka propusnica za nesmetano kretanje teritorijom pod upravom okupacionih vlasti.

Očev revolver

Čakovečka varoš okupirana je aprila 1941. godine ulaskom mađarske vojske. Uprkos strogim antijevrejskim zakonima, područje pod mađarskom okupacijom bilo je utočište za Jevreje u begu od Endlesunga*, iako je Mađarska od 1938. godine zaoštravala protivjevrejske zakone i mere.** Mada je do 1942. godine bilo povremenih deportacija Jevreja u koncentracione i radne logore na istoku Evrope, mađarska vlada je dozvoljavala ulaz na anektiranu teritoriju jevrejskim izbeglicama iz drugih država.

Tokom prve ratne godine, sprovođenje antijevrejskih mera povereno je mađarskim fašističkim vlastima s ciljem ekonomskog i psihičkog uništenja Jevreja, ali masovnog genocida nad njima nije bilo.*** U sprovođenju tih mera okupacione vlasti nisu bile toliko rigorozne, kao u godinama koje će uslediti.

Jevreji u Međimurju i Prekomurju imali su relativno mirnu svakodnevnicu tokom 1941. godine. Tretman Jevreja u Mađarskoj i njoj pripojenim teritorijama bilo je znatno blaži nego u susednoj Nezavisnoj državi Hrvatskoj (NDH), pa je veliki broj Jevreja izbegao u Mađarsku. Vlasti im, međutim, zvanično nisu davale azil, pa su bili prinuđeni da se skrivaju i lažnim dokumentima dokazuju svoje mađarsko poreklo.

---

* Die Endlösung der Judenfrage – „Konačno rešenje jevrejskog pitanja“, plan nacističke Nemačke za sistematski genocid nad Jevrejima koji je doveo do Holokausta.

** Ana Marija Grinfelder, „Mađarski-jugoslovenski Židovi na prisilnom radu“, *Zbornik 9, Jevrejski istorijski muzej*, Beograd 2009, str 148.

*** Dr Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945, Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata, Savez jevrejskih opština Jugoslavije*, Beograd, 1980, str 155.

Trgovina „Međimurski magazin” radila je nesmetano, iako su sa istoka stizale vesti o zastrašujućoj sudbini evropskih Jevreja. Među merama koje su primenjivane nad članovima jevrejske zajednice, uključujući i *Numbers Clausus*, okupacione vlasti su donele uredbu o zabrani sklapanja brakova između „Židova i kršćana”, dok je jevrejska imovina bila je pod stalnom prismotrom vlasti. Jevreji koji su potom mobilisani u mađarsku vojsku dobijali su, kao pripadnici niže rase, najteže fizičke poslove na frontu: kopanje rovova, prenos naoružanja, raščišćavanje ruševina i minskih polja u kojima je veliki broj njih nastradao, za razliku od međimurskih Roma koji su na front upućivani naoružani.*

Dve starije kćeri porodice Kelemen, Suzana** i Klara*** bile su u Budimpešti, daleko od rodnog Čakovca, dok o Evi Panić nije bilo nikakvih vesti. Zabrinuti za sudbinu najmlađe kćeri, Bela Kelemen je očajnički pokušavao da uspostavi vezu sa Zemunom koji je već postao deo kvislinške hrvatske države. Pisma i mesečna apanaža namenjena lagodnom životu mezimice, vraćali su se na adresu. Na telefonske pozive, iz zemunskog stana Panića niko nije odgovarao.

„Nema ih, Ema”, govorio je Bela zabrinuto. „Vidiš, bilo je pametnije da smo otputovali u Kruševicu i tamo se sklonili dok ovo zlo ne prođe, ali me nisi poslušala” – nastavio je ne podižući pogled, dok je gospođa Kelemen ćutke napuštala trpezariju.

Kiša je neprekidno padala dok je Kruševica nestajala u večernjoj magli. Tromo koračajući, skrivena iza svekrovih leđa natovarenih starim krpama u koje su bile umotane vunene čarape, nešto suvog hleba, komad mesa, nekoliko kanapa i, zlu ne trebalo, revolver. Eva je povremeno stiska-

* Branimir Bunjac, „Mjesta stradanja Roma u Međimurju u Drugom svjetskom ratu”, *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest – izvorni znanstveni rad, Vol. 43, Zagreb 2011, str. 374.

** Suzana Kelemen, rođena u Čakovcu 1910. godine, rat i okupaciju je provela u Budimpešti. Umrle je u Sidneju u Australiji 1991.

*** Klara Kelemen, rođena u Čakovcu 1908. godine, rat i okupaciju je provela u Budimpešti. Nakon smrti supruga koji je stradao u Jasenovcu i sedmogodišnjeg sina Ivana koji je umoren u logoru Aušvic, ponovo se udala i živela u selu Lendava u Sloveniji. Umrle je 1998. godine.

la seljački prsluk na svojim grudima. Dobro je, tu je – ponavljala je u sebi. *Ne dozvoli da ti stave žutu traku, da te ponižavaju jer si Jevrejka, da te odvedu u logor. Ako ne možeš da se boriš, ubij se njime. Poslednji metak je za tebe. Bolje je da nastradaš kao slobodan čovek, nego da nestaneš u njihovom logoru*, odzvanjale su reči starog Kelemena.

Odeven u šumadijsku nošnju Milosav Panić probijao se kroz kruševička brda.

„Slušaj me, Eva”, kazao je. „Ovde nema ni sna, ni mira. Želela si po Radeta, idemo u Beograd. A, kako ćemo tamo stići, ni sam ne znam. Evo jedne pojate, lezi tu, odspavaj malo. Biću kraj tebe do zore, a onda nastavljam dalje.”

Mirno se opružila na slamu i ubrzo zaspala.

Veče pred razrušenom prestonicom jezivo je i tmurno. Sumrak pred policijski čas. Tumarajući sporednim ulicama, prateći spretnu Evu, u čudu zbog haosa i neprijatne tišine koju su povremeno prekidali pucnji u daljini, Milosav Panić se pitao: Kakav je ovo grad? Kakvo je ovo mesto?

„Gde misliš da pronadeš Radeta?”, upita Evu šapatom, ljutito. „Ovde? Ovde gde se ne zna ima li živog sveta? Vidiš, Eva, gde si nas dovela. Još i tu veliku reku da pređemo! Kako?”

„Oče, snaći ću se, ne brinite. Noćas moramo do Zemuna. Idite za mnom, idemo preko Save”, rekla je nervozno, pokazujući rukom ka pontonskom mostu koji je povezivao Beograd sa NDH.

Pokušavajući da je odgovori od sulude namere, Milosav izusti tek reč, kada se Eva, iznenada, zalete ka mostu i u trenutku nađe pred vojnim kolima na čijim se farovima vijorila mađarska zastava.

„Uzmite me! Uzmite me!” – vikala je na mađarskom, dok je Milosav hvatajući se za glavu, odmahivao rukama, osvrćući se uplašeno oko sebe.

Vojnik je otvorio vrata gledajući Evu koja je vukla za rukav zbunjenog Milosava.

„Moramo do Zemuna”, šapnula je.

Bez reči, vojnik podiže naslon i pusti ih na zadnje sedište glomaznog terenca.

„Ovo je ludost Eva, hoćeš li da nas ubiju?“, tiho reče Milosav, zagledan preko ramena vozača. Odgovorila je glasno na mađarskom, ne znajući ni sama šta – želeći da Milosavu stavi do znanja da je razgovor nepotreban i opasan. To ga je umirilo.

Železnička stanica u Zemunu bila je osvetljena, dok su nemački vojnici užurbano pakovali u vagone municiju i hranu. Krišom pretrčavajući preko kolskog prelaza šapnula je Milosavu: „Eno našeg stana, preko puta, požurite. Ako je Rade živ, moguće je da je tamo.“

Pred zemunskim stanom Panićevih crvena cedulja – Beschlagnahm! (Zauzeto), na prozorima okačene oprane uniforme nemačkih oficira, dok je iza zatvorenih vrata dopirala glasna muzika koja se mešala sa ženskom vriskom i muškim poklicima Hitleru.

„Šta ćemo sad?“

„Ništa, sedećemo ovde na poljani pred kućom, do jutra, pa idemo ka Hrvatskoj“, kazala je Eva.

„Šta reče, snajka?“

„Ako treba da ga pronađem, ići ću i do Nemačke! Bez Radeta mi nema života!“

„Kuku meni“, reče Milosav, prekrstivši se.

„Znate šta“, nastavila je, „tu, preko puta stanovala je jedna Ruskinja, Veročka. Potražiću je, možda ona zna šta je sa Radetom.“ Ustala je i krenula ka prozoru susednog stana.

„Veročka, Veročka“, dozivala ju je polušapatom, dok se jednom rukom pridržavala za kraj prozora.

„Jao, Miko, pa to si ti!“, čula je iznenada muški glas. Okrenula se u mraku oko sebe.

Sklopčan u travi pod prozorom ležao je Rade Panić. Ne verujući svojim očima, bacila se na travu kraj njega.

„Jesi li ti to, Miko? Znao sam da ću te naći“, rekao je grleći uplakanu Evu.

„Šta ti se dogodilo, Rade? Šta tražiš pod Veročkinim prozorom, zašto ne ustaneš, pa da bežimo odavde?“

„Dopuzao sam ovde pre pola sata. Ne mogu da hodam. Skočio sam s drugog sprata Bjelovarske gimnazije. Tamo su me ustaše zarobile. Vidi, pogledaj, stomak mi je skoro otvoren”, rekao je pokazujući rukom na krvave zavoje koji su virili ispod pocepanog šinjela.

„Hajde, uhvati me čvrsto za ruke. Idemo do tvog oca, tu je iza kuće, čeka me!”

„Evo, našla sam ga...”, kazala je šapatom.

Milosav nije progovorio ni reč.

Utihnula je i buka iz stana Panićevih. Na kapiji su se tiskali pijani vojnici sa polupraznim flašama vina, dok su ih, glasno se smejući, u stopu pratile zemunske kurve. Jednoj na glavi Evin šešir, druga je ogrnuta njenim šalom, treća, teturajući se stazicom, čvrsto drži srebrni svećnjak.

„Sad je moje vreme! Imam revolver” – kazala je Eva i krenula prema stanu. „Ako je neko unutra, ubiću ga!”

„Nikoga nije bilo. Počela sam da bacam kroz prozor sve što sam pronašla, kofere pune garderobe, posteljinu, jastuke, nešto muških odela. Izvukla sam veliku metalnu kutiju sa porodičnim fotografijama iz Čakovca, zavila je u staru krpu i izbacila van. U strahu i želji da što pre napusti stan, setila sam se nakita. Sakrila sam ga u dno ostave, u staru teglu. Pretražujući u brzini prašnjave police naišla sam na tu posudu, pogledala i videla majčino prstenje i ogrlice. Bože, kako je to lepo nosila, prošlo mi je kroz glavu. Pomislila sam u tom trenutku na nju, pogledala u pištolj pod bluzom i izjurila napolje”, seća se Eva te noći u Zemunu, dok smo u suton prelistavali izraelsku štampu u kibucu Šar Hamakim. Na sačuvanim stranicama uglednih listova, među kojima je bilo i onih na engleskom jeziku, ređaju se Evine i Radetove fotografije.

„Prošle su sedamdeset dve godine. Moje varljivo sećanje mi govori da nikad, od tada, više nisam bila u Zemunu. Ipak, sećam se svakog momenta, svake ulice, mog i Radetovog susreta. I danas, posle toliko godina, pomislim da ga nikada više ne bih srela da sam one ledene noći, samo koji minut zakasnila”, govori Eva pripremajući se da na kratko napusti svoj

stan u kibucu. „Ovaj jul je neobično topao, mesecima nije bilo bez kiše. To me jako raduje. Svi ovde žive od poljoprivrede, a bez kiše nema žita, bez žita neće biti hleba.”

Hitro pakuje sitnice u torbu, objašnjavajući mi da je vreme za redovni sastanak – Skupštinu kibuca.

„Moraću da požurim, da ne zakasnim.”

Eva seda u svoj elektromobil i odlazi.

Majčin prsten

S vitalo je. Zemunskim ulicama čuo se samo bat vojničkih čizama. Eva i Milosav, sa iznemoglim Radetom, čekali su transport na prilazu pontonskom mostu.* Vojnik sa puškom na leđima zbunjeno je posmatrao sitnu ženu koja je pridržavala svezani kofer povijena pod teretom, i starca u šumadijskoj nošnji nadvijenog nad bleđim mladićem. Uveren da su seljaci koji tegle robu za prodaju na beogradskim pijacama, zapalio je cigaretu i nastavio ka drugoj strani prelaza.

Zvuk volovskih kola koja su prilazila prenuo je Evu koja se, ugledavši seljaka na zapregama, u trenutku stvorila pred njim.

„Dajem ti ovaj escajg, ukoliko mi prebaciš stvari preko, u Beograd. Imam ranjenika.” Zagledan u sjajnu srebrnu kašiku, seljak se počea iznad desnog oka.

„Tovari, gospođo! Ja idem do one velike pijace preko Save. Dalje ne!”

Terajući iznemoglu stoku preko mosta i strmim ulicama ka Zelenom vencu, zagledao je Evu, njene velike opanke, čudeći se odakle je. Govorila je neobično, takav izgovor do tada nije čuo.

„Evo pijace, snajka”, rekao je zaustavljajući kola u pustoju ulici. „Silazite što pre, da me ovi ne pitaju koga vozim i kuda!”

---

* Nemci su 25. aprila 1941. postavili pontonski most preko Save, pored Sajmišta, u pravcu Zemuna. „Saobraćaj se obavlja samo u jednom smeru dok sva vozila ne prođu, a onda čekaju kola iz drugog smera, i obratno. Kažu da će uskoro postaviti i pontonac prema Pančevu” (*Ženi Lebl, Dnevnik jedne Judite, 1941, Beograd, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1990, str. 47*).

„Sačekajte me tu!” – kazala je Eva i potrčala ka kafani na čijem su tre-
mu sedeli seljaci čekajući prve kupce. „Dajem dijamantski prsten onome
ko ima vola i čeze!” – viknula je ulazeći u zadimljeni, memljivi lokal, drže-
ći visoko u ruci komad nakita.

Seljak sa šajkačom na glavi i cigaretom zalepljenom na donjoj usni,
hitro ustade žmirkajući ka svetlucavom prstenu.

„Gospođo”, nasmeja se „za takav prsten dajem i dva konja ako treba!”

„Ne! Potrebne su mi čeze i jedan vo. Imam ranjenika i moram da ga
prevezem.”

„Dobro, gospoja! Idemo!” Krenuo je istog trena ka vratima ostavljajući
za sobom zbunjeno društvo s kojim je sedeo, vrteći skupoceni prsten na
desnom dlanu.

„Idemo u Malu Kruševicu”, rekla je Eva dok su prilazili kolima.

„Gde ti je to, gospoja?”

„Teraj kola, pa ću ti objasniti”, odbrusila je.

Zadovoljan iznenadnom zaradom, preplašeni seljak terao je kola do
savske pijace.

„Dalje idete sami, ja tuda ne smem”, kazao je, hitro iskočivši sa čeze.

Put do Male Kruševice, seoskim drumovima i preko šumskih prevoja
trajao je dva dana, bez odmora i sna, sa nešto malo hrane i vode.

„Pre noći nećemo ulaziti u selo. Niko ne sme znati da smo Radeta do-
veli u Kruševicu”, kazala je Eva iznemoglom svekru koji je oslonjen na
čeze posmatrao svetla na vrhovima kruševičkih brda. „Priča se da Nemci
odvođe vojne zarobljenike iz okolnih zaseoka na rad u Nemačku.”

Nakon kapitulacije vojske Kraljevine Jugoslavije, u Resavskom i Toplič-
kom kraju počelo je skrivanje oružja otkupljenog od vojnika i oficira. Seljaci
su za novac, civilnu odeću i hranu otkupljivali oružje i municiju koje su po-
tom skrivali u štalama i kućama. Ubrzo je, nakon formiranja četničkih odreda,
Mesni komitet Komunističke partije Jugoslavije počeo sa pripremama
za organizovanje partizanskog odreda za teritoriju Toplice.*

* Dragoljub Dinić Mića, *Toplički narodnooslobodilački partizanski odred*, Vojnoizdavački
i novinski centar, Beograd, 1989, str. 11–14. (<http://www.znaci.net/00001/280.htm>,
pristupljeno januara 2014. godine)

Kada su utihnule i poslednje klepetuše, a selo utonulo u prividan san, vrata male sobe na dnu dugog hodnika čvrsto su zatvorena katancem i ključem. U mračnoj sobi, srećna ali zabrinuta, kraj Radetovog kreveta sedela je Tijana. Nepovezano je govorila Radetu o strahovima, ratu, poslovima u polju, stavljajući mu lagano vlažnu krpu na čelo. Iz drvene posude izvlačila je zamotuljke trave namazane mirisnim uljem i njime oblagala rane.

Tijana Panić, u Kruševici poznata kao vidarka, često je pozivana u seoske kuće: porađala je, „nameštala” polomljene kosti, bajala za zdravlje i sreću. Drevnu narodnu veštinu nasledila je od majke, poznate kruševičke nadržlekarke Stevke Brzaković.

Prošla su dva meseca, i Rade se u julu 1941. godine već sasvim oporavio. U selu se glasno govorilo o borbama partizana i Nedićeve* vojske na Jastrepcu.

Još slabog zdravlja, Rade se povezao sa Pokretom otpora i neko vreme obavljao činovničke poslove. Jednog dana je uzbuđen utrčao u kuću i rekao da je dobio poverljivi zadatak.

„Ideš sa mnom u Varvarin. Tamo su Nedićevi odredi, Srpska državna straža**.”

„Zašto tamo?” – pitala je zburnjeno Eva.

„Povereno mi je da se prijavim u njihovu službu. Imamo zadatak da pratimo aktivnosti nedićevaca. O tome ćemo, prema naređenju, obavestavati jastrebački partizanski odred. Mi smo komunisti, Eva, to nam je zadatak!”

---

* Milan Nedić (1878–1946), general vojske Kraljevine Jugoslavije, u Drugom svetskom ratu bio je vođa marionetske Vlade pod patronatom Trećeg rajha.

** Srpska državna straža (Serbische Staatsgarde) bila je kvislinška formacija u okupiranoj Srbiji formirana u martu 1942. Pripadala je Ministarstvu unutrašnjih poslova Srbije na čijem je čelu bio Milan Nedić. Pred kraj rata 1944. godine stavljena je pod komandu Dragoljuba Draže Mihailovića.

„Zima 1942. godine bila je veoma hladna. Kao i uvek do tada, pošla sam za Radetom. Varvarin, varošica na obali Velike Morave delovala je sumorno, okovana snegom. Na zakazani sastanak sa Nedićevim oficirima otišao je sam. Bila sam zabrinuta ne znajući kako će izgledati njegov rad, da li će nas otkriti. Stanovali smo u skromnom stanu u Varvarinu koji su, preko svojih obaveštajaca, obezbedili pripadnici Pokreta otpora. Tada počinje Radetov obaveštajni rad. Svakodnevno je, preko posebnih veza i kurira, partizanima na Jastrepcu dostavljao podatke do kojih je došao: dojave o planiranim poterama u brdima, napadima na komuniste, akcijama za otkrivanje ilegalnih grupa... Naš dom je bio neka vrsta privremenog skloništa za mlade komuniste iz Varvarina. Kao ‘saradnici’ bili smo zaštićeni od čestih akcija vojske koja je, u potrazi za ‘banditima’ upadala u kuće i stanove, hapsila i ubijala. Posle uspešno izvršenog zadatka vratili smo se u Kruševicu. Rade je početkom 1943. godine dobio novi zadatak: povezivanje sa četnicima Draže Mihailovića i njegovom organizacijom na obroncima Juhora. To je Vlado Velebit”, pokazuje mi obimnu partizansku enciklopediju na čijoj se prvoj strani nalazi posveta napisana krupnim slovima. „U to vreme mladi komunisti, pokretač nas mladih da se opredelimo za levicu, posle okupacije Mađarske.”

Siromašna Kruševica u kojoj su tokom okupacije bile uglavnom žene i deca, tavorila je rastrzana između čestih naleta vojski i zastrašujućih vesti sa ratišta. Bilo je sve manje kukuruza u ambarima, a u štalama je ležala izgladnela stoka koju su seljaci sve ređe izvodili na pašnjake plašeći se naružanih bandi koje su se noću skrivale u seoskim zabranima, napuštenim kućama i kolibama.

„Snajka, nemoj da zaboraviš, ti si ovde najmlađa! Znaš šta ti je činiti”, ponavljao je strogi Milosav Panić svake večeri, dok je Eva poslušno stajala kraj stola i prinosila večeru. Posle toga bi svekru kraj kreveta spustila bokal tople vode, beli peškir, skinula čarape i oprala mu noge.

„Dok je Rade na zadatku, u polju ćeš zaorati po dve brazde, jednu za sebe, a drugu za svoga muža”, govorio je.

Okopavala je kukuruz, pomagala u pripremi obroka, sekla pečenu ciglu i odlazila u nadnicu iz koje se vraćala sa komadom sira, nešto prepeče-

nog hleba, mleka i masti – ponekad i sa nešto novca. Poštovala je pomoravske običaje koje, često, nije razumela, baš kao ni onoga jutra kada ju je iz dubokog sna probudio bolni plač žene koji je dopirao iz štale. Skočivši sa kreveta uplašeno je pitala Radeta šta se dešava.

„Ko to zapomaže, Rade?”

„Pusti sad to. Porađaju snaju. Spavaj. Biće to dobro do jutra.”

„Idem da pomognem! Zaboga, pa ona će umreti! Ovo još nisam čula!”

„Eva, ne mešaj se”, odbrusio je, „pusti da žene to završe!”

Eva je ogrnula veliku crnu maramu i istrčala u dvorište. Videla je žene kako, noseći kokošja jaja, u žurbi ulaze i izlaze iz štale. Prišla je i videla mladu ženu koja se, naslonjena na drveni okvir, u suzama, pridržavala za visoke merdevine, grčeci se od bola. Stara gospođa Panić prolazila je kraj nje ispuštajući čudne glasove i podižući uvis kokošja jaja. Iznenadena prizorom, Eva upita s vrata:

„Šta to radite majko?”

„Vidiš, snajka, samo što se nije porodila”, odgovorila je zadihano.

„Kako porodila”, rekla je ljutito, „Zar ne vidite da je skoro bez svesti, nano? I zašto mašete tim jajima po vazduhu? Dajte ženi vode!”

Ne obazirući se na Evine primedbe, žene su nastavile sa neobičnim ritualom izgovarajući glasno čudne rime: „Neka se porodi lako – kao što lako ovo jaje kokoška daje.”

„Majko, prostri slamu da ova sirota žena legne!” viknula je iz sveg glasa. „Zar ne vidite da je bez svesti? Više ne čuje!”

Iznenadene Evinom upornošću žene baciše jaja, kao da su tek tada shvatile da se porodilja više ne čuje.

„Zapalite vatru i donesite hladne i tople vode”, zapovedila je Eva, uzela makaze, prinela ih plamenu i prišla iznemogloj devojci. Ubrzo je, na zaprepašćenje žena, u rukama držala pomodrelo telo devojčice. Visoko ju je odbacila iznad glave nekoliko puta dok su je seljanke, krsteći se, posmatrale. Tek kada je devojčica zaplakala, Eva ju je lagano spustila na slamu, čisteći rukama krv s njenog lica.

„Daćemo joj ime Leposava, Lepa.”

„Snajka, od danas si prava Panićka”, kazao joj je, uz širok osmeh na licu, muž devojke čiji je život spasila, priseća se Eva reči svog devera, strogog i ljutitog čoveka koji joj je, nekoliko meseci ranije, žestoko prigovorio kada je pokušala da u kuću Panića uvede malo austrougarskih običaja. „Od danas ćete ručavati iz tanjira, kao sav normalan svet, a ne jednom kašikom iz plehane zdele”, rekla je tada. „Zašto je moj Kelemen iz Čakovca slao ove porcelanske tanjire, ako ćete vi i dalje jesti drvenim kašikama?!”

Gotovo van sebe, noseći u rukama komad hartije, zadihanim glasom i jedva stojeći na nogama, Rade upita gde je Eva.

„Tu je, u štali sa stokom”, odgovori neka od žena.

„Zovite je mesta! Mora da beži što pre. Četnici su saznali da je Jevrejka. Već je traže!”

„Eva, pakuj se! Odmah! Idemo u Užice!”

„Kakvo Užice, za ime Boga?”

„Četnici su saznali ko si. Vele, ako želim da sačuvam živu glavu, moram te se rešiti. Svi su Jevreji ‘Mošinovci’, kažu. Obećao sam im da ću se razvesti od tebe, da ću te vratiti tvojima u Mađarsku. U Užicu će te sačekati Ancika, supruga Pere Rajića, oficira Srpske državne straže. Ona zna zbog čega dolaziš. Sakriće te od Nemaca.”**

Narednog jutra Eva je bila u Užicu, a Rade Panić na novom zadatku u okupiranoj prestonici.

* „Mošinovci” – pogrdni naziv za Jevreje-komuniste u Srbiji tokom okupacije. Mislilo se na Mošu Pijade poznatog revolucionara, kasnije člana Izvršnog komiteta CK SKJ i CK SKS. Pijade je bio i član predsedništva Saveznog odbora SSRNJ i Centralnog odbora Saveza boraca. Umro je u Parizu 1957. godine.

** Tijana Wages: „... Tražeći Evu, četnici su došli, prebili dedu Milosava i ostavili ga polumrtvog. Deda je zavezao sina Dosu visoko na jedno drvo, jer se bojao da bi on probrljao. Kada su četnici otišli, moja nana je dedu celog umotala u kožu tek zaklane ovce i tako ga počela lečiti. Nana je, inače, iako nepismena, bila poznati nadržilekar i babica” – Aleksandra Ličanin, *Dvije ljubavi i jedan rat Eve Panić Nahir*, Matica hrvatska, Ogranak u Čakovcu, Židovska općina Čakovec, 2015, str 34.

Eva pred kućom Panićevih u Maloj Kruševici maja 2014. godine.

Beograd

Beograd, maj 1943. STOP. U Beogradu sam. STOP. U našoj organizaciji. STOP. Imam legitimacije. STOP. Eva i Rade Panić – Srbi, izbeglice iz Hrvatske. STOP.

Čitala je Eva sa osmehom na licu, skrivena u stanu Rajićevih u Užicu.

„Ovo sam čekala šest nedelja, moja Ancika”, rekla je Eva svojoj domaćici, spremajući veliki kofer za put. „Rade javlja da mogu k njemu u Beograd – Ponovo ćemo biti zajedno, ponovo!”

Naslonjena na okvir prozora u kupeu starog voza, na čijem su podu bili vidljivi tragovi vojničkih čizama, Eva steže Radetovo pismo. Dok pored nje promiču stabla i opustele njive užičkih sela, kuće i puste avlije, razmišlja o svom Čakovcu, roditeljima, trgovini, životu koji je davno ostavila za sobom. Međimurska ravnica, vinogradi i voćnjaci nimalo nisu podsećali na prizore koji se smenjuju pred njenim očima, dok se voz tromo probija kroz planinske useke. Prepoznatljivi pisak lokomotive i gotovo skladni topot po šinama, poput odjeka konjskih kopita, podsećali su je na povratak. Povratak – bilo kuda.

Beograd, ratne 1943. godine, ugledala je na peronu Topčiderske stanice. Eva Panić, Jevrejka, na korak od nemačkih vojnika koji sa oružjem na ramenu, u tamnozelenim uniformama paradiraju pred njenim očima

Ko sam ja? – pitala se dok se spuštala strmom ulicom ka centru grada. Jevrejka ne smem da budem. Je li manje strašno biti Srpkinja ili Mađarica?

Zaustavila se pred tablom sa natpisom Ul. Kralja Milutina, na velikoj kući u čijem prizemlju je zamišljeni apotekar za pultom slagao metalne

kutije s lekovima. Zastala je pred glomaznim vratima, pokucala u okvir i stidljivo provirila.

„Izvolite, gospođo. Koga tražite?” – pitao je apotekar.

„Ja sam Eva Panić, izbeglica iz Hrvatske. Rekli su mi da je moj suprug kod Vas.”

„Da. To ste vi”, reče tiho, uplašeno gledajući preko njenog ramena. „Vaš suprug je gore na spratu, iznad apoteke. Đavo da vas nosi!”

„Molim?” – Eva je bila iznenađena.

„Od dva zla izabrao sam manje. Dolazili su ovde neki ljudi, ni sam ne zna ko su. Kažu, ili ćeš uzeti nemačkog oficira ili izbeglice, pa biraj šta ti je činiti. Ma, pustite sad to, bolje je. Idite gore, gospođo”, kazao je Evi pokazujući joj rukom ka stepeništu koje je vodilo ka malom stanu.

„Miko, stigla si!” – dočekao ju je Rade uzvikom. „Ovo je drug Momčilo Đorđević, advokat iz Varvarina.”

Na velikom stolu ugledala je gomilu papira, pečata, skica i išaranih mapa, gledajući sa nepoverenjem u čoveka koji je stajao kraj nje.

„Sedi i odmori se, sve ću ti objasniti”, kazao je Rade, ne dopuštajući joj da bilo šta pita.

Zagonetni čovek kojem je Rade ukazao neobično gostoprimstvo, nakon učtivog rukovanja, izvukao je stolicu i vratio se za sto. Nastavila je ka susednoj sobi i okrenuvši se, krajičkom oka pogledala Radeta. Kao mnogo puta do tada, razumela je poruku sakrivenu iza šturih rečenica. „Sve ću ti objasniti”, odzvanjalo je neprestano, dok je zagledana u svoju novu „izbegličku legitimaciju” razmišljala o kraju užasa kojima je okružena.

Vršiti pribavljanje podataka o kretanju neprijateljskih i komunističkih jedinica, njihovom držanju, razgovorima pojedinaca, brojom stanju u sastavu.*

---

* Nikola Milovanović, Draža Mihailović, „Odluka o stvaranju organizacije, formiranje odreda, obaveštajne službe i političkih tela”, http://www.znaci.net/00001/11_3.htm (pristupljeno 8. jul 2014), Uputstvo broj 3. o organizaciji obaveštajne službe, izdato 7. novembra 1941.

Gotovo šapatom, Rade i varvarinski advokat, čitali su tekst četničkog dokumenta koji je mladi kurir doneo na adresu.

„Ništa se nije promenilo, Eva, ne brini. I dalje smo na svom zadatku”, rekao je ohrabrujući, dok je s nevericom pokušavala da razazna sadržaj dopisa.

„Sećaš se zaveta svoga oca, starog gospodina Kelemena – da se moramo boriti do kraja”, nastavio je Rade, pružajući joj parče belog kartona u čijem vrhu je primetila veliki okrugli pečat. Iako razmazano mastilo nije otkrivalo naziv organizacije, slutila je o čemu se radi. „Srpska državna straža” – pročitala je u dnu papira, iznenađeno okrećući legitimaciju.

„Kakva je ovo propusnica? Četnička?”

„Mihailovićeva”, odgovorio je. „Organizacija DM* u Beogradu, vidiš. Naš zadatak je da pratimo njihove aktivnosti. Već smo dešifrovali neke razgovore sa radio-stanica koje koriste”, rekao je ponosno, objašnjavajući sadržinu zadataka.

Presretnuti razgovori, depeše, telegrami i naredbe sabrani su na jednom mestu u mračnoj, zadimljenoj sobi. Uz zvono na vratima, svake večeri pre nego časovnik otkuca deset, gotovo nečujno u stan bi ušao tajanstveni mladić. Bez mnogo reči, izostavljajući čak i kurtoazni pozdrav, preuzimao bi Radetove izveštaje koje je Eva potom satima prekucavala na pisačkoj mašini. Saznala je kasnije da je mladi obaveštajac Dušan Srbinac iz Vranja, član „Beogradskih ilegalaca”. Nikada ga nije oslovila imenom. Diskretno bi preuzeo desetine „objava” sa upisanim imenima komunista i članova Pokreta otpora i odlazio.

„Eva, za nekoliko sati, oficir Gestapoa” doći će ovde po spiskove beogradskih komunista!”, tiho joj je rekao Rade dok je za pisačim stolom uređivala spiskove.

„Kakav oficir?”

Zadrhtala je od pomisli da će biti u istoj sobi sa nemačkim vojnikom.

* Organizacija DM – Organizacija Draže Mihailovića formirana je ubrzo nakon nastanka Mihailovićevh vojnih odreda, na početku rata. „Glavna oštrica ove službe bila je već od prvog trenutka njenog postojanja usmerena protiv NOP-a, zbog čega, vrlo brzo, dolazi do njene dvojake saradnje, se samo sa Specijalnom policijom, već i sa Gestapoom”.

** Nemačka tajna policija.

„Zadatak je da se povežem sa rukovodstvom organizacije Draže Mihailovića. Naš kum Vlajko Purić sada je zamenik komandanta Beograda. Računaju da bi mi on mogao biti dobra veza. Gestapo svakodnevno pravi spiskove komunista i desetine njih već je uhapšeno i ubijeno. To moramo da zaustavimo!”

„Tebi, Rade, nije dobro?” – pitala je zabrinuto ugledavši grč na njegovim usnama.

„Ponovo osećam bolove u stomaku!”

„Trebalo bi otići lekaru, što pre. Koliko, već sutra”, bila je uporna.

„Nema potrebe, Miko, biće to u redu.”

„Zorom ćemo lekaru i tačka”, odbrusila je i prekinula raspravu.

Vojna bolnica u Višegradskoj ulici bila je krcata ranjenicima, nemačkim oficirima i zarobljenicima. Sa lažnim legitimacijom organizacije DM, Panić je, u Evinoj pratnji, čekao izveštaj lekara. U dugom hodniku naizmenično su odzvanjali koraci nemačkih vojnika, škripa kolica i poneki jauk, kada je uz iznenadni tresak vrata, zamišljenu Evu prenuo dubok glas lekara.

„Gospođo, Vaš suprug će ovde ostati nekoliko dana. Pretrage su neophodne, ali verujemo da će brzo sve biti u redu!” Nasmešio se i otišao.

Prošlo je nekoliko dana, a o Radetu ni glasa. Sedeći kraj prozora jednog popodneva, ugledala je na ulici mladi par. Prepoznala je svoje prijateljke, brzo navukla mantil i strčala na ulicu.

„Kuda ste krenuli, dragi moji? Dugo vas nisam videla”, zadihano je upitala stasitog gospodina.

„Idemo sinu u bolnicu, u Višegradskoj ulici.”

„Poći ću sa vama. Moj Rade je tamo već danima. Ne puštaju ga van. Ne znam ni da li je živ i zašto ga tako dugo drže”, rekla je brzo, hvatajući korak s njima.

Prilaz bolnici nije bio slobodan. Naoružani vojnik stajao je na vratima uredno proveravajući ausvajse.

„Čekaću vas kraj ovog drveta”, obratila se prijateljima. „Kada izvedete sina, dovedite ga meni, molim vas.”

„Zašto?” – upitala ju je zabrinuto prijateljica.

„Pokušaću da nagovorim vojnika da pusti Radeta van, da vidi svog ‘sina’, objasnila je, gurajući ih rukom prema ulazu.

„U redu, budi oprezna”, rekoše nevoljno i priđoše naoružanom oficiru.

Ozarila se kad je ugledala petogodišnjeg mališana koji joj se, u pratnji roditelja, približavao, šireći ruke. Prišla je i poljubila ga.

„Dragi moji, odoh. Pokušaću da razgovaram. Budite na ovom kraju ulice i sačekajte na moj znak”, rekla je podižući visoko kragnu mantila, skrivajući lice.

„Gospodine, dozvolite mom sinu da vidi oca”, rekla je stražaru koji je, pridržavajući rukom pušku, gledao zbunjenog dečaka.

„U redu, pozvaću dežurnog, neka pozove vašeg supruga da se pozdravite”, kazao je zapisujući Radetovo ime.

Ubrzo je pred bolničkom kapijom stajao Rade, ogrnut bolničkim mantilom. Zagrlivši ga uz osmeh, Eva je šapnula:

„Trči niz ovu ulicu. Ja ću na jednu, a ti na drugu stranu. Trči i ne okreći se, ne gledaj kuda ću!”

Spustila je ruku s njegovog ramena, snažno uhvatila dečaka i odjurila ka velikom hrastu. Rade je već nestao u mračnoj ulici kada je Eva, sva srećna, poljubivši mališana u kosu, zahvalila prijateljima i nestala iza širokih stabala kestena. Preneražen, vojnik je skinuo pušku s ramena i zapucao u vazduh. Eve i Radeta više nije bilo.

Vojna bolnica je ubrzo zatvorena, a većina bolesnika završila u nemačkim radnim logorima.

„Pod pančevačkim mostom krije se šestoro komunista. Potrebno je nabaviti šest objava kako bi, još noćas, napustili Beograd. Gestapo im sprema hapšenje! Otkriveni su!” – panično je ponavljao Rade, nervozno lomeći prste. „Šta nam je činiti? Ja nemam toliko objava. Nemam ni pečet. Šest objava nedostaje...”

* Legitimacije za slobodno putovanje van mesta boravka. Bez takvih dokumenata bilo je nemoguće legalno napustiti Beograd ili putovati automobilima ili železnicom van grada.

„Samo šest?”

„Da, toliko!”

„Nešto ću već smisliti!”, kazala je Eva osmehujući se. Ugasila je cigaretu i prišla telefonu.

„Koga to zoveš u ovo doba?”

„Moju Čakovčanku Gustu Jurančić”, kazala je ostavljajući ga zbunjelog.

„Kud’ ćeš s njom sada?!”

Nije mu odgovorila.

„Gusta, treba mi tvoju pomoć. Ljudi su u opasnosti. Očekujem te sutra na večeri, u mom stanu. Sve ću pripremiti, a ti ćeš dobiti zadatak”, nastavila je, dok ju je Rade namršteno posmatrao. „Sećaš se Vlajka Purića, našeg kuma ... Da, da to je on ... Pozvaću ga na večeru, a ti ćeš mu praviti društvo. Očekujem te sutra”, završila je i odložila slušalicu.

Još s vrata, pridržavajući joj kaput, Eva je zadovoljno pokazivala Gusti bogato postavljenu trpezu.

„Purić samo što nije stigao. Slušaj me pažljivo: U džepu svog šinjela uvek nosi pečat Dražine organizacije. Potreban mi je samo na pola sata. Treba da ga zadržiš u salonu, da ne primeti da sam odsutna. Šta ćeš sa njim raditi, kako ćeš ga zadržavati, to je tvoja stvar. Samo mi ostavi pola sata da se dokopam tog pečata.

„Dobro večer moje dame!” – kazao je Vlajko Purić, skidajući teški oficirski kaput. Visok, oštih crta lica sa vojničkim stavom i izdignutim ramenima, pozdravio je Evu, gledajući preko njenog ramena u mladu Gustu.

„Dugo te nije bilo, Vlajko”, rekla je ljubazno, otvarajući vrata trpezarije.

„Eh, služba, znaš i sama. A, tek ovi komunisti, muka prava. Od njih mira nema!”

„Izvoli, uđi. Upoznaj moju prijateljicu Gustu. Tu je kod mene u poseti.

Gusta je stajala u dnu trpezarije naslonjena na veliku komodu.

„Drago mi je da sam vas upoznala gospodine. Izvolite, sedite, poslušajte se”, kazala je smeškajući se zavodnički.

Uz bogatu trpezu i nekoliko čaša crnog vina, prema dogovoru, Gusta je hitro ustala i odaljila se od stola. Prišla je vratima salona, lagano ih odgurnula i šeretki se obratila Puriću koji je, odmeravajući je, sedeo zavaljen u stolicu.

„Zašto ne bismo razgovor nastavili u salonu? Izvolite. Ovde ima hladnog vina”, šapnula je, pozivajući ga laganim pokretima kažiprsta. Teško se pridigavši, ustao je i pridružio joj se.

Napipavši pečat u levom unutrašnjem džepu Purićeve uniforme, Eva je lagano rašila postavu, izvukla okrugli drveni držač i ušunjala se u susednu prostoriju. – Hm, to je to! – prošaputala je čvrsto držeći mur u ruci. Izvukla je iz fioke prazne objave i prislonila pečat. – Tačno šest i onih nekoliko stotina od ranije – nastavila je. Gotovo! Ha! Izradili smo hiljadu i po objava – vratila je dokumenta u ladicu, prišla postavu na šinjelu i veselo ušetala u salon u kome su Purić i Gusta uveliko, sa čašama vina, pevušili starogradske pesme, držeći se za ruke.

Junu 1944. godine Rade Panić zvanično pristupa tajnoj organizaciji Ozne*, na čijem čelu nalazi Jefto Šašić** koji Panića smatrao čovekom od izuzetnog poverenja. U sumrak rata, OZNA intenzivno saraduje sa NKVD-om*** koji je poslednje ratne godine širio mrežu saradnika u okupiranoj Jugoslaviji.****

Sat na zidu ponovo se oglasio, ali mladog kurira nije bilo. Spiskovi sa članovima „Beogradskih ilegalaca” kojima je Gestapo za petama, čekali su na stolu.

* OZNA – Odeljenje za zaštitu naroda, bezbednosna kontraobaveštajna služba, formirana 13. maja 1944. Nakon oslobođenja reorganizovana je u civilnu upravu državne bezbednosti (UDBA) i vojnu kontra obaveštajnu službu Jugoslovenske narodne armije (KOS).

** Jefto Šašić (1917 – 1998), učesnik NOB-a, jedan od rukovodilaca Ozne, po nalogu Vrhovnog štaba izvršavao je zadatke u Srbiji, Makedoniji, Zagrebu i Sarajevu.

*** Narodni komesarijat unutrašnjih poslova – javna i tajna policijska organizacija SSSR-a.

**** Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, knj. 2, BIGZ i Srpska književna zadruga, Beograd 1995, str 253.

„Nema momka ...”, rekla je Radetu zabrinuto i skočila sa stolice. „Idem tamo.”

„Kuda, Eva?”

„Do kuće u kojoj stanuje. Otkrili su ga, sigurna sam. Mora da beži.”

Otvorila je stari kofer, izvukla šarenu suknju, jelek i cvetnu maramu, navukla opanke i odjurila iz stana.

Stigavši do kapije zviždukom je dozvala dečaka koji je sedeo na pragu kuće. „Uzmi ovaj papir i daj onom mladiću unutra”, kazala je i nestala u mraku.

Pre svitanja, agenti Gestapoa su pretresali kuću, tražeći odbeglog kurira.

Jedna od poslednjih fotografija Kelemenovih u Čakovcu, nastala između 1939. i 1940. godine

Pismo

Poslednje pismo iz Čakovca stiglo je početkom marta 1944. godine. Pred beogradskim hotelom „Bristol”, sa novinama u ruci, stajao bi potpukovnik fon Šeler. Bio je oženjen mladom Jevrejkom iz Virovitice koja je sklonište od Holokausta, pronašla u kući Kelemenovih u Čakovcu. Svakog meseca je, prelazeći Savu iz okupiranog Međimurja donosio novac i poštu. Svežanj novčanica* i nekoliko pisama, predavao bi Evi pred ulazom u „Bristol”. Čekala ga je i tog aprilskog dana, radujući se glasu svog doma, dugim rečenicama pisanim tamnim mastilom – rukom svoga oca. Kišnog prepodneva, dugo je ostala pred vratima mondenskog hotela, zabrinuta. Fon Šelera nije bilo.

Možda je poginuo? Ne, nije moguće. Da je tako novine bi o tome pisale – razmišljala je. Sa rukama na leđima, okrenula se i vratila u stan. Javiće se već neko – tešila se listajući poslednje pismo roditelja, toliko puta pročitano da je znala svaku reč, novi pasus i krupnim slovima na dnu ispisano Tvoji Ema i Bela.

U poslednjem pismu, kao odgovor na svoju molbu da malog Ivicu, sina najstarije sestre Klare, dovedu u Beograd, pročitala je kratku majčinu poruku kojom je pokušala da je uveri kako će dete biti sigurnije u Čakovcu nego u Beogradu.

---

* Uz porodičnu apanažu iz Čakovca, Eva i Rade su se tokom okupacije izdržavali dodatno zarađujući: „...Rade je pomoćno radio kod jednog proizvođača bombona i slatkiša, koje je Eva vješto prodavala, pa se ukupno moglo podnošljivije preživljavati i obavljati glavni posao, obavještajni.” Slavko Goldstein, „Evina priča, Mojih 96 godina - ljubav sreća i stradanja”, *Jutarnji list*, Zagreb 31. maj 2014, str. 64.

Majko, ovaj ustaški komandant mi je rekao da će sve Jevreje oterati u nekakve logore i geta. Veli da bi mogao Ivicu dovesti do Beograda, a ja bih ga sakrila kod Radetovih u Kruševicu. Pitaš me šta će raditi tamo? Pa, čuvaće ovce kao i sva druga seoska deca. Kažeš da Ivica ne može živeti bez toaleta i valjanog kreveta. Ništa mu neće nedostajati. Molim te, pošalji ga k nama...

Eva

Sporazumom koji su 19. marta 1944. godine postigli Vlada Mađarske i Treći Rajh, nemačke vojne jedinice ušle su na područje Međimurja. Taj sporazum je označio početak pogubnog perioda za mađarske Jevreje i one koji su sklonište od Holokausta pronašli na tom području, oslanjajući se na liberalniji tretman dotadašnje mađarske Vlade.

Mesec dana kasnije, po direktivi Gestapoa, počinju popis, prijava i oduzimanje jevrejske imovine.* Ovaj postupak pratilo je odvođenje Jevreja u nacističke logore i pljačka njihove imovine. Zvanični dokument o sprovođenju antijevrejskih mera potpisao je 7. aprila 1944. godine ministar unutrašnjih poslova Vlade Mađarske Andor Jaroš:

Jednovremeno sa sakupljanjem i odvođenjem Jevreja, mesne vlasti će odrediti odbore koji će zajedno sa nadležnim policijskim organima zaključati i zapečatiti stanove i radnje Jevreja.

Novac i vrednosti napred pomenuti organi uzeće na čuvanje. Jevreji prilikom odvođenja u logore mogu poneti sobom samo odelo koje je na njima, najviše dve preobuke veša i hrane za 14 dana.**

Čakovec je 26. aprila 1944. godine osvanuo oblepljen plakatima sa kojih se pozivalo na potpunu izolaciju Jevreja. Kapije su morale biti zaključane, Jevrejima zabranjeno kretanje kao i svaki kontakt sa „arijevcima”. Nekoliko stotina žandarma*** toga jutra je okupiralo gradski trg, dok su sa

---

* Dr Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945 – Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 1980, str. 162.

** *Isto*.

*** Govori se o osam stotina.

jedne strane Čakovčani – nejevreji nemo posmatrali sakupljanje Jevreja i odvođenje u Pučku školu i sinagogu. U međuvremenu, brojne „komisije” sastavljene od mađarske policije, agenata Gestapoa i nemačkih vojnika počele su popis i pečaćenje jevrejske imovine. Uz krađu i odnošenje zatečenog novca, nakita i umetnina, popis je trajao dva dana dok je, za to vreme, većina zatočenih Jevreja noći i dane provodila bez hrane i vode u sinagogi i prostorijama Pučke škole.

Više od šest stotina Jevreja iz ovog područja u zatvorenim stočnim vagonima, sa nešto ličnih stvari, otpremljeno je u sabirni logor u Velikoj Kaniži.

„Ono malo preživelih čakovečkih Jevreja, govorilo mi je nakon rata, da su se tog prepodneva pred Železničkom stanicom u Čakovcu, uplakani i preplašeni Jevreji tiskali oko vagona, opkoljeni policijom i vojskom. Putem kojim sam, nekoliko godina ranije, večeri provodila u dugim šetnjama sa majkom Emom i Radetom, vodili su Jevreje. Neki od njih, ne znajući šta ih očekuje, vukli su sa sobom i više od onoga što im je vojska dopuštala. Otimali su im to malo vrednih stvari: novac, garderobu i ubacivali ih u vagone. Moj otac, taj strogi i naizgled jak čovek – govorili su mi – koračao je ka Železničkoj stanici bez ičega u rukama, nemo gledajući ispred sebe. Majka Ema je na ramenima nosila petogodišnjeg Ivicu koji ju je nejakim dlanovima stezao oko vrata, dok je u rukama držala dva kofera. Otac je bio slomljen, a ona ponosna i jaka, kakva je uvek bila”, priča Eva, sedam decenija kasnije, u svom domu u Izraelu, opisujući poslednje dane čakovečkih Jevreja i stradanje svoje porodice. „Bila je neverovatna žena, moja mati.”

Danima je u Čakovcu trajala potraga za Jevrejima koji su se skrivali u nejevrejskim kućama, jer se prema naredbi ministra unutrašnjih poslova Mađarske A. Jaroša „čitav posao imao obaviti za 4 do 5 dana”.^{*} Kad su vlasti bile sigurne da su locirani i pohapšeni svi, počeo je njihov transport u sabirne logore od kojih je većina bila privremenog karaktera – formirani su kao tranzicioni, a nakon deportacije bili su rasforimirani.

---

^{*} Dopunjeno naređenje o sprovođenju pripremnih mera za odvođenje Jevreja u koncentracione logore od 19. aprila 1944. godine (Dr Jaša Romano, *nav. delo*, str. 110).

Bela Kelemen u dvorištu porodične kuće u Čakovcu

Memljivi, bez svežeg vazduha, zakatančeni stočni vagoni od sabirnog logora u Velikoj Kaniži do Aušvica putovali su nekoliko dana. Na pristupnim železničkim čvorovima u Poljskoj, zarobljene Jevreje, iznurene i bolesne, dočekivali su esesovci*. Zatočenici su po izlasku iz vagona morali predavati svoje stvari i odeću. Lični predmeti su potom pakovani i odvoženi u specijalna skladišta. Usledila je stroga selekcija koju su sprovodili esesovski lekari.

„Svako ko bi mogao postati suvišan – deca, majke s bebama, trudnice, bolesnici i stari – automatski je izdvojen iz kolone živih, često samo pokretom štapa i prebačen u kolonu osuđenika na smrt.”**

Odredi osuđenih u kojima su uglavnom bili stariji i bolesni ili oni koji su svojim ponašanjem dodatno „iritirali” esesovce, odvođeni su u posebne prostorije, dok su ostali prolazili posebne, ponižavajuće procedure uvođenja u logorsku evidenciju. U početku su logoraši nosili prugasta odela sa trouglastim pločicama različitih boja,*** da bi od februara 1943. godine svima koji su uvedeni u evidenciju, na nadlaktici leve ruke tetovirani brojevi.

Onima koji su osuđeni na smrt pri prvoj selekciji, naređeno je da se oslobode garderobe zbog „tuširanja” i provere zdravstvenog stanja. U pratnji naoružanih vojnika prelazili bi veliku rampu koja je vodila ka plinским komorama. U mračnim prostorijama u kojima se tiskalo i po nekoliko stotina ljudi, umesto vode iz tuševa bi počeo da izlazi otrovni gas. Smrt je nastupila posle nekoliko minuta. „Oni koji su čekali napolju mogli su znati da se sve završilo jedino po tome što bi unutra sve utihnulo.”****

Eva (62) i Bela (63) Kelemen i petogodišnji Ivica Štern, ubijeni su u gasnim komorama logora Aušvic krajem aprila ili početkom maja 1944. godine.

* Pripadnici vojne policije (SS) nacističke Nemačke zaduženi za vojno-polijski nadzor na okupiranim teritorijama i u koncentracionim logorima.

** Vard Ruterford, *Genocid Židova*, Alfa, Zagreb, 1977, str. 94–95.

*** Jevreji su nosili crvene pločice sa poprečnom žutom prugom.

**** Vard Ruterford, *nav. delo*.

Kika i Mika

Iznenadni zvuk zvona na vratima iznajmljenog stana Panićevih u Beogradu prenuo je Evu iz sna.

„Koga tražite?” – pitala je.

„Eva, ja sam. Vlajko” – čula je glas potpukovnika Vlajka Purića i otvorila vrata. „Eto mene kod vas”, kazao je pobedonosno koračajući ka središtu sobe, ne sačekavši da Eva za njim zatvori vrata.

„Otkud ti, Vlajko?”, pitala je iznenađena. „Rade nije ovde.”

„Sedi, Eva, sedi”, odbrusio je vojnički, glancajući desnim dlanom orden na svom kaputu.

„Šta te dovodi, Vlajko?”

„Htedoh nešto da se porazgovaram sa vama. Vidiš kakva su vremena. Jedni gube, drugi dobijaju.”

„Ko to gubi, a ko dobija Vlajko?” Eva je nervozno cupkala pred njim.

„Pa, zna se ko gubi, a ko dobija Eva! Neće valjda oni komunistički banditi slaviti.”

„Pusti sad to, zašto si došao?”

„Sedi, reći ću ti!”

Sa rukama savijenim u laktovima, Eva se oslonila na široki sto naspram Purića.

„Na Kosmaju postoji jedna partizanka Kika*, a ja razmišljam i pitam se da li u ovoj kući postoji kakva partizanka Mika...”, rekao je i, nakrivivši

---

* Božidarka Damjanović Marković (1920–1996), poznata kao Kika sa Kosmaja, posle rata proglašena narodnim herojem.

glavu na desnu stranu, izvukao iz džepa veliki pištolj. Uz jak udarac o sto, spustio ga je pred Evu.

Ispravivši se u stolici, Eva se cinično nasmeja.

„Pištolj ti, pištolj ja, Puriću, pa da razgovaramo!” Iznenadila ga je odgovorom i iz male kutije na stolu izvukla pištolj svoga oca.

„Evice, samo se šalim”, rekao je vraćajući revolver u džep.

„I ja sam se šalila”, odgovorila je ponosno.

„Vreme je da pođem”, ustao je nevoljko. „Reci Paniću da sam ga tražio!”

Iste večeri Panići su napustili stan. Skrivali su se u susednoj kući zavučenoj duboko u dvorište oivičeno gustim drvoredom.

Noći su postajale sve kraće ispresecane potmulom bukom artiljerije koja je dopirala sa oboda grada. Operacije za oslobođenje Beograda već su počele, dok su sa radija stizale vesti o „herojskim uspesima nemačke vojske”.

Petak 13. oktobar 1944. godine osvanuo je uz neprestane borbe partizana i crvenoarmejaca sa dobro ustrojenim nemačkim grupama u centru grada.

„Partizani su već u tu, negde na Zvezdari. Vreme je da pođem” – kazao je Rade izvlačeći stari kofer iz velikog sanduka.

„Kuda ćeš sad s tim”, pitala je Eva, dok je kroz tamni zastor gledala ka dvorištu.

„Uzećeš ovaj kofer. Tu su spiskovi svih oficira pet beogradskih štabova vojske Draže Mihailovića. Predaćeš to Rusima. Čekaće te jedan partizan na Čuburi. Prepoznaće te, i ti ćeš mu to dati”, odgovorio je i na zvuk sirene pred kapijom istrčao iz kuće.

U jeku borbi, Eva se, noseći glomazni kofer, provlačila uskim ulicama i razrušenim prolazima. Zaklonivši se iza visokog zida koji je štrčao iz ruševina nekadašnje zgrade, na drugoj strani ulice ugledala je vojnika koji joj je, mašući rukom, dao znak da priđe. Odbila je odlučno pokazujući da može stići samo na pola puta. Nad njihovim glavama neprestano su odjekivali rafali, a prašina koju su podizali vojni kamioni koji su tuda tutnjali

činili su operaciju gotovo nemogućom. Zaklonivši lice kragnom širokog mantila Eva je brzim korakom krenula ka mladom vojniku koji je, držeći u desnoj ruci revolver, pritrčao, uzeo kofer i bez reči otišao niz ulicu. Gotovo – pomislila je podižući pogled ka nebu koje je u jesenjem danu, prekriveno dimom i crnim oblacima prašine podsećalo na tamnu zavesu koja će se svakog trenutka spustiti.

Široko razvijena jugoslovenska zastava sa petokrakom zavijorila se na palati „Albanija”, dok je na kalemegdanskoj tvrđavi, pod naletima vetra, zastava Beogradskog bataljona, koju je pričvrstio Spasoje Radovanović,^{*} označila svršetak rata.

Bio je to dan kad je Beograd oslobođen.**

Ogrnuta maramom, Eva je zastala pred hotelom „Bristol”. Osećaj usamljenosti i nemoći obuzeo ju je kada se na trenutak setila nemačkog oficira koji je godinama donosio pisma iz doma Kelemenovih. Spustila je ruku na struk, preko širokog pojasa koji je pridržavao šarenu suknju koju su za nju sašile kruševičke devojke veštih ruku. *Rat je okončan. Ne moram da rađam dete fašističkoj vlasti!*

Zamenik komandanta četničkih organizacija u ratnom Beogradu potpukovnik Vlajko Purić, skrivajući se po beogradskim kućama, postao je meta ruske i jugoslovenske tajne policije. Računajući na dobre veze sa Panićima, komandanti Ozne i NKVD-a poveravaju Radetu još jedan policijsko-obaveštajni zadatak: Otkrivanje i hapšenje Purića – lica sa spiska saradnika okupatora i aktivnog pripadnika Organizacije Draže Mihailovića.

Kasnog popodneva 13. novembra 1944. godine, dok se oslobođena prestonica oporavljala od ratnih razaranja, u Kolarčevoj zadužbini „novoje eliti” priređena je glamurozna predstava lenjingradskog ansambla. Dok su se pred ulazom u dvoranu okupljali oficiri, nedaleko odatle na malom

---

* Devetnaestogodišnji zastavnik Proleterskog bataljona. Jedan od najmlađih učesnika rata.

** Milan Radanović, „Ulične borbe u Beogradu, 15–20. oktobra 1944”. Povodom 68 godina od oslobođenja grada, Forum za primenjenu istoriju: <http://www.fpi.rs/blog/ulicne-borbe-u-beogradu-15-20-oktobra-1944-povodom-68-godina-od-oslobođenja-grada/>, pristupljeno: juna 2013. godine.

trgu, zakazan je sastanak Panića i Purića. Prema nalogu NKVD-a ljubazni razgovor prijatelja prekinuće ruski obaveštajci i dokopati se traženog plena. Purićevo uzaludno čekanje se odužilo, pa se sumnjičav i uplašen ubrzo udaljio. Ruski oficiri kojima je posao bio poveren, opijeni alkoholom, „spektakularno” su dotrčali do mesta sastanka na kome više nije bilo nikoga.

U izveštaju o neuspehoj akciji NKVD-a, za Purićevo bekstvo, Rusi optužuju Radeta Panića – kao fašistu ubačenog u njihove redove.* Panić je odveden na nepoznatu lokaciju. Eva će kasnije saznati da ga ruska specijalna policija „čuva” u podrumu bugarske ambasade na Dedinju.

Dok je u iznajmljenom stanu zabrinuta čekala Radetov povratak, zaglušujuća buka uznemirila je stanare zgrade. Dvojica ruskih oficira, sa mašinkama u rukama, uletela su u stan tražeći Radeta.

„Ti si žena onog provokatora! Gde si ga sakrila”, vikali su na lošem srpskom, šutirajući stvari koje su im se našle na putu. „Kuda je pobegao Purić?! Govori!”

Krupni oficir nadneo se nad sitnom ženom i, gurnuvši je u ugao sofe, uneo joj se u lice.

„Priznaj! I ti i onaj tvoj ste fašisti! Radite protiv Revolucije!”

„Ja nikako ne mogu biti fašista, ja sam Jevrejka, zaboga!” – odgovorila je uplašeno.

„Govori! Sve! Šta ste radili i gde ste bili za vreme rata!”

Besmisleno isleđivanje trajalo je tri dana. Bez informacija o sudbini odbeglog potpukovnika Purića, ruski oficiri su nezadovoljni napustili stan.

„Marš napolje! Odmah!” – rekao je stanodavac s vrata, pokazujući rukom ka izlazu. „Ti si mi natovarila rusku vojsku na glavu! Izlazi van!”

Umorna i uplašena, u trećem mesecu trudnoće, Eva je noć provela u ruševinama stambene zgrade u ulici Kraljice Natalije.

---

* Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, str. 254.

„Bilo je strašno. Nisam imala ni hrane ni novca. Ne znam gde je Rade i šta mu se dogodilo. Lutala sam ulicama razmišljajući od koga da tražim pomoć. Ko mi može kazati gde je Rade?”

Obijala je pragove „drugova”, i dobijala uvek isti odgovor: „Mi se ne mešamo u poslove sovjetskih kolega.”

Snop jakog sveta uperen u iznureno Radetovo lice okruženo glavama ruskih vojnika – uz urlanje i neprestane batine, na trulom drvenom stolu u mračnom podrumu, ređala su se pitanja o Purićevom bekstvu.

„Ti si, Paniću, radio to što si radio. Hajde, priznaj gde je Purić i kako je nestao!”

„Ne znam gde je Purić. Kažem vam”, ponavljao je.

„Ako si zaista radio za komuniste, onda to moraju znati Centralni komitet i OZNA. Pošto si *nestao*”, nasmejao se, onda se neko mora zauzeti za tebe. Vidiš da te niko ne traži. Hajde priznaj! Govori!”

„Tokom više od trideset sati isleđivanja Rade je najverovatnije potpisao obavezu o saradnji sa ruskom obaveštajnom službom”, uverena je Eva. „Sigurna sam da je na sebe preuzeo neku obavezu, iako nikada o tome nije želeo da govori.”

Sklanjajući se od snega i zime iza zidova oronule ruševine, sama i nemoćna, dane je provodila tumarajući ulicama, tražeći pomoć. U iznošenoj odeći, trudna, jednog sumornog prepodneva, zastala je na velikoj raskrsnici. Jedan kraj ulice pokrivena snegom vodio je ka Dedinju. Ispod golih krošanja, koje su se pod teretom snega sasvim spustile do zemlje, izbijao je gusti beli dim. U luksuznom predratnom zdanju nalazile su se kancelarije ‘najviših drugova’, svetle i tople.

---

* Tokom Radetovog zatočeništva, Eva je po preporuci Milovana Đilasa prikupila potpise određenog broja „drugova” i građana, sa zahtevom da Rade bude oslobođen iz ruskog zatvora. Peticiju je predala komandiru straže bugarske ambasade u kojoj je Panić bio zatočen.

Pokucala na vrata na kojima je pisalo Moše Pijade, član Narodne skupštine.

„Kuda? Šta tražite ovde?” – osornim glasom pitao ju je službenik u sivom odelu.

„Kod druga Pijade”, rekla je trljajući promrzle dlanove.

„Očekuje vas? Ko ste vi, drugarice?”

„Ja sam Eva Panić, tražim druga Mošu. Ne zna da sam ovde”.

„Sačekajte, mada...”

Zalupivši vrata za sobom službenik je ostavio Evu u dugoj praznoj čekaonici. Hodnikom je odzvanjao tup zvuk tipki pisanih mašina, prekidan treskom vrata i zvonom telefona.

„Drug Pijade danas ne može da vas primi. Slobodni ste drugarice”, prenuo ju je glas službenika. „Nema razloga više da čekate”.

„Sačekaću dok ne završi”, odbrusila je.

„Ne možete čekati ovde. Rekao sam vam, drug Pijade ima mnogo obaveza. Danas vas ne može primiti. Idite!”

„Ne idem nikuda! Čekaću!”

Nemoćna i uporna, provela je dva dana pred vratima, čekajući. Nervozno je posmatrajući preko ramena, narednog dana, prilježni službenik je popustio. Otvorivši vrata kabineta, drsko je dobio: „Ulazite drugarice! Požurite!”

Moša Pijade je primio umornu ženu, saslušavši gotovo bez reči njenu priču.

Puna tri meseca trajala je „potraga” za Panićem, a nakon nekoliko intervencija, ipak je „pušten” iz ruskog pritvora, ali ne na slobodu već u Glavnjaču – zloglasni predratni zatvor – sada istražno odeljenje nove vlasti. Uz nešto drugačiji status, Panić u zatvoru ostaje do marta 1945. godine.

Osim uobičajenih robijaških „obaveza”, pod teretom bliske prošlosti, tridesetogodišnji Panić, ucenjen, nastavlja „islednički rad” i iza rešetaka, primoran da policiji poverava detalje razgovora sa „višestruko sumnjivim” zatvorenicima koji još nisu „sve rekli”.

Rastrzana između stvarne i umišljene opasnosti od dominacije Zapada i ponizne želje da sopstveni identitet podredi svemoćnoj Staljinovoj imperiji, jugoslovenska vlast je kroz šake tajne policije provlačila veliki broj svojih boraca. Pod sumnjom da se moćni sovjetski NKVD isuviše upetljao u uspostavljanje državnog aparata na teritoriji zemlje čiji suverenitet još nije u potpunosti osiguran, režim je sumnjivima smatrao svakoga ko se našao u neposrednoj blizini ruskih obavješajaca. Isleđivanje u zatvorima Udbe nimalo se nije razlikovalo od metoda koje su primenjivale sovjetske službe.

O uslovima u kojima su potencijalni krivci obrađivani govori i prvo pismo Radeta Panića, nastalo sredinom februara 1945. godine u tamnici beogradske Glavnjače. Neobičnim tonom za zatvorenika, Panić u kratkom tekstu upućenom Evi, kroz nekoliko retoričkih pitanja opisuje besmisleni bojazan države za svoju bezbednost. Lična agonija ispunjena dilemama, život uslovljen beskompromisnom saradnjom sa novim vlastima dovodi ga na ivicu iza koje se ne nalazi ništa osim želje za golim životom i oživljavanjem srušenih ideala za koje se borio.

Zatvor, 13. februar 1945.*

Zašto moram večno da patim?

Život je radost, život je bol, život je patnja (...). Čovek je ništa, čovek je sve. Njime se igra sudbina kleta. Diže ga gore, baca ga dole. (...) I kada se čovek nesrećnim oseti, tuži na Boga i na samog sebe. Da li da živim ili da mrem? Svejedno – svakako ne, jer bih time počinio greh prema svima koji me susreću na svetu ovom. Zato treba sudbinu podneti, hladno, sve što se desi. I bol i radost i tugu i greh.

Rade

Istražni postupak protiv Panića nastavljen je narednih nekoliko nedelja. Zbog sumnje da je njegov obavешtajni rad tokom rata nerasvetljen, tajna policija ovog zatvorenika uvodi u novu dužnost: Posao „istražitelja”

---

* Delovi prvog pisma Radeta Panića delimično su izbrisani ili nečitki. Pismo je napisano na komadu papirne kese, grafitnom olovkom.

Panić nastavlja i iza rešetaka. Strogim kontrolama zatvorskih čuvara promiče njegova ispovest supruzi – u pismu koje iz Glavnjače stiže u stan u Kosmajskoj ulici.

Zatvor, Beograd *

Mili moj družo,

Mnogo brinem za tebe, kako podnosiš sve ove tegobe potpuno sama u našem stanu, bez drva. Žao mi je srce što zbog mene moraš toliko da se mučiš, pa i meni u ovom rđavom vremenu, donosiš hranu kuvajući negde u varoši.

Oprosti mi draga moja ženice – ti znaš da ja nisam kriv, jer smo zajednički radili za dobro naroda i narodnooslobodilačkog pokreta.

Ali, šta možemo srce, valjda je tako moralo da bude. Okolnosti su bile takve, a Rusi nisu poznavali naše prilike, nisu mi verovali i uhapsili su me. Nisu krivi ni oni, prilike su bile takve. Ovde sa mnom postupaju vrlo lepo, samo zatvor je zatvor i ništa drugo. Svi mi kažu (pukovnik Grković i dr.) da protiv mene nemaju ništa, da ću brzo kući, a da me ovde drže da bi im davao podršku u istragama protiv raznih tipova i Organizacije DM, u duhu mog ranijeg rada i izveštaja.

Ali mi je ipak nerazumljivo zašto moram toliko dugo da sedim u ovom prokletom zatvoru kada bih sve potrebne izveštaje mogao da im dajem i od kuće.

I pored svesnosti da nemam nikakve krivice, ovo dugo ležanje u zatvoru navodi me da pomislim da ipak imaju nešto protiv mene! Možda hoće da ispitaju moj rad u Varvarinu, pa se bojim da ne natrapaju na nekoga koji ne zna da sam ja u četničkom odredu radio za račun partizana, pa da da podatke da sam bio protiv NO pokreta... Pukovnik mi je rekao, čim izađem odavde, odmah ću početi sa radom. Prema tome, da ne brinem za službu.

Uporna da se agonija što pre okonča, Eva je besno uletela u kancelariju pukovnika Grkovića u Glavnjači:

* Deo pisma Radeta Panića iz beogradske Glavnjače, nekoliko nedelja pre izlaska na slobodu, 1945. godine.

„Zbog čega držite Radeta tako dugo?” – pitala je pukovnika koji je okružen dvojicom Ozninih oficira sedeo za velikim stolom.

„Ko ste vi? Šta tražite drugarice?”

„Eva Panić, supruga Radeta Panića. Došla sad da vas pitam zašto je uhapšen i zbog čega je tako dugo ovde.”

„Kako se usuđujete da tako ulazite!” – odbrusio je Grković. „Izlazite napolje, ovo je policija, a ne pijaca, drugarice!”

Panić je iste večeri pušten na slobodu.

Potpukovnik Vlajko Purić, zamenik komandanta četničkih organizacija u Beogradu ubrzo je uhapšen. Osuđen na osmogodišnju robiju, izdržao je šest. Umro je u kaznionici u Sremskoj Mitrovici 1951. godine.

Za Panića – kompromitovanog i vidno narušenog zdravlja, više nije bilo mesta u Ozni, pa ga „drugovi” udomljavaju u komunalnom preduzeću „Otpad” na mestu zamenika direktora. Porodica se uselila u stan u centru Beograda u Kosmajskoj ulici broj 34 – ironično – u zgradi kraj Udbinog zatvora na Obličevom vencu.

Prvih nekoliko meseci prividno spokojnog života protiče uobičajeno: uz karte za snabdevanje, duge redove, skromnu platu i brigu za tek rođenu kćer*.

Svakodnevnica posleratne prestonice ispunjena je željom za boljim životom i upornim insistiranjem vlasti da se mobilizacijom „svih snaga” to i osigura. U praksi je to značilo angažovanje sveg radno sposobnog stanovništva na obnovi zemlje.

Iako je nazivano dobrovoljnim, akcijaštvo je, u suštini, bilo obavezujuće. Iza zastora velike ratne pobede skrivan je težak život običnog sveta. Jugoslavija se suočila se nestašicom osnovnih životnih namirnica. Zbog racionalizacije potrošnje uvedene su potrošačke karte, poznatije kao tačkice, dok su povlašćeni imali pravo na snabdevanje u diplomatskim magacinima**.

* Tijana Panić rođena je u Beogradu 21. juna 1945. godine.

** Trgovine u kojima su se prodavala retka uvozna roba, nedostupna „običnim” ljudima.

Eva i Rade Panić sa kćerkom Tijanom u Beogradu, leta 1945. godine

Naizgled mirno razdoblje, ponovo je uzdrimalo novo hapšenje. Tokom službenog puta u Kruševac, pod optužbom da je „odbegli četnik”, Rade Panić je, leta 1946. godine, završio u Udbinom* pritvoru.

„Ima li ovome kraja?” – ponavljala je Eva, još jednom tražeći pomoć Moše Pijade. Mirnog karaktera i blage naravi, bez previše reči, oslonjen dlanovima na ivicu stola, ustao je podupirući se. Obilazeći, dugim koracima oko stolice na kojoj je Eva lupkajući stopalima o pod okretala glavu prateći svaki njegov pokret, prišao je i spustio ruku na njeno rame.

„Sačekaj me, brzo ću se vratiti”, kazao je, otvorivši vrata, iza kojih je nestao niz hodnik. Širokih ramena, neobičnog lica, sa masivnim oblim naočarima koje su često padale do vrha nosa, Moše je svaki korak ili pokret ruke odmeravao i činio smislenim, baš kao i reči kojima je Evi vraćao veru u pravdu za kojom je tragala. Govorila je iz njega tanana i nepatvorena umetnička duša, često skrivana iza krutih pravila zrelog političara.

---

* UDBA (Uprava državne bezbednosti) nastala je 1946. reorganizacijom Ozne. Bila je bezbednosno-obveštajna služba i tajna policija Jugoslavije.

Postajao sve snažniji oslonac Evi, poput sidra kojim bi u buri, golemi brod osiguravao svoju stabilnost.

„Verujem da ovoga više neće biti. Pođi u Kruševac i odnesi ovo pismo našima u Komitetu. Sve će biti u redu”, kazao je spuštajući u Evin dlan mali komad papira, sa čije je poledine sveže mastilo ostavilo tragove na vrhovima njenih prstiju. Ozarena, kao da je stvar već gotova, ne znajući ni sama šta drži u rukama, zagrlila je umornog Pijadu i trkom otišla

„E, dete moje...”, čula je njegove reči dok je izlazila.*

Trećeg dana Radetovog tamnovanja u kruševačkom zatvoru, pred kancelarijom Okružnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije, stasiti oficir ozbiljnog lica, prelazio je sa jednog stepenika na drugi, dok se nad ulazom vijorila zastava. Na zidovima oronule zgrade, neveštom rukom napisane, krupnim slovima, štrčale su parole podrške Titu i Partiji.

Hitrim korakom, ne obazirući se na nezainteresovanog vojnika, Eva je prošla do kancelarije Bose Cvetić**. Zamišljena nad hrpom papira, ugledavši zadihanu Evu podigla je glavu upitavši je:

„Šta si htela, drugarice?”

„Nosim pismo druga Pijade!”

„Hm. Da. Dobro. Sačekaj, drugarice”, rekla je, zagledana u dokument, i skoro ne pogledavši Evu izašla iz sobe, dok su sa starog radija dopirali zvuci koračnica, prekidani sonornim glasom ruskog spikera.

„Ovo je uredu!” – rekla je oštro mlada oficirka. Vojničkim hodom prišla je stolu, i uz tresak pečata istrгла papir i pružila ga. „Vaš drug je slobodan. Možete ići.”

* „U kabinetu Moše Pijade, u Predsedništvu AVNOJ-a, u Prezidijumu, Narodnoj skupštini, Saveznom izvršnom veću kad je bio potpredsednik, i do kraja života u Saveznoj narodnoj skupštini, u kojoj je bio predsednik, sticala su se mnoga pisma iz naroda, molbe, žalbe, tužbe, izjave zahvalnosti. Mnogi su od njega, čovekoljupca i zakonodavca, lično tražili savet, zaštitu, pomoć, utehu”, Ivo Matović, *Moša Pijade, omiljeni Čiča Janko*, Biblioteka Legende, Gornji Milanovac, 1973, str. 104-105.

** Bosa Cvetić (1912–1972), učesnica Narodnooslobodilačke borbe.

„Nije Panić ‘Mica-trakavica’ – sad u zatvor, sad iz zatvora, kad god se neko seti”, urlao je van sebe Borivoje Nešković, major Udbe, u svojoj beogradskoj kancelariji. „Preuzeće ga Narodna milicija. Više ga niko neće dirati”, rekao je Evi koja je rešenje kruševačkog Komiteta predala beogradskoj centrali.

Prvih meseci po oslobađanju, Nešković je Radeta Panića imenovao za instruktora konjičke milicije, a kasnije reaktivirao u čin milicijskog oficira. Kao civilni instruktor jahanja, Rade okuplja najbolje jugoslovenske jahače, predvodi nacionalnu selekciju na međunarodnim takmičenjima. Loža na Carevoj ćupriji rezervisana je za Evu i malu Tijanu.

„Veličanstvene trke u Beogradu bile su omiljeni sport mladih u posleratnom Beogradu, a vladajućoj eliti prilika da javnosti pokaže obučenost Narodne milicije i vojske. Srećan što se konačno vratio svojoj ljubavi – konjima, Rade je svaku sportsku priredbu na hipodromu završavao salutirajući Titu, držeći Tijanu, na konju pred sobom”, priča Eva, pokazujući fotografije na kojima mladi konjanici Narodne milicije, predvođeni Panićem, gotovo u letu savladavaju prepreke, paradiraju u kasu ili brzom galopu.

„Tijana je često sedela na prozoru našeg stana sa nogama okrenutim ka ulici, dok su joj Radetovi oficiri, u šali, salutirali, koračajući ulicom odsečnim vojničkim korakom”.

Novonastali folklor socijalističke države, u skladu da proklamovanim i obaveznim osloncem na vrednosti nove klase pridošle sa Istoka, svakodnevnu životnu rutinu svodio je gotovo na preživljavanje. Urušena država sa skromnom privredom koja se tek oporavljala od ratnih razaranja, postavila je nove modele života i ponašanja. Od građana se očekivala skromnost, odricanje u korist zajednice i posvećenost ideji jednakosti. Ni po čemu drugačija od ostalih, porodica Panić živela je skromno. Sledovanja iz diplomatskih magacina, iako namenjena povlašćenima, nisu bila dovoljna za život, pa stan u Kosmajskoj ulici broj 34 postao privredno društvo u malom.

„Novca nije bilo dovoljno, pa smo Rade i ja odlučili da se udružimo sa porodicom prijateljice Mire Carin. Njena, nešto bolja zarada lekara Zemunске bolnice i Radetovi prihodi, omogućili su nam tople zime, nove

kapute, obuću, školu za decu. Ja sam vodila domaćinstvo, a Mira bi svakog jutra dovodila svoje mališane u moj stan. Svoja sledovanja iz Diplomatskog magacina delili smo sa drugim porodicama iz naše ulice. Kuvala sam, pazila decu, provodila popodneva sa njima na Kalemegdanu, dok je moja Tijana odrastala u finom društvu. Kada bismo izlazili u šetnje neprestano sam dovikivala njihova imena: Tijana, Kolja, Vanja! – izgledalo je kao da vodim malu ‘rusku’ brigadu. Mnogima je to bilo zanimljivo, pa su nam ljudi prilazili.

Bile su to mirne godine. Rade je radio i putovao, takmičio se i sa svojim konjanicima iz inostranstva donosio nagrade i priznanja. Sredinom 1949. godine, pripremajući se za put u Rim na neko veliko takmičenje u konjičkom sportu, Rade i ja smo приметili da jedini kofer koji smo imali više nije za put. Zamolio je Carinove da mu posude. Priča o tom koferu je veoma interesantna, u svetlu teških godina koje su bile za nama, ali o tome ću vam govoriti kasnije”, kaže Eva pokazujući mi snimak sa obala Sredozemlja u haifskoj luci u Izraelu.

Jedna kraj druge, mnogo godina kasnije, sa osmehom na licima sede Eva Nahir Panić i Mira Carin.

„Bio je to jedan od naših poslednjih susreta. Pogledajte kako je lepa bila moja Mira”, smeška se, prelazeći prstima preko fotografije na čijoj je poledini vidljiv još samo mesec kada je nastala – godinu i dan izbrisala su česta podsećanja na vredno prijateljstvo.

Ljubičica bela

Živeo veliki Staljin, vođa snaga mira, demokratije i socijalizma u celom Svetu! Živeo Staljin i svetska revolucija! Druže Tito, šajkaču nakrivi, dok su tvoji proleter i živi!

Uz ove i slične parole nastajalo je novo društvo, pod okriljem velike sovjetske države. Jedinstvo Tita i Staljina, oličeno u težnjama ka stvaranju novog sveta, kroz pesme i koračnice, odzvanjalo je gotovo svakodnevno sa ulica, tokom parada, partijskih skupova, u školama i na radnim akcijama. Članstvo u Komunističkoj partiji Jugoslavije postalo je stvar prestiža do kog se teško dolazilo – nakon dokazivanja, brojnih provera i spremnosti na žrtvu Titu i Partiji. Borilo se protiv agresivnih planova imperijalizma sa pogledom uperenim ka Sovjetskom Savezu – kuli svetilji socijalizma.

Relativno mirno razdoblje izgradnje socijalizma po ugledu na Staljinovo državno ustrojstvo, iz temelja je promenila iznenada saopštena vest o neslaganju i otvorenom sukobu Tita i Staljina.

Sredinom 1948. godine dolazi do prvih nesuglasica između Beograda i Moskve. Sovjeti iz Jugoslavije povlače svoje vojne stručnjake, uz obrazloženje da se prema njima postupa neprijateljski. U prvom pismu upućenom jugoslovenskim komunistima 27. marta, Staljin omalovažava rad Komunističke partije, dok Beograd odlučno odbacuje takve kritike pozivajući se na jake veze sa ruskim proleterima.

Na bukureštansku konferenciju Informbiroa Rusi pozivaju rukovodstvo KPJ, očekujući Titov dolazak, ali vrh partije odbija učešće. Nedolazak jugoslovenskih izaslanika i na naredno zasjedanje Kominforma, Titu donosi epitet eksponenta imperijalističkih sila, čiji je cilj razbijanje jedin-

stvene KPJ. Konačna ocena komunističkih partija istočnog bloka o stanju u KPJ poznata je kao Rezolucija Informbiroa (IB).

Odbijanje jugoslovenskih komunista da prihvate drugarske kritike ruskih drugova Jugoslaviju uvodi u razdoblje oštrih unutrašnjih sukoba i jake represije. O razlozima udaljavanja od stava SKP(b)* i Titovom istorijskom „Ne” diskutovalo se na zatvorenim sednicama Partije i političkim kursovima.

„Dvadeset osmog juna 1948. godine, posle večere, mi kursisti sedimo u velikoj sali, sluša se Radio Beograd. Najednom, spiker najavljuje da će nam biti pročitana Rezolucija Kominforma** koja je upravo objavljena. Jedan vrlo lep muški glas čita tu rezoluciju i među nama nastaje jedno užasno komešanje. Muškarci počinju da se dižu sa stolica, mi se zagledamo, neka čudna psihoza je među nama. Moja prva ideja je bila da je neko upao u Radio Beograd, da je neprijatelj upao u radio-stanicu. Šta je ovo? Kakve su ovo optužbe? O čemu se radi? Rečenice teku, optužbe teku, a vi uopšte ne shvatate o čemu se radi. Tek kada je Rezolucija pročitana, nastao je jedan veliki muk, a onda smo posle počeli da razgovaramo totalno zbunjeno. Svako je imao svoju verziju, a niko nije imao pravu. To je za mene bilo strašno, jer sam Ruse jako volela”, kazaće, četrdeset godina kasnije, gostujući u emisiji Radio Beograda***, Marija Zelić Popović, operativka Udbe i upravnica „radilišta” za žene u Ramskom ritu, Zabeli i logora na ostrvu Sveti Grgur, kraj Golog otoka.

U borbi za očuvanje jedinstva Partije, jugoslovenski režim poseže za represivnim merama prema onima koji su stali na stranu Rusa ili su imali kolebljiv stav prema Rezoluciji IB-a. Na udaru su se našli, ili su se mogli naći, svi koji su opravdavali kritike Sovjeta. U konstantnom strahu od napada SSSR-a i njegovih saveznika na Jugoslaviju, represija je postajala sve

* Svesavezna komunistička partija (boljševika) od 1925. do 1952.

** Komunistički informacioni biro – naslednik Kominterne koju je Staljin raspustio 1943. godine. Nakon rata, Staljin je nastojao da formira organ sličan Kominterni i da sve komunističke partije stavi pod diktat Sovjetskog Saveza. Informbiro, ili Kominform je nastao kao protivteža zapadnom demokratskom svetu.

*** Svedočenje Marije Zelić Popović u emisiji „Niko kao ja” autorke Svetlane Lukić, Drugi program Radio Beograda, 1990. godine; <http://pescanik.net/2011/10/niko-kao-ja/> pristupljeno: oktobra 2011. godine.

snažnija, pa su se „na proveri” našli i članovi KPJ, nekadašnji prvoborci, narodni heroji, čak i neki članovi republičkih vlada. U novinskim tekstovima veličana je uloga Partije i Titovo odlučno NE Staljinu, bez kritičkih analiza i stavova suprotnih liniji Partije.

Potkazivanje potencijalnih neprijatelja postalo je novo zanimanje, pa je Udba vrbovala poslušnike u svim redovima, od političara, radnika, profesora, novinara, do tzv. običnog sveta. Praksa branilaca države o izolaciji „izdajnika” – pristalica Rezolucije – brzo se širila zemljom, pa je uskoro svaka republika imala svoje zatvore i istražna odeljenja, posebno formirana za borbu sa neprijateljima naroda i države. Prema nekim procenama, tokom trajanja krize, u zatvorima i logorima širom zemlje našlo se na desetine hiljada građana, među kojima je tri do pet hiljada žena. Iz Komunističke partije Jugoslavije isključeno je blizu šezdeset hiljada članova, a više od trideset hiljada je kažnjeno na neki drugi način.

Posebni logori za žene formirani su, počev od 1949. godine, u Ramskom ritu i Zabeli kod Požarevca u Srbiji, u Stolcu u Bosni i Hercegovini, Lonjskom polju u Hrvatskoj, a kasnije i na ostrvima Sveti Grgur i Goli otok u Jadranskom moru. Većina zatočenih žena bile su partizanke i članice KPJ. Lica uhapšena zbog podrške Rezoluciji, sumnje da je podržavaju ili potkazivanjem doušnika i Udbinih agenata, kolokvijalno su nazivana informbirovcima ili ibeovcima. Prema različitim izvorima, u Jugoslaviji je registrovano oko pedeset pet hiljada ibeovaca* od čega je uhapšeno oko šesnaest hiljada ljudi. Većina ih je kažnjena administrativnom merom društveno korisnog rada sa lišenjem slobode.**

Prva hapšenja počela su leta 1948. godine. Na osuđeničkoj klupi najpre su se našli aktivni pripadnici vojske i članovi partije. Broj osuđenih u sudskim procesima je bio simboličan, jer je većina uhapšenih bila kažnjena administrativnom merom koja, mada podrazumeva lišenje slobode uz prisilni rad, nije evidentirana u zvaničnim policijskim dosijeima po-

---

* Državni arhiv Hrvatske učinio je dostupnim Udbine spiskove uhapšenih i zatočenih u zatvorima i logorima u Jugoslaviji. Na njima se nalaze imena više od 16 hiljada osoba.

** Jelena Vujić, „Sve po spisku: O Golom otoku”, Portal *Novi plamen* – regionalni časopis demokratske levice za politička, društvena i kulturna pitanja; <http://noviplamen.net/2013/11/25/sve-po-spisku-istina-o-golom-otoku-ekskluzivni-spiskovi-zrtava/> pristupljeno: decembra 2013. godine.

jedinaca. Zbog straha od napada spolja, vlasti su se odlučile da inform-birovce drže dalje od osuđenih za druga krivična dela, pa su se i radilišta uglavnom nalazila u kontinentalnom delu zemlje ili na ostrvima, daleko od istočnih jugoslovenskih granica.

Najrepresivnije mere primenjivane su u prvim godinama sukoba – osumnjičeni su često hapšeni na svojim radnim mestima, fakultetima, u kući, čak i u školi. Istražni postupak je trajao mesecima, a zatvorenici su bili lišeni prava na odbranu i posete porodica. Prve provere i često nasilna saslušanja obavljana su u istražnim zatvorima Udbe, nakon čega su osuđenici upućivani na izdržavanje kazne na nepoznatu lokaciju. U obrazloženju presuda (rešenja) koje su donosila Veća za prekršaje Ministarstva unutrašnjih poslova korišćene su uobičajene fraze: ... izvršene radnje udruživanja protiv naroda i države i neprijateljske propagande, ukazuju na potrebu primene zaštitne mere upućivanja na boravak u određeno mesto, da bi se sprečilo da okrivljena nastavi i dalje sa ovakvim radom i da štetno utiče na druge.*

Agresivnost i samovolju islednika u Udbinim zatvorima najslikovitije će, decenijama kasnije, u brojnim isповestima opisivati sami zatočnici. Kazne bez dokazane krivice, sastavljene često na osnovu prijava, osnovanih i neosnovanih sumnji, već od kraja 1948. godine, pokazaće pravu nameru režima: žestok obračun sa najokorelijim neprijateljem. Metode i kriterijumi primene posebnih mera protiv uhapšenih, razlikovali su se od zatvora do zatvora. Tako su, nešto povoljniji tretman imali kažnjenici u unutrašnjosti zemlje, dok su u beogradskoj Glavnjači**, prema brojnim svedočenjima, mučenja po svojoj svireposti i okrutnosti, dobijala nekontrolisane razmere.*** Većina uhapšenih, po odluci istražnih organa, kažnjavana je administrativnom merom društveno korisnog rada sa lišenjem slobode u trajanju od dve godine. Sa ovakvom presudom, bez prava žalbe,

* Iz presude Veća za prekršaje Narodne Republike Srbije, osuđenica Bosa Đurović, studentkinja iz Beograda, rođena 10. marta 1925. godine. Đurovićeva je osuđena 10. aprila 1952. na kaznu od dve godine i upućena na boravak u određeno mesto. Kaznu je izdržavala u logoru na ostrvu Sveti Grgur, a na slobodu puštena 29. januara 1954.

** Istražni zatvor, u kojem se nalazilo i Odeljenje za zaštitu naroda (OZNA) odakle su osuđenici po liniji IB-a upućivani na izdržavanje kazni.

*** Dragoslav Mihailović, *Kratka istorija satiranja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2005. godine, str 15.

u zatvore i logore upućen je najveći broj uhapšenih. Dužina kazne, međutim, bila je relativna, jer je okajavanje greha „u ime naroda” bilo oročeno na period koji je mogao biti vrlo rastegljiv.*

Iako skrivane od javnosti, do građana su se leta 1948. godine stidljivo probijale vesti o hapšenju vojnih lica i civila. Zavladała je atmosfera straha i potpune konfuzije,** čemu je doprinosila i prestonička štampa, koja je nedeljama nakon Rezolucije na naslovnim stranama donosila tekstove podrške drugu Staljinu i ruskoj partiji.

... Druže Staljine, duboko verujemo u Tebe, da ćeš sve učiniti da se skinu nepravedne optužbe koje su bačene na čitavu našu zemlju, Partiju i na naš CK. Naša ljubav prema Tebi, prema celom Sv. Savezu, prema svemu što ste učinili za čitavo čovečanstvo, bezgranično je kao i naša veća, da ćeš učiniti sve da istina izađe u skoro vreme na videlo.***

U prvim godinama sukoba broj zatvorenika se brzo povećavao. Republički zatvori nisu mogli da prime sve kažnjениke, pa je vlast pošto-poto želele da ih odvoji od običnih uhapšenika. Ideja je bila da se osobe osuđene zbog „neprijateljske delatnosti” izoluju i udalje od državnih granica na istoku i severu zemlje, jer bi, kako se verovalo, u slučaju napada spolja mogli poslužiti kao „peta kolona”. Zbog toga se tragalo za idealnim rešenjem i mestom za podizanje zatvora u kojima bi Ibeovci bili daleko od očiju javnosti.

Pod zvaničnim nazivom „Mermer” ili „Mramor” nastaje preduzeće za eksploataciju kamena, pod čijim okriljem država formira logore za internaciju uhapšenih.

---

* „...Ovo ti je kazna, kao kada pređeš ulicu na nepropisnom mestu, pa platiš banku. Nigde ti se ne upisuje. Administrativna ti je to kazna, nikakva robija! I veoma elastična. Može ti se skratiti na tri meseca, ali i da se oduži na dve godine, maksimum!” (Jovanka Ženi Lebl, *Ljubičica bela, vic dug dve i po godine*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1990, str. 58–59.)

** Dragoslav Simić, Milan Petrović, *Dražesni KGB, javi se*, Udruženje novinara Srbije, Beograd 2009, str 133.

*** *Politika*, 2. jul 1948. godine – Telegram Generalisimusu Staljinu, str. 3. Telegram je pročitán dan ranije na velikom mitingu organizovanom u čast V Kongresa KP i Rejonske partijske konferencije u Beogradu.

Kako navodi Milovan Đilas* formiranje radilišta na Golom otoku izvršeno je bez ikakve pravne osnove, pre donošenja zakona o prinudnom društveno-korisnom radu. Odluku o formiranju logora, kako navodi, donio je Josip Broz Tito, naloživši najbližem saradniku Aleksandru Rankoviću**, osnivaču i šefu jugoslovenske tajne policije, da je sprovede u delo.

Ubrzo nakon odluke o hitnoj izolaciji informbirovaca, počela je potraga za idealnim mestom za podizanje logora. Poznati jugoslovenski vajar Antun Augustinčić početkom 1949. godine poverio se svom prijatelju, profesoru Zagrebačkog sveučilišta Luki Mariću da je od vrha države dobio zadatak da ga „zamoli” da obavi geološku proveru jednog ostrva u Jadranskom moru i o tome napiše izveštaj.*** Iskusnom geologu Augustinčić je naložio da sačini zapisnik o „kvalitetu” golotočkog kamena, što će ovaj kasnije, najverovatnije predati Titu.

Goli otok je jedno od najmanjih ostrva u Kvarnerskom zalivu u čijoj su neposrednoj blizini otoci Sveti Grgur, Prvić i Rab. Pre Drugog svetskog rata bio je u vlasništvu veletrgovca Rude Vukovića iz obližnjeg Brinja. Ostrvo mu je konfiskovano 1945. godine.

---

* Milovan Đilas (1911–1995), jugoslovenski političar, publicista i književnik, nakon rata savezni ministar, predsednik Savezne Skupštine i šef Agitpropa. Posle sukoba sa Titom, zbog kritičkih članaka objavljenih u štampi o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije, izbačen je iz članstva, a potom nekoliko puta hapšen.

** Aleksandar Ranković (1909–1983), prvi čovek jugoslovenske tajne policije, bliski saradnik Josipa Broza Tita. Smenjen je sa svih funkcija na Četvrtom (Brionskom) ple-
numu CK SKJ 1966. godine, posle afere sa prislusnim uređajima koji su, navodno, otkriveni u domu Brozovih u Beogradu. Umro je u Dubrovniku 1983. godine.

*** Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, knjiga druga, str. 509.

Smrti se ne bojim

Sve se orilo od žučne rasprave o razlozima sukoba sa Rusima. U pravu je! Nije u upravu! – jednako glasni bili su i jedni i drugi. Duboko zavaljen u fotelju, sa cigaretom na usnama, sedeo je ugledni čakovčki inženjer Franjo Hidvegi, nedavno oženjen mladom Mađaricom Nušikom. Eva i Rade Panić ugostili su ih u svom beogradskom domu. Hidvegijeva naizgled neobična biografija počinjala je u Evinom rodnom Čakovcu. Kao sina poznatog advokata, upoznala ga je još školskih dana.

Hidvegi se – saznaće kasnije – iz rata vratio sa epitetom nepouzdanog komunista, jer je još u mađarskom zatočeništvu popustio pritiscima islednika i odao čitavu grupu komunista sa kojima je sarađivao pre hapšenja. Većina ih je ubijena ili uhapšena. Ipak, uspeo je da preživi rat i u Jugoslaviju je stigao „pobednički” u redovima Crvene armije. Nakon završenih studija u Švedskoj, inženjerskim poslom bavio se u vojnoj industriji nove Jugoslavije. Franjo i Nušika venčali su se 1949. godine, a tom braku kumovali su Rade i Eva Panić. Ipak, sve češće iznenadne posete Hidvegijvih i besmislena insistiranja na razgovorima o Rezoluciji Informbiroa, probudili su prve sumnje.

„I sama sam učestvovala u nekim raspravama, mada sam više slušala nego govorila. Bilo je to vreme potpune konfuzije. Niste znali šta da mislite, šta i kako da govorite. Hapšenja komunista i oficira bila su sve češća, ali se o tome nije diskutovalo”, seća se Eva prvih poratnih godina i sukoba sa Rusima.

Iznenada, Hidvegi je uhapšen 4. oktobra 1951. godine pod optužbom da je na liniji IB-a, a njegova supruga Nušika dva dana kasnije.

„Sećate se 1949. godine i Radetovog puta u Rim?“ – pita me Eva, dok sedi kraj prozora sobe u svom kibučkom stanu. „Tada se van zemlje nije moglo ići u vojnoj i policijskoj uniformi, pa je Rade na konjičke trke u Italiju putovao u civilnom odelu. U koferu pozajmljenom od Carinovih složio je svoju uniformu i nešto sitnica neophodnih za put. U povratku nazad, kofer je volšebno nestao iz kupea u kom je putovao ka Beogradu. U prvom momentu nisam ništa posumnjala – jednostavno se izgubio. Mada, rekla bih, nije tako lako ostati bez tolikog kofera. Godinama kasnije, saznaću da je Rade i tada bio pod lupom Udbe, pratili su ga čak i na sportskim takmičenjima.“

Na jednom od kasnijih sportskih sletova te godine, na kojima su mladi konjanici demonstrirali svoje umeće boreći se sa snagom pastuva, Rade Panić je u padu sa konja polomio ključnu kost.

„Traže me u Ministarstvu, Eva, odmah ću ja“, kazao je Rade pokušavajući da preko ramena prebaci zimski kaput. Još nemoćan od povrede, teškim pokretom ruke, odložio je u džep svoju beležnicu i izašao van. Ne stigavši da pita zbog čega ga pozivaju, Eva je zbunjeno zatvorila vrata. Bio je četvrtak 11. oktobar 1951. godine.

„Zbog čega te ponovo zovu?“ – pitala je ljutito narednog dana, pošto se, još jednom, oglasio telefon.

„Bio sam u Ministarstvu ponovo. Traže da organizujem trke.“

„Ovako ćopav? Pa zar nisi na bolovanju? Kakve sad trke?“

„Redovne trke, Eva!“ – kazao je prišavši radnom stolu. Iz fioke je izvuкао komad papira i zamišljeno zagledan u prazan list vrteo olovkom iznad glave.

„Kakvo je to pismo?“

„Nije pismo. Biće to moja biografija“, rekao je nezainteresovano.

„Zašto pišeš biografiju? Kome je to potrebno?“

---

* Eskadron Konjičke milicije kojim je komandovao Rade Panić 1950. godine učestvovao je i u snimanju jednog od prvih posleratnih jugoslovenskih filmova *Baščelik – Čudotvorni mač*. Uz Panića, u filmu je učestvovalo desetak konjanika Narodne milicije.

„Konačno ću i ja u Partiju. Neću više biti samo kandidat. Drugovi su tražili da priložim svoju biografiju uoči prijema.”

„Hm, dobro”, rekla je Eva, ne baš uverena u ono što joj je rekao. „Jutrom ću ponovo u Ministarstvo, a posle bih mogao i po drva, ide zima.”

„Drva? Zašto drva? Tek je oktobar. Kojim ćemo novcem to platiti?”

„Eva, bolje je da sada krenem”, prekinuo je raspravu, odloživši prazan komad hartije na čijem vrhu je upisao samo mesec – oktobra 1951.

„Mama, mama, pogledaj šta mi je tata kupio”, odzvanjao je tanki, razigrani glas male Tijane koja je utrčavajući u stan nosila u ruci mali paketić. „Tata mi je kupio prsten.”

„Čemu to, Rade?”

„Tijana treba da ima uspomenu na oca”, odgovorio je milujući Tijanu po kosi, dok se prsten sa plavim okruglim kabokon staklom sjajio na njenom dlanu.

„Kazao si da ideš na drvaru?”

Iste večeri, nevesto sakriveni svežanj papira, bio je popunjen do poslednjeg retka.*

„Vreme je da krenem u drvaru. Pomozi mi da pomerim zavoj”, prošaputao je Rade bolno stežući kapke na očima. „Namesti mi taj zavoj na ruci, da manje boli, ne mogu ovakav pred ljude.”

„Staviću ti vate pod zavoj, pa će te manje žuljati.”

„Nema potrebe. Namotaj ono zavoja što ima, pa zavuci pod gips, biće mi lakše.”

Tako je i učinila, isprativši Radeta koji je sporim korakom krenuo niz strme stepenice ka izlazu.

---

* Na šest stranica autobiografije Rade Panić detaljno opisuje aktivnosti tokom okupacije, saradnju sa četničkim odredima u Varvarinu u korist narodnooslobodilačkih odreda i akcijama protiv četnika. U sedam poglavlja navodi imena lica sa kojima je saradivao, detaljno opisujući zaduženja i rezultate preduzetih radnji u korist NOP-a. Na popisu se nalaze imena partizana koji su, kako navodi, spašeni sigurne smrti u fašističkim logorima. Drugi deo autobiografije sadrži podatke o obaveštajnom radu u Beogradu protiv organizacije Draže Mihajlovića. „Ni u jednoj akciji niti borbi protiv partizana nisam učestvovao, sem u akciji četnika protiv odbeglog poručnika Cvetana Mašalevića koji je bio isključen iz KP i smatran za neprijatelja”, piše Panić 12. 10. 1951. godine.

Pod jutarnjim suncem koje se probijalo kroz guste zavese na prozoru, na stolu se, kao pokriven snegom, beleo papir preko kojeg je bila položena olovka. Zamišljeno prišavši stolu ugledala je Radetov rukopis. Čitala je tek prvi red, kad ju je prenuo zvuk telefona koji je, činilo se, zvonio glasnije nego ikada do tada.

„Da?”

„Gde je Panić?” – neugodnim tonom oglasio se nepoznati muškarac.

„Nije kod kuće. Ko pita?”

„Ministarstvo!” – odgovorio je drsko.

„Otišao je na drvaru po ogrev.”

„Čim se vrati, neka odmah dođe u ministarstvo.”

Neobično dugo odsustvo činilo je Evinu zabrinutost još bolnijom. Sati su prolazili, a Radeta nije bilo. Ni na poznati broj u ministarstvu niko nije odgovarao.

„Ostoja, Eva je. Znaš li gde je moj Rade? – pitala je drhtavim glasom policijskog potpukovnika Ostojića, čiji je telefon pronašla u beležnici.

„Zašto?”

„Nije se vratio kući. Još jutros je otišao u nabavku i nema ga.”

„Ne znam gde bi mogao biti. Moguće je da je otišao na teren”, pokušao je da je umiri.

„Rade nikad do sada nije odlazio na teren, a da se ne javi. Celog dana ga nema, čak ni telefonom da javi. Kuda je otišao?”

„Evice, ovaj razgovor nije za telefon. Spremi se i dođi k meni. Objasniću ti” – rekao je Ostojić i prekinuo vezu.

Dugačkim vunenim šalom pokrila je ramena i istrčala iz stana. Još na vratima Ostojićevog doma, ne dopustivši domaćinu da joj kurtoazno poželi dobrodošlicu, pitala je: „Dakle? Gde je Rade, za ime Boga.”

„Rade je jutros bio u Ministarstvu, ali su ga dvojica oficira KOS-a* nekuda odvela. Uhapšen je onaj inženjer Hidvegi. Mislim da su zbog toga i

---

* KOS - Vojna kontraobaveštajna služba.

12/2/57

Аутобиографија

Рођен сам 17. II. 1915 год. у с. Мала Крушевца, срез Темштики, Србија. Родитељи: мајка Миљана и отац Милош Татић земљопараџици. Брат Радослав земљопараџици, живи у заједници са родитељима, средње миловог стања (око 5 ха земље). Сестара малих пет: Радојка и Матилија удаје за земљопараџицима у с. М. Крушевца и Росандра писатричарка Градске болнице у Београду, удаје за војвођинског. У миловањима живи са мајком.

Отац сам, мали једно дете: Миљана рођ. 1945 год. Мајка Ева, рођена Келемен, домаћица. Велики родитељи: Ема и Вера Келемен бив. њист. у Београду, да брине о мени са мајком, као и боре у милову, Вишњицу. Малине сестре: Клеа била, домаћица удаје живи у Ловај Липави и Сузана била, миловањима удаје, живи у Будимпешти од 1932 год.

Основну школу завршио сам у Ловићу Крајку, 4 разреда гимназије у Светозареву и Вишњу академију (60 класа) у Београду, завршио курс за коњичке артиљерије у Коњичкој школи у Земуну и после рада 1947 г. Уписао сам се за Вишњоградско техничкошко.

По завршетку војне академије 1945 г. првог редом сам у 8. коњичкој бриги у Такову, где сам остао до марта 1946 г. када сам до Крајку крајку ишао у 7. коњичку бригу у Скопје - због камеравана, међутим са мајком садашњом ујугарском, која је била

Prva, od šest sačuvanih stranica autobiografije Radeta Panića 12. oktobra 1951. godine, nastale svega četiri dana pre njegove smrti u istražnom zatvoru u Beogradu.

Radeta pozvali na razgovor. Rade je bio kod nas i pokušali smo da ga sačuvamo, da ga zadržimo ovde, ali su oficiri KOS-a bili uporni. Odveli su ga.”

„Kuda?”

„Ne znam, nisam siguran. Budi spokojna. Ništa mu se neće dogoditi. Biće slobodan čim završi razgovore. Mi ćemo brinuti o njemu, Eva.”

Po nalogu Vojne kontraobaveštajne službe, Rade Panić je privremeno lišen slobode i zadržan u vojnom zatvoru na Banjici.

16. oktobar 1951. godine

„Idem na Banjicu da tražim Radeta. Ne znam kada ću se vratiti”, kazala je tog jutra, isprativši Tijanu, rastrgnuta između brige za Radeta i šestogodišnju kćeri.

„Nakon škole idi kod Carinovih i tamo se sačekaj, brzo ću ja”, kazala je Tijani. Zapalivši cigaretu, duboko je uzdahnula zadržavši pogled na kartonskoj kutiji koju je prethodno ispunila odećom i hranom za zatvorenika. Otići ću tamo i vratiti ga nazad – izgovorila je glasno i krenula ka izlazu.

Pred zgradom vojnog kompleksa na Banjici stajala je zagledana u prozore koji su gledali ka ulici.

„Drugarice, koga vi tražite?”, iznenadio ju je glas oficira koji je stajao pred ulazom.

„Muža”, odgovorila je i ušla u zgradu, ostavljajući za sobom zbunjenog vojnika.

Saznala je da su Panića, bez objašnjenja, nekuda odvela dvojica udbaša. Uz obećanje da će ubrzo biti oslobođen, vratila se u stan porodice Carin.

Narednog jutra, u stanu Carinovih u centru Beograda, na glomazni okrugli sto postavljala je ručak. Prostorijom se širio miris svežeg kokošjeg paprikaša, dok su u tišini, zabrinutih lica, Eva i Mira Carin, tek povremeno, razmenjivale poneku rečenicu.

Šta li je sa Radetom, pitala se. Kada će ga pustiti van?

Prenulo ju je zvono na vratima. Pomislivši da će na pragu ugledati Radeta, hitro je otvorila.

„Dobar dan, drugarice Panić”, rekao je nepoznati muškarac širokih ramena. U crnom kožnom kaputu, ne odstupivši ni korak kada je otvorila, ponovio je:

„Vi ste drugarica Panić?”

„Da, ja sam. Vas su poslali iz Ministarstva? Zar ne? Drago mi je. Uđite”, gotovo u dahu je izgovorila, osmehujući se.

„Drugarice, pođite sa mnom”, ljubazno joj je pokazao rukom ka izlazu. Hitro je zatvorila vrata iza sebe i u pratnji nepoznatog muškarca, zastala na ulazu.

„Drugarice Panić, vaš muž je uhapšen!”

„Da, znam. Vi ste zbog toga ovde? Zar ne?”

„Pušite li?”

„Molim?”

„Pitam da li pušite?” – ponovio je izvlačeći iz džepa kutiju cigareta.

„Da, pušim. Zašto ne uđete?”

„Primate moje saučešće, drugarice Panić”, iznenadio ju je, pruživši joj ruku.

„Zašto saučešće, družo? Nije Rade ni prvi ni poslednji koji je uhapšen. Biće pušten na slobodu. Nije to za saučešće.”

„Vaš suprug je pokušao da se ubije!”

„Pokušao? Je li živ?” – zadrhtala je.

„Pođite sa mnom. Ne mogu vam na to odgovoriti. Panić je u vojnoj bolnici.”

„Kako da pođem, kada nemam čime?”

„Ja imam automobil, ja ću vas odvesti. Zato sam došao.”

Zgrabila je kaput i krenula ka vozilu na kom su već bila širom otvorena zadnja vrata. Smestila se i pitala kuda putuju.

„Lezi dole! Lezi!” – zaurao je sa prednjeg sedišta.

„Molim? Zašto? Šta je ovo.... Zašto?”

„Lezi, kučko, da te niko ne vidi!”

„Ko ste vi, družo, kuda me vodite?“

„Ćuti tamo, kučko! Umukni dok nije kasno!“ – odbrusio je i dao znak šoferu. Automobil je, uz glasnu škripu, odjurio niz Kosmajsku ulicu.

Zaustavivši kola pred vojnom bolnicom, agent Udbe se okrenuo vozaču naredivši mu da motri na neposlušnu i govorljivu ženu, dok se ne vrati.

„Pazi da se ne podigne i da je neko ne vidi!“ – naredio je, zalupivši vrata, dok je Eva savijena ležala na zadnjem sedištu, pokrivajući lice dlanovima. Kroz prljavo staklo videla je samo vrh zgrade pred kojom su se zaustavili. Jezivu tišinu ubrzo je prekinuo nabusit agent koji je, vrativši se u automobil, naredio da se nastavi dalje, ka „Upravi“.

„Kakva uprava? Moram kod prijateljice. Tamo mi je kći! Šta je sa Radetom?“ – bila je uporna.

„Razumeš li ti šta ti ja govorim? Umukni, kad kažem!“ – zagrmeo je.

Golema građevina ravnog krova i sumorne fasade, ukazala se pred Evom dok onaj isti oficir, uhvativši je za ruku, bahato vukao ka ulazu. Hodnikom su neprestano odzvanjali tupi udarci tipki pisanih mašina, pomešani sa oštrim zvucima telefonskog zvona. Ponegde je, iza zatvorenih vrata, čula jezivu buku uz prodorne glasove ljutih oficira.

Dok je prolazila hodnikom, neka lica su joj se učinila poznatima. Bili su to mladi činovnici, čijih se imena nije sećala, ali je bila sigurna da su oni znali njeno. Poznavala je njihove porodice, sećala se prvih susreta, njihovih jadanja o teskobi posla, prvim ljubavima, lošim brakovima... Bilo je među njima i prvih komšija, bliskih Radetovih saradnika ... toliko poznatih lica u tom jezivom prostoru – pomislila je, ne primetivši da se nalazi pred velikim vratima opasanim čeličnim šipkama. Zvuk ključa u bravi, prenuo ju je iz kratkog puta kroz maglovita sećanja. U trenutku se našla sa druge strane, na središtu ogromne mračne prostorije. Sama. Okrenuvši se nekoliko puta oko sebe, videla je da osim nje u memljivoj prostoriji nema nikoga i ničega. Na prljavom podu još su jedino trgovci čizama govorili da to nečemu služi. Čak ni svetiljka koja je čudno visila sa plafona nije davala nikakvu svetlost.

„Drugarice Panić, šta je sa kapetanom?“ – šapatom se u prostoriju uvukao nepoznati muški glas.

Mali otvor na vratima je zaškripao, i videla je lice mladog oficira.

„Ne znam”, odgovorila je zbunjeno i prišla.

„Uzmite ovo, Panićka, trebaće vam”, kazao je. U polumraku je videla samo koščatu ruku mladića koji joj je ubacio kutiju cigareta i zatvorio otvor.

Besana noć bila je ispunjena strahom i pitanjima. Sa rukama na leđima hodala je s jednog na drugi kraj prostorije, zastajući povremeno u uglovima čiji su se obrisi mogli naslutiti pod slabom svetlošću koja je kroz visoki prozor provirivala u sobu.

„Spremi se!” –odjeknuo je glas stražara koji je u zoru otvorio vrata.

„Kuda?”

„Umukni!”

Pred zgradom Uprave beogradske Udbe stajao je parkiran isti automobil, za volanom poznati vozač, a pred zadnjim vratima čovek koji joj je dan ranije, uz psovke i uvrede demonstrirao „moć” zaštitnika državnog poretka. Tokom kratke vožnje do vojne bolnice nije govorio ni reč. Na podu iza sedišta, ponižena, ležala je Eva dok je licem dodirivala pohabanu gumenu podlogu.

„Vodi kučku gore! Neka odluče šta će sa njom”, ponosno je, zapalivši cigaretu, odbrusio nabusiti udbaš.

U hladnoj, tek okrećenoj prostoriji, mešali su se mirisi joda, alkohola i duvana. Iznenadujuće učtivo, ugledavši je na vratima, dočekao ju je oficir iza čijih leđa su izvirivala nepoznata lica. Prepoznala je, na kratko, činove na njihovim ramenima i reverima - bilo je oficira, lekara, tehničara... Zašto su tu i tako me začuđeno gledaju – pomislila je.

„Drugarice Panić, vaš muž se ubio”, reče jedan od njih.

„Ubio?” Nije ga ni pogledala, zadržavši glavu okrenutu na drugu stranu.

„Pronašli smo ga kraj kreveta sa nekakvim zavojem oko vrata.”

„Zavojem?” – podigla je pogled ka krupnom čoveku koji je stajao pred njom.

„Jedan kraj je pričvrstio za okvir od kreveta, a drugi sebi oko vrata. Lekari kažu da je tako snažno cimao da je gotovo prerezao žile na vratu.”

„Zavoj?” – prošaputala je.

„Panić nije saslušan, drugarice. Zato smo vas pozvali. Možda nam vi možete pomoći.”

Ćutala je.

„Vaš muž je ostavio samo svoje lične podatke, saslušanja nije bilo. Doveden je u subotu, a vi dobro znate da je to neradan dan i da islednika tada nema.”

„Zašto je uhapšen?” – pitala je odlučno.

„Rade Panić je bio špijun NKVD-a!”

„Rade špijun?” – Skočila je u mestu.

„Da! Vi ćete nam reći čime se bavio, koga je posećivao. Sa kim ste dolazili u kontakt.”

„Rade nikada nije bio špijun! Optužili ste ga na pravdi Boga! Bez dokaza! Sram vas bilo!” – urlala je iz sveg glasa.

„Dosta više!” – prekinuo ju je, pruživši joj papir i mastilo. „Potpiši!”

„Šta da potpišem?”

„Potpiši ovde da se odričeš Panića kao ruskog špijuna i narodnog neprijatelja, i slobodna si!”

„Da se odrekнем mog Radeta? Nikada! Nikada! Ne odričem se mrtvog muža, moje svetinje!”

„Drugarice Panić, zaboga” – iz ugla sobe prišao joj je mladi oficir, „potpišite i slobodni ste!”

„Nikad!”

„Dobro, dosta je bilo, Panićka! Idete u zatvor!”

„Idem u zatvor!” – ponovila je, kao da se kazni raduje, prkoseći.

„Vaša kći će ostati sama!” – urlao je.

„Da, moja Tijana će ostati na ulici!”

„Vodi je, da je ne gledam više!”

Zgrada Udbe na Obilićevom vencu, sa mansardom koja je skrivala zatvor, gledala je na Kosmajsku ulicu, u centru Beograda. Skoro ubačena u malu prostoriju – toliko malu da je jedva uspela da se u njoj ispravi - Eva je sklupčana i naslonjena o ledeni zid dočekala prvo jutro. Bez glasa, zvuka

i reči, sama. Tek povremeno, otvorila bi se mala vrata kroz koja bi stražar ubacivao poslužavnik sa malo kafe i komadom bajatog hleba. Često bi i to malo ponižavajućeg sledovanja završilo rasuto na podu. Druge i treće noći se nije sećala. Razmišljala je o Tijani.

„Panička, ustaj!” – odjednom se pred njom stvorio stražar.

„Ideš kod islednika. Požuri!”

Po dnevnom svetlu, od kog se već odvikla u mračnoj kutiji, gotovo žmureći je išla hodnikom.

„Sedi Panička!” – prepoznala je i skoro premrla od straha prepoznavši glas čoveka koji ju je izveo iz stana.

„Hajde, govori!”

„Šta sam imala, rekla sam!”

„Govori sve! Znamo da je Rade bio špijun. A ti? Koje veze imaš, i sa kim?”

„Nikakvih veza ja nemam, rekla sam vam.”

„Progovorićeš ti, progovoriti Panička. Propištaćeš majčino mleko!” – lupio je rukom o sto.

„Jesam li ja to uhapšena?” – pitala je cinično.

„I ti si špijun, kučko! I ti radiš protiv naše zemlje, kao i onaj tvoj što se ubio. Evo ti zapisnik, pa potpiši i ne filozofiraj više!”

„Ha! A šta sad tu piše?”

„Potpiši da si bila saradnik NKVD-a!”

„Ništa ne potpisujem!”

„Potpisaćeš kurvo, potpisaćeš!” – odzvanjalo je nad Evinom glavom.

„Vodi je!”

Povijene glave, gazila je nogu pred nogu, dok je blagim udarcima u leđa, stražar požurivao ka samici. Posmatrala je, tako povijena, sopstvene korake. Čak su joj i stare pohabane gojzerice koje je imala na nogama izgledale savršeno. Ništa na njima nije bilo tako mrko, crno i bezvredno, kao duge, razvezane pertle, kojih se na trenutak uplašila.

Da nije bilo onog prokletog zavoja, možda bih sada bila sa Radetom – pomislila je.

Našavši se u polumraku prstima je hitro istrгла kožne pertle s obuće. Držeći ih na dlanu, zagledala ih je kao da se divi kakvom vrednom komadu nakita. Ali, ne zadugo. Raširila je i povezala krajeve obmotavši jedan sebi oko vrata, a drugi za visoko postavljen šarnir sa unutrašnje strane vrata. Uspravila se, zategla omču, i poskočivši u mestu, ostala da visi bez sveti, na kolenima.

Jaka svetlost probijala je spuštene kapke, dok je pokušavala da se uspravi.

„Ne pomeraj se dete. Budi mirna” – čula je tihi šapat nepoznate žene.

Ležala je na podu nepoznate prostorije, okružena devojkama koje su je začuđeno posmatrale.

„Odmaraj se mala”, nastavile su, prelazeći vlažnom rukom preko Evinog čela.

„Šta će jadvica”, kazala je jedna. „Evo, sad je skinuše sa vešala. Šta li je samo htela?”

Više nije bila sama. Videla je oko sebe desetine novih lica u ogromnoj svetloj prostoriji. Na nogama su joj i dalje stajale stare gojzerice, bez kožnog poveza.

Meseci su prolazili u besmislenim razgovorima o krivici i nevinosti. Svaka od zatočenih žena trudila se da nadglasa onu drugu u raspravi o pogrešnoj politici Tita i Partije, o veličini Sovjetskog Saveza, snazi bratske Rusije i opasnosti od zapadnog imperijalizma. Jednolične zatvorske dane prekidali su povremeni stražarski prepadi, dolasci novih kažnjenica i odvođenje u nepoznato. Skoro istovremeno bi poskakale sa prljavog poda kada bi ih iz sna podigla treska čeličnih vrata.

„Upadaj!” – urlao je oficir sa revolverom, gurnuvši drsko u prostoriju mladu, preplašenu devojku. Zastavši za trenutak, uhvatila se jednom rukom za ivicu vrata i kao zaleđena ostala ukopana u mestu.

„Ne ulazim u ovu sobu. U njoj sedi ova koja me je prijavila! Nikad!”

„More, ulazi i zaveži!” – odbrusio je, udarivši nesrećnicu koja se našla na podu, i povukao rezu na vratima.

Sitna devojka duge crne kose i krupnih očiju, uplašeno se pridigla i sela u kraj sobe.

„Zašto nisi želela da uđeš? Koga se toliko bojiš?” – pitala je Eva.

„Ona tamo što sedi, vidiš. Ta me je prijavila na fakultetu da sam izdajnik i špijun. Ona tamo, ona je provokator” – odgovorila je, iznenada uhvativši Evu za ruku.

„Kako ti je ime? Odakle si? Koje zlo tebe dovede?”

„Ja sam Bosa Đurović*. A zašto sam ovde, ne znam. Ona tamo, što sam ti je pokazala optužila me je da sam nekakav špijun, da radim za Ruse. Po-

znajemo se sa fakulteta, ali joj se ne sećam imena. Uhapsili su me u sred dana na fakultetu. Kažu da sam ‘ostavila tragove’ na nekakvim udžbenicima koji su protiv naše Partije i rukovodstva”, izgovorila je u dahu naslonivši glavu na Evino rame.

„Ne brini. Sedi kraj mene, sve će biti u redu. Neće nas još dugo ovde držati. Uskoro ćemo na slobodu. Ja sam ovde već tri meseca, kažu da je to rok u kom se istraga mora završiti, pa ćemo biti slobodne. Videćeš”, ohrabrivala ju je Eva, hrabreći i sebe, misleći na kćer. *Šta li je sa mojom Tijanom?**

Bosa Đurović

* Bosa Đurović, rođena 10. marta 1925. godine u Danilovgradu u Crnoj Gori. Bila je član Komunističke partije Jugoslavije od 1945. godine do hapšenja 19. januara 1952. „zbog neprijateljskog rada u korist Rezolucije Informbiroa”. Posle nekoliko meseci provedenih u istražnom zatvoru, upućena je na izdržavanje kazne na ostrvo Sveti Grgur. Lišena je slobode i kažnjena sa dve godine društveno korisnog rada. Logor je napustila 29. januara 1954. godine. Živela je i radila u Beogradu. Umrkla je 2012. godine.

** Tijana Panić (11. 1. 2014): „Nikada neću zaboraviti to jutro kada su pokucali na vrata Mire Carin, u kom smo se nalazile samo nas dve. Čekali smo mamu da se vrati i stigne

Mansarda Udbinog istražnog odeljenja na Obilićevom vencu broj 4, gledala je na Kosmajsku ulicu. Sa malog prozora koji je bio okrenut ka krovovima predratnih zgrada, po noći su se mogle razaznati siluete ljudi u stanovima preko puta. Mnogima je ovaj, jedini pogled u svet, bio kratki povratak u otetu svakodnevicu. Na ravnom krovu, kraj dugačkih, zategnutih konopaca, provlačile su se žene, šireći rublje. Nekoliko metara ispod bio je stan Panićevih, sada već prazan i ustupljen nekom „poslušnijem komunisti”. Iz zatvorske sobe posmatrala je kako vredni izvršioци policijskih naredbi iznose porodične stvari i nameštaj. Iza zabravljenog prozora noćima je stajala čekajući da se svetlo u stanu upali. Značilo bi to da je Tijana tu, da nije sama.

Na krovu zgrade u kojoj je stanovala okupljene oko velike korpe sa opranim rubljem, stajale su nekadašnje komšinice, glasno razgovarajući. „Kaži onoj budali da više ne plače!” – dovikivala je jedna. „Tijana je u Lendavi!” – dobacila je druga stavljajući Evi do znanja da je Tijana na sigurnom. „Sve je u najboljem redu!”

Okrenula se, hitro prišla vratima i rukom skupljenom u pesnicu udarila o čelični okvir, dozivajući stražara.

„Šta hoćeš?” – čulo se s druge strane.

„Želim kod islednika.”

„Hajde, idemo” – rekao je i otvorio vrata.

Pun sebe, zavaljen u fotelju iza masivnog stola, sa rukama iznad glave, islednik je povlačio dim za dimom sa cigarete koja mu je visila u uglu usana.

„Šta je bilo Panička? Odlučila si da priznaš? Je li?”

„Želim nešto da vam ispričam.”

„A, šta to? Jesi li razmislila o svemu?”

---

na ručak. Uporno sam ponavljala Miri: *Teta Miro, samo da ne pojedemo ceo ručak! Mama će se vratiti, pa da i njoj nešto ostavimo.* I danas se tačno sećam svakog komada nameštaja u toj trpezariji u stanu Mire Carin u ulici Ivan Begovoj br. 6, na prvom spratu. Nekoliko dana kasnije došao je po mene Janči Bači (porodični prijatelj) da me odvede vozom u Lendavu (Slovenija) kod mamine sestre Klare. Vožnja je trajala dva-tri dana. Dali su mi knjigu *Paja Patak* i *Miki Maus* na ćirilici. Tokom tih dana u putu naučila sam da čitam.”

„Jesam.”

„Znači prizvala si se pameti. Hoćeš na slobodu?”

„Znate, neprestano čujem taktove Šopenovog *Posmrtnog marša*. Ali, ne samo to. Čuli ste za Jiržija Volkera*? Zar ne? ... Reći ću vam:

*Smrti se ne bojim,
smrt nije zla,
smrt je tek deo života teškoga,
jer, smrt nije zlo,
kad krila u letu ostanu bez snage.
Zbogom, devojko,
zbogom, moj ljubljani raju.
Kad umrem u svetu,
ništ' promenit' se neće,
Samo lišće će ustreptati na drveću.
Smrti se ne bojim,
smrt nije zla,
smrt je tek deo života teškoga.*

„Marš napolje bando jedna! Marš! Vodi je!” – urlao je islednik pred stražarom koji je Evu, držeći joj ruke na leđima, izveo iz kancelarije. Još dugo je hodnikom odzvanjao njen smeh, sve dok ga udarac vrata kaznionice nije prekinuo, ostavivši za sobom muklu tišinu.

„Vidiš, Boso, šta nam rade. Bila sam kog islednika, odrecitovala stihove i umalo dobila šamar, ali sam bar uspela u svom naumu, pokazala sam mu da ni smrt nije jača od želje da pobedim nepravdu. Nije imao kud, pa me je vratio natrag”, kazala je smeštajući se kraj mlade studentkinje. Bosa Đurović se, sada već naviknuta na kolektivi strah i nepredvidive reakcije uhapšenica, držala podalje od većine žena. Besane noći ispunjavala je stidljivim razgovorima sa Evom, dok bi u potpunom mraku, tokom nekoliko poklonjenih sati sna, držeći je za ruku, nakratko, napuštala stvarnost, osećajući sigurnost kraj Evinog uzglavlja.

---

* Jiří Wolker (1900–1924), češki pesnik.

„Ustaj bando! Diži se!” – promuklim glasom, uletevši u kaznionu, vikao je mladi policajac.

„Boso! Mi nekuda idemo!” – kazala je, nameštajući crnu maramu.

„Aha, možeš misliti kuda!”

„Puštaju nas na slobodu, Boso!” – blistala je od sreće.

„Ma kakva sloboda! Idemo na Havaje, Eva.”

„Havaje? Kakve Havaje?”

„Videćeš! Pričaju da negde – ne znam gde – postoji neko mesto koje zovu Havaji.”

„Gde to? Šta ćemo tamo? Je li to zatvor ili ...?”

„Ne znam. Svašta su govorili. Samo sam čula Havaji.”

„Svi uza zid!!! Odmah!” – prekinuo ih je stražar.

Zagledajući se međusobno, dvadesetak žena se u trenutku stvorilo kraj velikog zida, okrenuo licem ka prljavom malteru, sa rukama na leđima.

Povezanih ruku, dve po dve, izvodili su pred ulaz. Kolona luksuznih automobila, parkiranih pred samim vratima, udaljavala se, kako bi koja od uhapšenica u pratnji policajca, sedala na zadnje sedišta. Eva i Bosa, vezane žicom jedna za drugu, ugurane u vozilo, gotovo su završile na podu kada ih je stražar izvukao iz kolone.

Neobično toplog aprilskog dana 1952. godine, sjurivši se niz Kosmajsku ulicu, kolona je nakratko zastala kraj hotela „Mažestik”. Opijene prolećnim suncem, sa zavišću su posmatrale prolaznike kojima je jednako zbunjajući bio red glomaznih vozila iz koji su stidljivo provirivala iznurena lica žena.

Na Topčiderskoj stanici, okružena četom namrštenih službenika, duga kompozicija je čekala znak za polazak. Eva i Bosa uvedene su u putničke vagone čiji su prozori bili nevešto premazani bojom, da se kroz mutno staklo nije naziralo ništa. Uz pisak lokomotive, voz je napustio Beograd.

Duga kompozicija satima se vukla po šinama, ne zastajući nikuda. U kasno veče, uz iznenadnu škripu kočnica, u gužvi koja im je okupirala pažnju, čule su glasove... Voz iz Zagreba do ... polazi za 15 minuta. Već naviknute na zvuk koji prelazeći sa jednog koloseka na drugi proizvodi čelična kompozicija, iz varljivog sna probudio ih je pisak policijske pištalj-

ke. Ispadaj! – odzvanjalo je. Žamor ženskih glasova, vrisku i jauke povremeno je prekidala histerična dreka čuvara. Trčeći sa jednog kraja pristaništa na drugo, dugačkim pendrecima i drvenim šipkama pokušavali su da „obuzdaju” zbunjenu gomilu, terajući je ka velikom metalnom prelazu koji je vodio ka unutrašnjosti broda.

Čudan, svež vazduh ispunjen jodom, okružio je veliku grupu žena. Iznad jedva osvetljenog stajališta belila se velika metalna tabla sa natpisom *Luka Bakar*.

Na morskim talasima koje je jak vetar terao ka betonskoj obali, ljuljao se veliki beli brod sa plavim ivicama, prkosnog naziva „Punat”. Doterane do ivice ulaza, vezane jedna za drugu, strmoglavljene su u njegovu utrobu, dok su snažni motori bukom zaglušivali zlokobne ženske glasove. Pdale su jedna preko druge u mračno korito. Hoće li nas potopiti zajedno sa brodom? Kuda plovimo? Ubiće nas, ubiti! – šaputale su.

U poderanoj odeći, neke i bez cipela, rukava i nogavica, ležale su jedna do druge na metalnom podu. Eva i Bosa, šćućurene, tiskale su se kraj stotina žena.

„Slušaj, ja sam čula da tamo postoji neki otok. Možda nas tamo vode”, šapnula je Bosa, pokušavajući da u mraku rukom opipa Evino lice.

„Kakav otok?” – pitala je žena do nje.

„Ne ludujte!” – besno je odbrusila Bosa. „Nekuda nas voze!”

„Jao, pa meni će odseći kosu, pogledajte kako imam lepe pramenove”, nekontrolisano je ponavljala preplašena devojka, čiji su crni uvojci podsećali na komad stare iskidane tkanine.

Oštar morski vazduh zamenio je nepodnošljiv smrad urina, znoja i pljuvačke, pomešan sa olovno teškim mirisom nafte koji je za sobom ostavljao jedrenjak.

Uz tresku i snažno ljuljanje, brod se otisnuo od obale praćen jezivim glasovima sa palube. Satima se čelična grdosija ljuljana na aprilskoj buri dok se u njenoj utrobi uz komešanje, plač i vrisku, tiskalo na stotine žena.

---

* Motorni jedrenjak koji je korišćen za prevoz hapšenika iz luka u Jadranskom moru do Golog otoka i Svetog Grgura. Posle gašenja logora plovilica je prodana i do raspada SFRJ korišćena je u turističke svrhe. Sudskom odlukom brod je, kasnije, isečen i uništen.

„Ispadaj bando!” – povikala je milicionarka u dubokim čizmama, držeći se jednom rukom za vrh čelične ograde na palubi. Ledeno plavih očiju stajala je kraj otvora iz kojeg su, jedna za drugom, iz brodskog skladišta pravo u more iskakale nesrećne žene.

Bandu ćemo uništiti i više je neće biti! – dopirali su sa kopna jezivi horski urlici. *Uaaaaa bandooo! Uaaaaa!* – ponavljale su žene postrojene na kopnu. U dugačkom špaliru, okrenute jedna prema drugoj, mahale su rukama i vrištale iz sveg glasa, dok su uskim prostorom koji ih je delio, savijenih glava, prolazile kažnjenice pristigle „Punatom”. Paklenu dobrodošlicu pretvorile su u jezivu borbu za goli život. Udarci su pljuštali sa svih strana. Nemoćne i slabe padale su licem na oštri šljunak.

U dugom stroju kojem se nije nazirao kraj stajale su kažnjenice koje su već mesecima dočekivale novopridošle. Na vrhu besmislenog kažnjeničkog puta, krvavih lica, polomljenih ruku, bose i gotovo bez odeće, zastajale su pokušavajući da ugrabe malo vazduha.

„Živio drug Tito...” velikim slovima ispisanim crvenom farbom stajao je natpis iznad vrata neobične kamene građevine. Bio je to ulaz u pakao. Ostrvo Sveti Grgur*, u bespuću Kvarnerskog zaliva, izniklo iz mora pod neprestanim udarim bure, bleštavim sjajem mermernog kamena, prkosilo je jadranskom plavetnilu.

„Boso, šta je ovo? Kakvo je ovo zlo?” – promucala je Eva, podižući se sa strmog puta, tražeći pogledom Bosu koja je crnim dlanovima brisala krv sa lica.

„Ovi će nas ubiti Evice!” – odgovorila je zagledana u stopala, koja su morska so i šljunak pretvorili u bele otekline. Ugledavši u polumraku jedna drugu, prestravljene od prizora pred sobom, kapaka naduvenih od udaraca, bez pramenova kose, sa obrazima sa kojih se slivala čudna tekućina, posmatrale su povijena tela devojaka koje su se, izlazeći iz paklenog špalira, kotrljale po šljunku.

„Hajde bagro, diži se! Polazi! Polazi!” – probijao se kroz urlike i udarce, glas milicionarke koja je mahala visoko podignutim pendrekom. Ugu-

* Ostrvo u zapadnom delu Republike Hrvatske, u blizini Rijeke. Na ostrvu se od 1949. godine nalazio radni logor za žene. Većinu objekata u kojima su bile smeštene kažnjenice, sagradile su internirke iz logora Ramski rit i požarevačke Zabele.

rane u barake, bez reda i imena, popadale su na drveni pod na čijoj sredini je stajala kibla iz koje se, prostorijom ispunjenom zagušljivim vazduhom, širio nesnosni smrad.

„Svaka na svoje mesto! Glas da nisam čula!” – ponavljala je. „Jebô vas Staljin! Izdajice! Pregledaj ovo ljudsko smeće, pa zatvaraj” – naredila je podređenom službeniku strogim glasom drugarica Hilda Sedej*, mlada revnosna udbašica, tek prevalila dvadesetu.**

Radilište za ibeovce, svojevrсни patent nove vlasti, bilo je „povereno na rukovođenje” samim kažnjenicima. Iako je uprava formalno bila odgovorna za tehničko funkcionisanje logora, primena najsurovijih mera u postupku reedukacije kažnjениca, prepuštena je zatvorenicama koje su revidirale svoje stavove o Rezoluciji Informbiroa. Iz te „specifičnosti” razvijen je najsuroviji sistem međusobnog obračuna koji je često odnosio ljudske živote. Fizičko i psihičko maltretiranje pristiglih hapšenica bilo je prepušteno onima koje su imale duže robijaško iskustvo. Na taj način, fiktivno, uprava logora lišavala se odgovornosti za ono što se dešavalo iza visokih zidova, zatvorskih žica i na ostrvskim kamenolomima.

Zbog okolnosti u kojima je nastao, u logoru Sveti Grgur (sinonim za jugoslovenske logore bio je obližnji Goli otok) nastaju neki novi termini često nakaradno sročeni, do tada nepoznati književnom jeziku. Osim društveno korisnog rada koji je kasnijim zakonskim rešenjima dobio legitimitet, u jugoslovenskim gulazima patentirane su „savremene” metode obračuna sa neistomišljenicima, koje dobijaju i svoje zvanične nazive.

Društveno korisni rad, iako poznat modernom evropskom zakonodavstvu, tek od nastanka „radilišta” u Jugoslaviji primenjuje se isključivo u slučajevima zatočenih informbirovaca. Ovu meru reedukacije neizostavno prati i izrečena kazna koja podrazumeva lišenje slobode i izolaciju. Izum nove vlasti je i formiranje zvaničnog preduzeća za eksploataciju kamena, pod imenom „Mermer”, iza čijeg naziva se kriju logori na Golom

---

* Hilda Sedej – upravnica logora za žene na Svetom Grguru. Na tom mestu nasledila je zloglasnu Mariju Zelić.

** Vasilije Marković, „Od Staljinijade do Titoizma”, Feljton u listu *Dan*, 14–29. 11. 2010, Podgorica, Crna Gora.

otoku i Svetom Grguru. Na taj način vlast nikada zvanično nije priznala postojanje radilišta. Unutar samih logora postojao je prostor ograđen žicom iza koje su smeštene barake sa „najokorelijim ibeovcima” koji su do sticanja nešto povoljnijeg statusa i mogućeg puštanja na slobodu, imali učiniti još mnogo toga. Pod tim se podrazumevala promenu stava prema Rezoluciji IB-a, saradnju sa istražnim organima uz obavezno denunciranje poznanika, prijatelja, čak i članova najbliže porodice, kao mogućih „neprijatelja države i naroda”.

Službeno, radilištem je rukovodila Uprava koju su činili oficiri Udbe i Narodne milicije. Ključni operativci Uprave bili su islednici čiji je zadatak bilo neprestano saslušavanje uhapšenica radi dopune zapisnika i revidiranja stava. Proces revizije značio je, ne samo zvaničnu promenu stava u odnosu na sukob Tito – Staljin već i dostavljanje „operativnih podataka” o drugim licima čije bi delovanje na slobodi moglo da ugrozi bezbednost zemlje. Od kažnjenica su, pod prisilom, „izvlačena imena” mogućih neprijatelja, koji su potom završavali u Udbinim kaznionicama*.

Saslušanja su organizovana tako da su kod najupornijih morala slomiti otpor, trajala su satima, često čitave noći. Od nerevidiranih se tražilo da kroz priznanja navode imena lica sa kojima su „tokom svog neprijateljskog rada” dolazile u kontakt, pa su na Sveti Grgur stizale i one žene koje su ih tek površno poznavale ili su, sticajem okolnosti, dovedene u vezu sa njima. Taj neprekidni krug osiguravao je redovne transporte u logore. „Ja sam ih pitala, šta misliš, sa kim si sve dolazila u dodir? Da li ima još neko ko bi bio za Informbiro, ko je informbiroovski raspoložen, kako bismo registrovali te ljude?***”

Unutar Žice (srž logora) uspostavljen je Centar ili interna uprava kojoj su direktno podređene sve kažnjenice. Činile su ga hapšenice koje su revidirale stavove i pristale na saradnju sa Upravom logora. Zadatak im je bio bespogovorno izvršavanje naređenja glavne uprave. Sobni starešina je, kao odgovorno lice, imao obavezu da sprovodi sve mere koje su islednici propisivali za svaku kažnjenicu posebno, u zavisnosti od težine greha i njenog odbijanja da se odrekne svojih stavova. Dozvoljeno mu je

* Milinko B. Stojanović, *Goli otok, anatomija zločina*, Stručna knjiga, Beograd, 1991, str. 57.

** Svedočenje Marije Zelić Popović.

Ostaci logora za žene na Svetom Grguru.

da svojom maštom i ličnom sposobnošću upotpunjava sistem mera prevaspitanja, što će mu se od strane policije posebno cijeniti. (...) Sobni starešina je bio po položaju „servisni radnik” Uprave logora – produžena ruka islednika.*

Revidirkama su smatrane hapšenice koje su promenile stav, priznale zablude u odnosu na Rezoluciju i vratile se na put Partije. Sam proces prelaska u status revidirke bio je veoma složen i mučan, posebno ako se ima u vidu da su sobne starešine tokom „prevaspitavanja” mogle primenjivati mere po sopstvenom nahođenju – ako treba, i do krvi. Nekada je taj postupak trajao mesecima i godinama, a zabeleženo je da je jedan broj kašnjenica napustio logor bez povratka na liniju Partije. Odluku o prelasku

* Milinko B. Stojanović, *nav. delo*, str 59.

iz jednog statusa u drugi, na osnovu izveštaja sobnih starešina, donosila je Uprava logora, odnosno, islednici lično.

„Ja sam njima vrlo jasno stavila do znanja: dok ne revidirate svoj stav na slobodu ne računajte. Ja sam njima govorila – ovde ćete ostaviti kosti, odavde nećete izaći dok ne revidirate stav. Da bi revidirale stav dopunite svoje zapisnike. Bez toga vam slobode nema. Dok ona ne raščisti svoje veze sa Informbiroom, o revidiranju njenog stava nema ni govora. Tom njenom verbalnom izjašnjavanju nikakvu važnost nisam davala. (...) Prvo dopuni zapisnik, pa onda odnos prema radu, odnos prema kolegicama. (...) Pa onda njeno druženje, da li se druži sa revidirkama ili se druži sa onima koje nisu revidirale...”*

U vrhu složenog lanca izvršilaca naredbi nalazile su se aktivistkinje – uhapšenice koje su, prema definiciji, „izmenile svoja stanovišta” i podržavale mere prevaspitavanja. Imale su veća prava nego takozvana banda – kažnjenice koje su tek pristigle ili su u postupku reedukacije. Njihov status je težak, ali nešto manje složen nego u slučaju bojkotovanih koje su podvrgnute najokrutnijim represivnim merama, lišene prava na razgovor, spavanje, redovnu ishranu, izložene psiho-fizičkom maltretiranju i dr. Uništavanje ličnog dostojanstva, gaženje ponosa, uskraćivanje prava na odbranu i slobodu, ponižavanje do krajnjih granica, postali su imperativ jugo-gulaga za žene.

---

* Svedočenje Marije Zelić Popović.

Beli kamen

O krenuta licem ka zidu, sa rukama na leđima i glavom povijenom u vratu stajala je Eva u uglu velike prostorije, čekajući dolazak islednice. Crna marama, čvrsto uvezana na vratu, skrivala je sitno ispijeno lice. Na ramenima je visila odrpana bluza, dok je sa struka izvirivao vrh konopca kojim je povezana dugačka prevelika suknja. Kraj otvorenih vrata stajala je mlada miliconarka sa cigaretom u desnoj ruci, neprestano se osvrćući oko sebe. Gledala je naizmenično u pogurenu Evu i niz dugački hodnik, očekujući dolazak islednice. U dnu sobe, kraj prozora koji je gledao ka vrhovima stena što izviruju iz mora, šepurio se veliki advokatski sto, pretrpan papirima i plavim i zelenim fasciklama. *Ad acta* pisalo je na gomili koja je stajala na levoj ivici, dok je hrpa praznog belog papira na desnoj, pritisnuta kamenom, odolevala strujanju vazduha koje je pretilo da naruši njen sklad.

„Izvolite, drugarice, tu je. Dovele smo je”, ponizno salutirajući, miliconarka je pozdravila islednicu koja je umarširala u sobu.

„Ko je ova!?” – dreknula je.

„Neka Panić, ... Panić Eva. Nova je.”

„Banda, znači? Dobro... Slobodna si!”

Mlada poslušnica brzo je izašla zalupivši vrata.

„Sedi tu! Evo ti papir i olovka i piši!”

„Šta da pišem?” – pitala je Eva zbunjeno.

„Ćuti, stoko, i piši! Ko ti je rekao da smeš da progovoriš? Kako se usuđuješ izdajice da bilo šta pitaš? Piši sve! Sve! Sve!” – urlala je.

„Ne znam šta da pišem ...”

„Sve, kad kažem! Piši, kada govorim! Piši šta si radila, s kim si se sastajala, s kim si razgovarala, koga si viđala! Sve! Odmah! Počni!”

Smestila se na drvenu stolicu kraj stola u uglu na kom je stajao komad papira. Rukom je povukla maramu sa čela, oslonivši se na ivicu i hitro počela da zapisuje. Ređale su se rečenice ...

Okrenuta prozoru, islednica je, tek povremeno, okretala glavu na desnu stranu posmatrajući kažnjenicu ... Eva je pisala.

Svakoga jutra sam ustajala pre zore, odlazila u stan Mire Carin, kuvala ručak i podizala moju Tijanu, čuvala sam decu svoje prijateljice ... To su bile moje aktivnosti. Kuvala sam ručak! To je valjda neki strašno opasan posao? ... Je li?

Bilo je to sve što je zapisano na komadu hartije koji je, pošto je Eva odložila olovku, islednica drsko otela iz njenih ruku.

„Šta je ovo, Panička?”

„Zapisnik!”

„Ti i dalje bandituješ, Panička! Marš napolje! Vodi je! Vodi je!” – odzvanjao je glas islednice.

„Polazi, bando! Glavu dole! – nastavila je dreku milicionarka koja je pratila Evu, udarajući je po leđima, strmim kamenim putem ka barakama ograđenih žicom.

Osim tupih udaraca o kamen i škripe koju su hodajući od vrha do dna brda, i natrag, pravile gumene cipele kažnjenica, drugih glasova nije bilo. Pod jakim letnjim suncem na otoku bez vode, dugačka kolona žena povijenih tela kretala se gore–dole noseći na rukama dugačku drvenu konstrukciju na kojoj se nalazio veliki komad stene. One krupnije stajale su napred držeći iza leđa drške tragača* dok su slabije, jedva podižući tu čudnu napravu, teglile kamen. Besmisleni posao je počinjao zorom, radilo se do kasnih večernjih sati, po suncu, buri i kiši. Dok je jedan red uhapšenica

* Dve paralelno postavljene grede, međusobno povezane daskama. Na sredini se nalazila posuda ili platforma na koju je postavljan teret. Njime su kažnjenici u logorima prenosili teret sa jednog mesta na drugo.

spuštao sa vrha brda komade izvaljenih stena, druga je taj kamen tovarila na tragače i vraćala nazad. Povremeno bi tu vrednu kolonu koja se poput gusenice neprestano kretala sa dna do vrha, prekidali krici žena kojima bi golemi komadi kamena padali na noge, preko ruku, ili ih svojom težinom ostavljale prikovane za tlo. Duboke vode Kvarnera, već prvih meseci dolaska aprilske grupe, odnele su nekoliko mladih žena.

„Banda uza zid! Odmah!” – čula se naredba starešine. Ostavljajući tragače na mestu na kom su se zatekle, žene su potrčale do zida barake i sa licem ka tlu, postrojile se jedna do druge duž čitavog kompleksa.

„Uaaaa bandao! Uaaaaa!” – urlale bi sa druge strane revidirke. Neka od njih bi se, uz krik, savila, podigla kamen a tla i zavitlala ga ka preplašenim ženama.

„Ti ćeš progovoriti!” – ispruživši ruku, nasumično je upirala prstom u crnokosu devojkicu koja se tresla od straha naslonjena na zid. Druga bi se zaletela i licem unela u tek pristiglu kažnjenicu. „Govori! Ako ne sada, biće vremena kada ćeš progovoriti!”

„Ko su ove žene, Eva? Zašto urliču, šta hoće od nas? O čemu da progovorimo?” – pitala je Bosa, gurajući Evu laktom.

„Banda u barake! Odmah!” – nastavilo se, dok su po komandi, jedna za drugom kažnjenice uletale u drvene paviljone. Večera sa malo prokuvanog kukuruznog brašna i kašikom šećera, uz šolju retke kafe, trajala je kratko. To malo odmora ubrzo je prekinula nova prozivka. Ređala su se imena: Olga Antić, Bosa Đurović, Mirjana Šakić, Adela Bohunicka . . .

„Kuda nas vode, Eva? – drhteći se uspravila Bosa. Sati su prolazili dok su otvorenih očiju u potpunom mraku, žene čija imena nisu bila pročitana, ležale na drvenom podu čekajući povratak sapatnica. Uurlanje i jauci dopirali su sa svih strana.

„Mater im njihovu!” – čula se šapatom izgovorena psovka. „Ubiće ih, ubiti”, nastavila bi žena iz ugla barake. Okrenula se na stranu i preko glave navukla poderano vojničko ćebe. Tišinu su i dalje prekidali jezivi krici koji su dopirali izvan žice.

Eva se krišom iskrala iz drvene kutije koju su ovde nazvali krevetom, iz pojasa izvukla komad crne tkanine, na prstima odšetala do vrata kraj kojih je stajala kanta sa vodom i spustila je na dno. Vratila se na ležaj i čekala.

Tromim korakom, jednom rukom pridr avajuci vrh dugačke pocepane suknje Bosa se dovukla do Eve i iznemoglo se srušila na drvenu podlogu. Krv se cedila iz rupa na suknji.

„Šta su ti to učinili, Bosice?” – pitala je Eva izvla eci vlažnu krpu iz kofe.

„Tukli! Eva, ako te uhvate da to činiš, ubiće te. Proći ćeš gore nego ja.”

„Neće, Boso. Šta to tamo rade? Zašto vas tuku?”

„Ona jeziva plavuša ... vezala nas je za neku klupu i udarala motkom. Ne znam ko je ona. Traži da govorim o svojim vezama i vezicama, da govorim o svom radu. Kažem joj da nemam nikakvih veza, a ona udara još jaće. I, traži mi neka imena! Urla sve vreme i udara. Ostavi to, Eva, i tebe će, ako te uhvate da mi pomažeš”, bila je uporna Bosa.

*I svakog dana,
biću sve bolja,
i korak bliža slobodi,
jer idem putem,
ja samo onim,
kojim nas Tito predvodi.*

Orilo se jutrom na radilištu, najavljujući još jedan dan pakla. Jako sunce, odbijajući se o belinu kamena, činilo se još vrelije, a izlazak na rad uz obaveznu pesmu i salve uvreda dan je pretvarao u noćnu moru. Držeći se neprekidno za ruke Eva i Bosa su, prateći dugu kolonu, stigle do obale.

„Peri se bando! Marš u more!”

Slana voda u oćima i na svežim ranama, dirigovala je novu melodiju jauka. Na komandu Nazad! izbezumljeno su istr ale na kopno iz plitke vode.

„Na vrh!” – nastavljalo se. Čekali su ih položenih tragaći i natrpani gomilom kamenja. Kolona se ponovo protegla do vrha brda. Među dugim suknjama i tamnosivim bluzama koje su se podizale na jakom vetru, provirivale su glave žena. Nekadašnju lepotu i zanosne duge pramenove zamienile su nevešto ošišane ćelave glave. Kod većine je kosa uklonjena starijim makazama. Rane na temenima onih koje ih nisu prekrile maramama postajale su pod suncem još veće i strašnije. Umesto  erdana, oko vrata

Ostaci logora za žene na Golom otoku

su visile kartonske table sa parolama *Ja sam izdajnik, Ja sam Staljinova kurva, Ja sam dušu prodala Staljinu...*

Sizifov posao nošenja kamena trajao je do kasnog popodneva. Tovar, nekoliko puta teži od Eve, povremeno bi skliznuo sa tragača ili bi ga nejakе ruke jednostavno ispustile zajedno s drvenom napravom. Iznemogla od teškog rada, ne mogavši da savlada snagu odvaljene stene, Eva se na kratko oslonila na grdosiju čiju težinu nije mogla ni da nasluti. Neplanirana pauza zapala je za oko revnosnoj šefici barake.

„Ustaj bagro! Diži se! Ko ti je dozvolio da spustiš kamen!”

„Drugarice”, kazala je povijene glave, „nemam više snage da teglim kamen.”

„Laže banda, laže banda, laže!” – vikala je okrećući se oko sebe.

„Dovedi je” – čula se izdaleka islednica.

U prostoru ograđenom žicom, duboko u procepu između dve stene, izniklo je drvo kruške, prkoseći suncu i buri. Za vitko stablo uvezan kratak lanac, ubrzo se našao na Evinom rukama. U čvor zamotana bodljikava

žica pretila je iz ruku miliconarke koja je, krvnički mlateći Evu, njome udarala po nogama urlajući: „Nosićeš bando, nosićeš! Praviš se ti, đubre jedno, da ne možeš da nosiš! Zнала si ti da bandituješ protiv druga Tita, a kamen ne znaš da nosiš! Crkni stoko! Crkni bando!”

Titula bojkotovanih nadenuta Evi i Bosi donosila je brojne „privilegije”: neprestani dvanaestočasovni rad, zabranu komunikacije sa drugim zatvorenicama, pravo revidirkama da ih udare, ošamare i pljunu kada god kraj njih prođu.

„Ja, kao bojkotovana spavala sam nasred barake, ispod velike kible, tako da su mi žene mokrile u usta. Ni na šta kao bojkotovana nemaš pravo. Jedino na šta si mogla da računаш jeste da zamoliš aktivistkinju da ideš u klozet, pa ukoliko imaš sreće da ona nije gad, onda je dobro”, gotovo bez stanke, priča Eva o najstrašnijim golootočkim danima. „Najteže je bilo gledati sve te nesrećne žene – i sama sam to bila. Bolesne, žalosne, tužne, namučene. Sećam se stare Brane Marković. Ona je u logoru bila najduže od svih nas. Stigla je na Sveti Grgur sa prvom grupom uhapšenica. Zvale smo je Ramrićanka* jer je njeno tamnovanje počelo još leta 1949. godine. Nju su strašno mučili. Brana je bila žena Sime Markovića**, prvog sekretara Partije. Kao vrsni filolog i poliglota radila je kao prevodilac u Centralnom komitetu. Kada je izbila svađa zbog Rezolucije, Brana je uhapšena i u logoru je ostala gotovo do njegovog zatvaranja***. Neprestano je stajala u baraci, sa njom niko nije smeo da progovori ni reč. Jednom prilikom smo ostale same. Brana je nosila kanticu punu ljudskog izmeta – to joj je bila kazna. Prišla sam joj i rekla: ‘Branо, spusti tu kantu, evo ovde ima kupina,

* Logoraški termin koji je korišćen za uhapšenice koje su na Sveti Grgur ili Goli otok stigle sa prvom grupom kažnjениca. Kako je prvo „radilište” bilo formirano u Ramskom ritu kod Velikog Gradišta, tako su one koje su kaznu odsluživale na ostrvima nosile epitet „najokorelijih Ibevoki”, tzv. Ramrićanki.

** Sima Marković (1888–1939), doktor prirodnih nauka i prvi sekretar Komunističke partije Jugoslavije. Ubijen je 1939. godine u Staljinovim čistkama.

*** „Po puštanju na slobodu, Brana Marković se vratila u Beograd, uz napomenu u dosijeu da joj se ne daje nikakav posao. Njen život je bio sveden na klošarenje. Onda je uzela konopac, otišla na jedno beogradsko groblje na kome je počivala njena majka, vezala konopac o drvo i obesila se nad samim majčinim grobom”, Ljubomir Tešić, *Teror u Titoim kazamatima*, Sećanja Veselina Popovića Makarenka, Mrlješ, Beograd, 2002.

najedi se kupina, pa idemo dalje.' Čutala je i gotovo nikad nije govorila" – seća se Eva.

Metode prevaspitavanja dopunjavane su i brojnim „kulturnim” sa-
držajima. Pozorišne predstave popularno nazvane Strele, organizovane
su unutar Žice. U improvizovanim pozorišnim tačkama učestvovala su
sve kažnjenice – jedne kao posmatrači, druge kao glumice. Kolektivno
ismevanje nerevidiranih i bojkotovanih žena, iz prvog reda su posmatrale
islednice i milicionarke. U velikoj dvorani okupljene su kažnjenice koje su
popravile svoj stav. Među njima odabrane, popele bi se na binu i predstava
je mogla da počne...

„Čujte, čujte žene! Počujte, počujte mene! Gledajte ove strele, crvene,
crvene, bele. Za bandu svake fele!” – u glas su pevale revidirke oponaša-
jući Evu Panić.

„Zdravo, Panićka! Šta radiš?” – počela bi jedna.

„Kuvam ručak!” – odgovarala bi druga aludirajući na sadržaj Evinog
zapisnika.

„Kuvaš ručak? Ma nemoj! Ne kuvaš ti nikakav ručak, ti kuvaš bombe i
pištolje da ubiješ druga Tita!”

„Ja?!!!” – vrisnula bi glumica u Evinom liku.

„Naivna sam, ništa ne znam, ništa ne razumem! Za Informbiro, tek to-
liko umem!”* – nastavile bi u stihu, dok je iz publike, uz jeziv smeh dopi-
rao gromoglasan aplauz. Tačka je gotova. Nasledila bi je nova, u liku Bose
Đurović, Ruže Raičević, Brane Marković i drugih.

Eva je, uz Bosu, stajala u dnu dvorane, dok su sa suprotne strane ka-
žnjenice „korigovanog stava” dobacivale, preteći im i upirući prstima u
izdajnice. Neposredno izvršenje fizičke torture prepušteno je samim ka-
žnjenicama koje su na taj način sticale poene neophodne za brži izlazak
na slobodu. Večita podela na revidirke i bandu garantovala je održivost
sistema. Nakon „pozorišnih predstava” sledio je obavezni prolazak kroz
špalir postrojen pred barakama. Prenoseći prepoznatljiv folklor iz dvora-
ne u ubitačni stroj, nastavile su:

---

* Prema svedočenju Eve Nahir Panić, autorka ovog „satiričnog” teksta bila je Eva Grlić, hrvatska književnica, novinarka i učesnica Narodnooslobodilačke borbe. Hapšena je dva puta i u logoru na ostrvu Sveti Grgur provela skoro tri godine.

„Aaaaa, Eva Panić, kuvaš ručak, hoćeš da ubiješ Tita. Udrite je! Ubijte je! Htela je da ubije Tita! Uaaaa!”

„Nikada nisam videla bombu! Šta hoćete od mene? Šta?” – ponavljala je dok je prolazeći kroz špalir rukama pokušavala da se zaštiti od udara. Sledile su je i ostale kažnjenice. Bosa Đurović, korak iza nje, odbijala je udarce podižući ruke visoko iznad glave. Utrčavši u baraku survale su se na vlažni pod obložen trulim daskama. Ležajevi uokvireni krutim daskama zaudarali su na bolest i smrt, dok su iz nečega nalik podlogama za glavu, iskakale vaši, buve i kukci. Savladana umorom i batinama, Eva se prekrivena odrpanim vojničkim čebetom naslonila na Bosina leđa. Mogle su osetiti kako se istovremeno grabeći za vazduh otkucaji srca ujednačeno bore da očuvaju ritam.

„Ustaj Panićka! Ustaj Đurovićka! ... Mirjana Šakić, i ti ! Bohunicka! Ustaj bando!” – podigla je na noge starešina čitav paviljon. „Uza zid! Sve! Nema spavanja!” – siktala je.

„Govori, Panićka!”

„Šta?”

„Govori svoje veze i vezice sa NKVD-om! Šta se praviš luda? Znaš ti dobro šta treba da govoriš!” – nastavila je unoseći joj se u lice.

„Ne znam ništa.”

„Govori kada kažem! Mrtva usta ne govore, progovori ti, Panićka!”

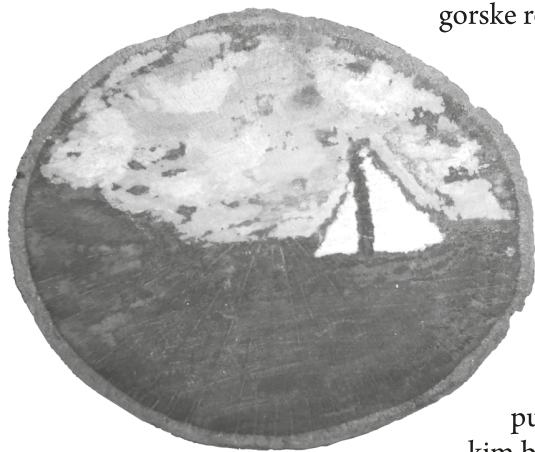
„Nemam šta da govorim!” – ustuknula je Eva pri pomisli na Radetovu smrt.

Pod letnjim suncem, krivudave staze oivičene sitnim belim kamenom presecale su otok, spajajući vrh tog golemog brega sa obalom. Tišinu su prekidali udari talasa o stene i koraci žena povijenih glava koje su po komandi, jedna za drugom, koračale stazom dugom nekoliko stotina metara. Kameni teret na tragačima, razapet međ' sitnim rukama koje su grčevito stezale držače, „kretao” se s vrha do obale otoka. U potpunoj tišini, gonjene nevidljivim korbačima, teglile su, razbijale pijucima i bacale u more. Sa rukama na leđima u kojima je, lebdeći nad belim šljunkom, nosila kažnjenički tovar, Eva je ustremljena ka vrhu stene, nesvesno ponavljala:

„Gore me čeka Tijana ... Bolesna ... Nosi Eva, nosi! .... Dole je apoteka! Tijani su potrebni lekovi ! ... Nosi Eva, nosi! .... Tijana će ozdraviti! ... Hoće ... Hoće... Ozdraviće kada doneseš lek ... Nosi Eva, nosi!”

„Nije bilo spavanja, bile smo bojkotovane. Niko sa tobom ne sme da razgovara, imaš pratioca koji sa tobom ide i u klozet. Tokom noći, neprestano stojiš dok drugi spavaju. Ispitivanja su neprestana, kao istraga i bojkot. Može da te udari ko hoće, da te pljune i kaže: Neprijatelj si! Radiš celog dana kao marva, nosiš kamen uzbrdo, nizbrdo – Sizifov posao. Nosiš napred, a one te otpozadi guraju u leđa, udaraju u butine... Poslovi koje smo radile bili su potpuno besmisleni, ništa nismo gradile. Idi bando, nosi! – viču, urlaju, udaraju, pljuju, šamaraju, svakodnevno. ‘Raskritikuj se pa ćemo te raskritikovati, rastereti se, pa ćemo te rasteretiti’, ponavljale su neprestano. Jedne noći dok sam stajala kraj zida, prišla mi je starešina barake i rekla: ‘Ti si, Panička, neprijatelj! Prođi hitlerovskim maršem kroz baraku!’ Neću da koračam nikakvim hitlerovskim maršem, ja sam Jevrejka, odgovorila sam joj. A, onda je usledila nova komanda: ‘Cela baraka neka prođe preko nje!’ Oborile su me na pod i koračale pored mene udarajući nogama u drvenu podlogu. Jedna me je gazila, druga nije i tako do pola noći”, opisuje Eva dane najveće logorske represije na Svetom Grguru.

Kraj uzglavlja, u Evinom domu, među starim uraljenim fotografijama, okačen je komad drveta presvučen plavom i belom bojom. Dok godovi dočaravaju sunčane snopove koji se probijaju kroz morsko plavetnilo, na pučini gordo stoji lađa sa visokim belim jedrom, udaljavajući se od kamene obale. „I beli brod će jednog dana tebe odvesti na slobodu”(Deja, Adela, Ruža) – poruka ispisana na poleđini, sa utisnutim datumom, trećeg avgusta 1952. godine.

Potpisi
zatočenica
Adele Bohu-
nicke, Deje Diklić i
Ružice Božičković.
Crtež je rad umetnice
Slavice Damjanović koja je u logor
na Svetom Grguru stigla sa aprilskom grupom 1952. godine.

„Bio je to rođendanski poklon. Uz deset cigareta, mukom sakupljenih, beli brod na komadu drveta, posvetile su mi Deja Diklić, Ružica Božičković i Adela Bohunicka. Adela je bila među starijim zatočenicama, lekarka, španski borac. Radila je u logorskoj bolnici. Jako sam je volela”, objašnjava Eva dok se spretno podiže i odlaže golootočki suvenir. „Prva zatočenička godina bila je najteža, ali se sve promenilo kada je u logor došla Tanja Svity, mlada upravница. Zamenila je hladnu Hildu Sedej. Govoriću vam o tome...”

Bespuće

Sa trule tavanice visile su ledenice sa kojih su kapi, u neujednačenom ritmu padale na pod, dok se oštar martovski vetar probijao kroz otvore na zidovima. Uz škripu visokih drvenih vrata i prodorni ženski glas: *Izlazi bando napolje! U stroj!* – kolona pogurenih žena za tili čas se stvorila pred barakama, dok su se iza žice okrutno smejale revidirke, povremeno aplaudirajući i dovikujući.

„Hajde, bando, na posao! Danas je vaš dan!” Starešina stroja je istresla zamotuljak crnih marama pred promrzle noge kažnjenica. „Vezuj oko glave! Brzo! Crkao je onaj vaš, onaj Staljin! Konačno!” Sad ga žalite! Izvol’te!”

Saterane u klozetske kanale, šakama su izvlačile fekalije, čistile i iznosile izmet.**

„Ovo nas časte Eva, vidiš. Časte nas da se zaradujemo. Kažu da je Staljin umro”, oprezno je prošaputala Bosa, stežući grlo.

„Čujem da je ona Hilda nekuda otišla.”

„Otišla, kažeš?”

„Da. Stigla je neka nova, neka plavuša. Jutros su je dovezli.”

„Teško nama. Koja li je sad ta...” prošaputala je Eva povijene glave, dok su u daljini revidirke ponosno pevušile: *Bandu ćemo uništiti i više je neće biti.*

---

* 5. mart 1953. godine.

** Dragoslav Simić, Boško Trifunović, *Ženski logor na Golom otoku, Ispovesti kažnjenica i islednice*, ABC Product, Beograd, 1990, str. 205.

„Skupite se oko mene! – oštar zvuk udarca pijuka o stene prekinuo je nepoznati ženski glas. Osvrćući se oko sebe, ispuštale su iz ruku teške alatke i nemo posmatrale kolonu koja se približavala. Na čelu neobičnog stroja stajala je mlada žena u širokoj uniformi i novim izglancanim čizmama.

„Biće da je to ta nova!” – prestrašeno će Bosa gurajući Evu u pravcu iz kojeg se kolona kretala.

„Ova je luda! Kako da se okupimo oko nje?”

„Pa luda! Vidiš! Teško nama! Ove žene će je napasti i rastrgnuti.”

„Skupite se oko mene u krug”, ponovila je mlada islednica pred prašnjavim, ispijenim ženskim licima.

„Ja sam vaša nova upravnica Tanja Svity. Sa radom je za danas gotovo! Ostavite te motike i drške i idite nazad u barake”, ponavljala je, dok su zatvorenice zagledajući u hodu preko ramena, utrčavale jedna za drugom.

„Sedi i ćuti, ko zna šta je ovoj tek na pameti, Boso. Samo nam je ona falila. Vidi je samo kako je namazana”, rekla je Eva, dok se Bosa stidljivo privlačila njenim leđima.

„Panička! Panička! Ustaj! Polazi!” – tražila ju je pogledom miliconarka.

„Kuda?”

„Ćuti, bando, i polazi!”

Ubrzo se našla u prostranoj sobi u kojoj je nekoliko meseci ranije sastavljala besmislene isledničke zapisnike. Povijena u struku, rukama naslonjenim na vrh stolice, stajala je nova upravnica, odmerivši Evu od glave do pete.

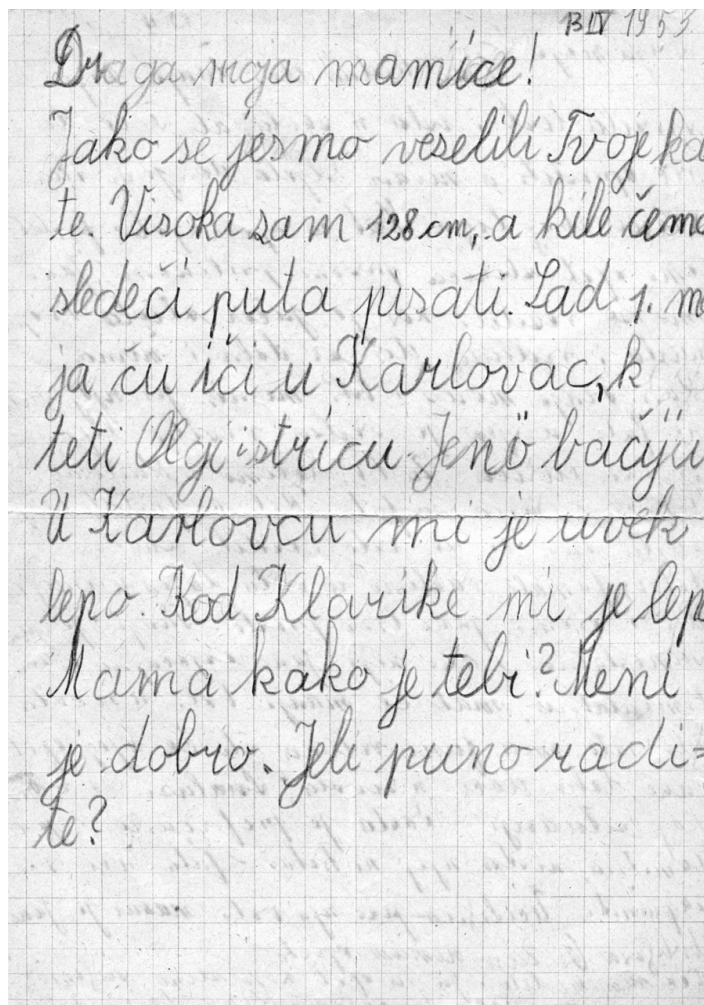
„Gospode, Bože, kako to izgledaš Eva?!”

Ova je luda, ili sam ja poludela. Ovu ženu nikada u životu nisam videla, pomislila je drhteći kraj vrata.

„Priđi, Panička, sedi”, rekla je blago.

„Zašto me provocirate? Ja sam još uvek banda. Ja nemam prava da sedim”, spremno je odgovorila ne podižući pogled.

„Kada ti kažem da sedneš, ti sedi!”

Prvo pismo
Tijane Panić,
13. aprila 1953.

Draga moja mamice!

Jako se jesmo veselili tvoje karte. Visoka sam 128 cm, a kile ćemo sledeći puta pisati. Sad, 1. maja ću ići u Karlovac teti Olgi i stricu Jenobačiju. U Karlovcu mi je uvek lepo. Kod Klarike mi je lepo.

Mama, kako je tebi? Meni je dobro. Jeli puno radite?

Prišla je i pružila joj cigaretu.

„Zapali, slobodno!”

„Ja nemam prava da pušim, ja sam bojkotovana!”

„Ne provociram te, Eva, nudim te cigaretom. Zapali!”

„Je sam li ja to poludela? Ko ste vi? Ja vas nikada nisam videla, a vi me pitate kako to izgledam? A, kako bih ovde izgledala?” – pružila je ruku i hitro istrгла cigaretu iz kutije.

„Ti se mene ne sećaš, Eva?”

„Ne!”

„Znam te iz Komande, sa zabava. Plesala si sa ministrima. Šuš kale smo sa strane, mi žene, kako supruga Radeta Panića lepo pleše sa ministrima.”

„Ja se vas ne sećam. Ne znam ko ste vi”, rekla je Eva podozrivo.

„Više nećeš biti u stroju. Videla sam da imaš kćerku. Dok se ne oporaviš, bićeš u kuhinji, radićeš kako ti kažu. Proverili smo tvoj slučaj. Sedi ovde, ako želiš, piši svojoj kćeri. Kada završiš, vrati se u baraku i nikome ne govori ništa. Od jutra si na novim poslovima.”

Lokacije na kojima su bili izolovani zatočnici bili strogo čuvana tajna. Razmena pisama, u prvo vreme, nije bila moguća. Tek kasnije, zatočnicima je bilo dozvoljeno da se kratko, dopisnicom, jave porodici na slobodi. Iako su dopisne karte popunjavali sami zatočnici, sadržaj je strogo kontrolisan. Po pravilu, svako pismo moralo je imati isti „uvodni tekst” u kome logoraši kratko obaveštavaju porodice da se nalaze na „radu” i da su „dobro”, te da nema razloga za brigu. Bilo im je dozvoljeno da u nekoliko redova postave i neka intimna pitanja, pošalju pojedinačne poruke i pozdrave.*

* Većina golootočkih prepiski počinjala je identičnim, „diktiranim” uvodnicima što se vidi i iz kratkog dopisa zatočenika Božidara Čolića (1924–1992) koji je na Golom otoku bio do maja 1949. do maja 1950. godine: „Draga mama i sestre, nalazim se na radu. Zdrav sam i dobro sam. Ne oskudevam ni u odeći, ni u hrani. Paketi mi nisu potrebni. Nema razloga da se brinete zbog mene. Kako ste vi? Da li ste zdravi? ... Pišite mi o svemu opširno i što pre...” („Etika golog otoka” – <https://www.facebook.com/274467582611043/photos/pb.274467582611043.-2207520000.1409258861./499596390098160/?type=3&theater>)

Svi logori za uhapšeničke informbirovce imali su poštanski fah sa brojem 45*, Vojna pošta Bakar.

Dolaskom Tanje Svity na čelo ženskog radilišta na Svetom Grguru, prema svedočenju većine zatočenica, uslovi u logoru postali su podnošljiviji. Već prvih nedelja po njenom dolasku jedna broj kažnjentica prešao je iz statusa „bande” u status „aktivista” (slobodnjaka). Ipak, tragovi višegodišnje psiho-fizičke torture bili su vidljivi, prouzrokovani bolestima, neuhranjenošću i nepodnošljivim uslovima prisilnog rada. Smene na čelu radilišta bile su planske s ciljem da se, uoči izlaska na slobodu popravi fizičko stanje kažnjentica i na taj način prikriju tragovi torture, o čemu je kasnije svedočila i Eva Panić.**

„Jezive su to bile godine. Zbrajale smo dane i noći, ne znajući ima li tome kraja. Tragale smo za izgubljenim snovima, mislile o porodicama, deci, prijateljima. Ima li života posle otoka? Svako se svakoga plašio, niko nikome nije verovao. Bilo je zlih žena koje su vrebale svaku priliku da vam naude, ne bi li tako sebi osigurale slobodu. Pisale smo zapisnike, koristeći te retke prilike da sednemo i odmorimo. Jednom sam pomislila, pa Eva napiši bilo šta, izmisli bilo koje ime, samo da te više ne muče, da te što pre oslobode. Dokle god pišem zapisnik, sedim. Tražili su da napišem sav svoj neprijateljski rad, sve svoje misli, čak i snove. ‘Piši, pa ćemo proveriti da li si bila iskrena, da li si sve rekla.’ Dobijem papir i olovku, sedim na maloj stolici i pišem. Najednom, uleteše u baraku neki oficiri i povikaše: Ustaj bando! Dignem se i pogledam, stojim mirno, vidim Slobodana Penezića Krcuna***.

* Dragoslav Mihailović, *Goli otok*, knjiga druga, Beogradski izdavačko-grafički zavod i Srpska književna zadruga, Beograd, 1995, str 339.

** Ja sam kasnije razgovarala sa islednicom Tanjom Svity i ona mi je rekla: *Slušaj Evo, mene su ovde poslali da raspustim radilište, da napravim šta je moguće da žene normalno odu odavde... Žene, nemojte jesti svu ovu mast iz kačamaka, mažite njome lice, kako ćete izgledati? Vi se spremate za slobodu. Mene je Udba ovde poslala jer su znali da sam ja jedan blag i dobar čovek.”* *Goli život*, dokumentarna TV serija, scenario Danilo Kiš i Aleksandar Mandić, režija Aleksandar Mandić, Beograd – Avala film, 1989. godine. Premijera: Drugi program TV Sarajevo, 12–15. februara 1990. godine (4 epizode, 215 minuta). Snimatelj: Done Zipevski, montaža Zoran Popović, izvršni producenti Branko Baletić i Milena Stojićević, muzika Ksenija Jovanović. Govore: Ženi Lebl, Eva Nahir Panić i Danilo Kiš).

*** Slobodan Penezić Krcun (1918–1964), ministar unutrašnjih poslova NR Srbije. Poginuo je u saobraćajnoj nesreći na Ibarskoj magistrali u blizini Šopića kod Lazarevca.

‘Šta vi radite tu, Panička?’ pita me.

Druže ministre, verovatno vi bolje znate od mene, jer ja još ne znam zbog čega sam ovde, odgovorila sam.

‘Sedi, sedi i samo piši’, rekao je.

Moje zapisnik je ‘otišao’. Nakon mesec dana poziva me islednik i kaže:

‘Panička, dobili smo proveru tvog zapisnika i prvim transportom ideš kući.’

Druže isledniče, rekla sam. Ja se nisam popravila, jer ne znam zašto sam ovde došla.

‘Slušaj Panička, ako ne napraviš neke gluposti, prvim transportom ideš kući’, ponovio je.

Ponekad, noću ne mogu da se oslobodim nekih strašnih slika – vrućina je, leto, jedna o drugoj nismo mnogo znale. Robijala je sa nama Jovanika Rebrača, mlada žena. Zatvorili su je u boks veličine kutije, bila je vezana lancima da ne bi mogla da sedne. Praktično je visila u tom drvenom kavezu i sve vreme imala dijareju. Često se onesveščivala, pa su je žene polivale vodom da bi ostala svesna. To je bilo tako strašno, jezivo. Kada god se setim lica Jovanike Rebrače sva se stresem.

Godine nisu izbrisale ni sećanje na mučenje koje je preživela Gordana Aćimović. Bledog lica, sedela je na nekom kamenu, psihički slomljena, zagledana u jednu tačku. Ništa nije govorila, dok su joj se oko usana slivale sline, a obrazi crneli od prljavštine. Obilazile smo oko nje, a nismo mogle da joj pomognemo. Tada mi je moja prijateljica Adela Bohunicka šapatom rekla: Eva, ti ćeš ovde ostati zauvek, ako ostaneš pasivna, jer je pasivnost ‘korak ka neprijateljstvu’. Znam da ne možeš nikoga da udariš, ali vidiš kako Gordana nemo sedi i čuti, vidiš da više nije normalna, da je poludela. Udari je i spasićeš sebe. Samo ako je istučesh Uprava će videti da si ‘revidirala stav’ i biće ti lakše, a Gordana to neće ni osetiti. To je značilo da ću na taj način pokazati koliko mrzim neprijatelja. Narednog dana ponovo sam nosila kamen i razmišljala o onome što mi je Adela kazala. Pa dobro, večeras ću udariti Gordanu Aćimović, pa će mi skinuti bojkot. Ne mogu više da izdržim. I, tako dođe večer, prođem kraj Gordane, pogledam je i ne uradim to. Posle nekoliko godina sretnem Gordanu Aćimović u Beogradu, lepu, zgodnu. Priđe mi i stidljivo kaže: Eva, ja sam sve čula, ra-

zumela sam da treba da me udariš da bi se ‘raskritikovala’, ali nisam mogla da progovorim. Hvala ti što me nisi udarila. Još pamtim Gordanine reči. Žene su se na otoku izživljavale jedne nad drugima.

Posebno pamtim posetu Dobrice Ćosića*. Stigao je u logor i tražio da razgovara sa nekim kažnjenicama. Stajala sam sa strane i posmatrala. Prišao je staroj Brani Marković** i pokušavao da je uveri da su ideje u koje veruje pogrešne, da treba da se ‘raskritikuje’ i što pre napusti radilište***. Nije se dugo zadržao, ali sam čula kasnije da je govorio: ‘To da doživim? Da komunistu tuče komunistu? Nisam mogao da zamislim da tako nešto postoji****.’

---

* Dobrica Ćosić (1921–2014), književnik, redovni član SANU.

** „On je došao da ispituje Branu Marković... Oni su poslali Dobricu Ćosića da je ispituje. I Ćosić kada je došao kod nje, ona je strugala drva, stara žena. On je došao kod nje i rekao: „Zar je tako teško reći ‘revidiram’, ovim riječima. To sam ja čula kada je on to njoj rekao, to su čule i druge žene ... Ali ona ti je veliki junak bila, pita ga – ko ste vi? On kaže ja sam književnik Dobrica Ćosić. Kaže ona – ja sa vama nemam ništa. Molim vas, oslobodite me – i nastavila je da struže drva. Međutim, sutradan sam videla Ćosića da se pirlita kratkih rukava u bijeloj košulji, u šortsu, ide radilištem, a žene glibave u onom zatvoreničkom, izmučene, užasne, a on ispituje Branu Marković. Brana tuče kamen, a on nije u stanju da zamoli Upravu i da kaže – molim vas, ako treba da je isleđujem (jer su mi rekli da je došao da je isleđuje) da reče – pustite je da ne radi, kako bih na miru sa njom razgovarao. Nego, ona tuče kamen, a on je pita i ispituje...” (Dragoslav Simić, Boško Trifunović, *nav. delo*, str. 195).

*** Vladimir Dedijer u emisiji „Porota”, TV Beograd, 9. jula 1990, navodi da je Brana Marković bila član grupe koja je pripremala državni udar nakon izlaska Rezolucije Informbiroa.

**** „Bio sam na Golom otoku, video sam šta je tamo i zatražio sam da ga napustim. Samo sam tražio da vidim ženski logor. Hteo sam da ih vidim i da ih posavetujem da što pre izađu. One su bile toliko demoralisane, toliko uplašene, toliko jadne, da sam se ja sažalio. Govorio sam im: Nije ovo kraj, ovo je epizoda vašeg života. Učinite sve da što pre odete odavde i da započnete normalan život. Ja sam hteo da napišem roman o ljudima na Golom otoku. (Zašto niste napisali?) ... Pre svega, ja sam mislio da je to radni logor. Kao radni logor, jedna vrsta izolacije...” („Drugovi, video sam pakao”, Feljton, razgovor sa Dobricom Ćosićem, Slobodan Gavrilović, *Nedeljnik*, broj 125, 5. jun 2014, str. 27).

Nisi naša

Hladne novembarske večeri uoči Dana Republike* 1953. godine, utihnula je uobičajena buka. „Prebrojavanje” preostalih kažnjena izgubilo je dotadašnju formu, pa su policijske stege popustile pod naletom „praznične euforije”: slavio se veliki praznik, pripremale „akademije” i po komandi pevale pesme Titu i Partiji. Stigle su duple porcije hrane, a sobni starešina je predložio da se nešto zapeva, uoči čitanja spiskova. O stene se odbijao reski glas milicionarke koja je jednom nogom poduprta o kamen, glasno izgovarala imena ... Vera Spasojević! Ideš kući! Milka Đorđević! Ideš kući! Eva Panić! Ideš kući! Posmatrale su jedna drugu, plašeći se da ukočena lica ne otkriju varljivi nalet iznenadne radosti. Nema imena Bose Đurović? ... pomislila je Eva dok je pogledom pratila kažiprst miliconarke koja je spuštajući se do dna velike štampane objave, izgovarala imena „oslobođenih”.

„Natrag u barake, a jutrom na raport kod islednika!” – naredila je!

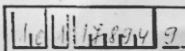
Motori „Punata” tutnjali su na betonskom pristaništu, dok su „oslobođene” u gumenim opancima, sa objavama o putu i nešto „državnog džeparca” u rukama, koračale ka čeličnoj grdosiji. „Srećnice” koje su sa broda gledale na bisernobelu obalu pred sobom, mogle su još jedino da vide sitne šake „nerevidiranih” žena koje su odmahivale sa ostrva. U daljini je,

---

* Državni praznik, 29. novembar (godišnjica Drugog zasedanja AVNOJ-a), uobičajeni „datum” za puštanje na slobodu. Od osnivanja logora, kažnjence koje su od islednika dobijale „pozitivne ocene” uglavnom su „oko tog dana”, u formi pomilovanja, dobijale tzv. objave za povratak kućama.

NARODNA REPUBLIKA SRBIJA
VEĆE ZA PREKRŠAJE
PRI
MINISTARSTVU UNUTRAŠNJIH POSLOVA
Up.I br.5/52
10 april 1952 godž
BEOGRAD

Referat: I-P
Rredmet br. 650
Prilog br. 6
Strana br. 6

Veće za prekršaje pri Ministarstvu unutrašnjih poslova NR Srbije u sastavu od Pretsednika Vladimira Cakića i sudija Živorada Blagojevića i Nikole Sikinića, po predmetu prekršaja DJUROVIĆ BOSE, studentkinje iz Beograda- na osnovu čl. 5 st. 4 OZP i čl. 5 Zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira donosi sledeće:

R E Š E N J E :

DJUROVIĆ BOSE, ~~rođ. Vasić~~ Vasić, studentkinja iz Beograda, rođjena 10.III.1925 godine u Danilovgradu, od oca Milovana i majke Milene, upućuje se na boravak u određeno mesto u trajanju od 2 (dve) godine, na osnovu čl. 5 Zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira, s tim da se vreme trajanja ove vaspitne mere računa od dana donošenja ovog rešenja.

Rešenje saopštiti Djurović Bosi na dalje po zakonu postupiti.

O B R A Z L O Ž E N J E

Uprava državne bezbednosti za NR Srbiju vodila je krivični postupak protivu Djurović Bose zbog krivičnog dela protivu naroda i države i našla da dela okrivljene nemaju sva obeležja krivičnog dela, pa je po-pribavljenom mišljenju Javnog tužioca u smislu čl. 5 st. 2 Zakona o prekršajima protiv javnog reda i mira dostavila sve spise ovoga predmeta Veću za prekršaje pri Ministarstvu unutrašnjih poslova NRS radi vođenja administrativno-kaznenog postupka protiv okrivljene.

Veće za prekršaje pri Ministarstvu unutrašnjih poslova NR Srbije rasmotrilo je sve spise ovoga predmeta i našlo da izvršene radnje okrivljene-udruživanje protiv naroda i države kao i neprijateljske propagande- ukazuju na potrebu primene zaštitne mere upućivanja na boravak u određeno mesto, da bi se sprečilo da okrivljena nastavi i dalje sa ovakvim redom i ja štetno utiče na druge.

Sa ovih razloga je doneto rešenje kao u dispozitivu. Protivu ovoga rešenja okrivljena ima pravo žalbe Veću za prekršaje pri Ministarstvu unutrašnjih poslova PHRJ u roku od 8.dana od saopštenja ovog rešenja. Žalbe ne obustavlja izvršenje rešenja. Rešeno u Veću za prekršaje pri Ministarstvu unutrašnjih poslova NR Srbije, na dan 10 aprila 1952 godine pod Up.I br.5/52.

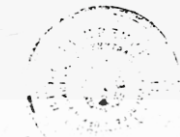
SMRT FAŠIZMU ----- SLOBODA NARODU!

Zapisničar,

Vera Jaremić
(Vera Jaremić)

PRETSEDNIK VEĆA,

Vladimir Cakić
(Vladimir Cakić)

*Prislušan Cakić uredu 14. aprila
Tava Jaremić*

Rešenje Ministarstva unutrašnjih poslova kojim se Bosa Đurović upućuje „u određeno mesto“ na dve godine

pomešana sa šumom talasa, odzvanjala „himna” – slava revolucionarnoj borbi uoči velikog praznika. Bosa je ostala u onom paklu – pomislila je Eva, dok je skrušeno gledala u svežanj novčanica i voznu kartu. Na komadu belog kartona stajalo je: Vojna pošta br ... OBJAVA ... Za drugaricu Evu Panić, putuje iz mjesta ... do mjesta ... Mole se vojne i civilne vlasti da imenovanom ne prave nikakve smetnje. Ova objava ima važiti kao putna isprava od 29. novembra 1953. ... Smrt fašizmu – Sloboda narodu!

„Stigla sam u Lendavu početkom decembra. Bilo je hladno jutro, a ja sam na sebi imala široke sive pantalone, robijašku bluzu i crvene cipele iz kojih su virile bele vunene čarape. Još nije svanulo kada sam zakucala na vrata sestrinog doma u Lendavi. Jaoooo, Eva je došla! – povikala je Klara. Ušetala sam u sobu i videla Tijanu koja je sedela za stolom i pripremala se za polazak u školu. Čutale smo, kratko*.

Poverovala sam da će ostanak u Lendavi, daleko od Beograda i Svetog Grgura, biti dobar da se što više udaljim od teških godina i misli o Radetovoj smrti. Ipak ne – rekla je Klara. Blizina granice i činjenica da sam stigla ‘odande’ bili su dovoljni da moj ostanak u Lendavi učine nemogućim. Posle nekoliko dana odmora i prilagođavanja na ‘stvarni svet’ pozdravila sam se sa Tijanom koja je u Lendavi ostala još nekoliko godina, i vratila sam se u Beograd. U maloj torbi ponela sam nešto uspomena sa ‘Titovih Havaja’, poklon mojih sapatnica sa Svetog Grgura, nekoliko pisama i staru garderobu. Puta do Beograda se više ne sećam. Živa mi je jedino slika u kojoj se sama, zimskog jutra na košavi, okrećem na železničkoj stanici, tražeći telefonsku govornicu. Bila je postavljena na uglu stare zgrade. Ni sama ne znam kako sam još pamtila brojeve i adrese, ali sam brzo okrenula broj telefona Radetove rođake Rose u Beogradu. S druge strane čula sam glas svoje zaove, uzdahnula sam duboko, trudeći se da u glasu sakrijem uzbuđenje.

* Tijana Panić (4. septembar 2014. godine): „Imala sam osam godina. Ne sećam se tačno koje je doba godine bilo, ali sam upamtila da nije bilo snega. Sedela sam za stolom i čula kucanje na vratima koja su gledala pravo u glavnu prostoriju u kojoj sam sedela. Na sebi je nosila sivu zgužvanu odeću. Noge su joj bile jako otečene. Pamtim taj trenutak kada sam podigla pogled ka vratima – poput scene iz nekog filma, bez reči ... To je bila Eva.”

„Zdravo, Roso, ja sam Eva. Vratila sam se. U Beogradu sam. Zorom bih išla u Kruševicu, kod Radetovih.”

„Snajka, ne možeš tamo. Mi smo u Partiji. Znaš li šta bi to značilo?” rekla je ravnodušno.

„Na ulici sam, Roso. Nemam kuda, za Boga miloga!”

„Žao mi je, mi smo u Partiji”, ponovila je i spustila slušalicu.

„Više nisam imala kuda, Lendavu sam napustila, a u Beogradu nemam ni stana ni prijatelja. Pomislila sam: Šta li je sa Mirom Carin? Da li je dobro? Je li je imala problema nakon mog hapšenja? Pozvala sam je. Rekla sam joj da sam na Železničkoj stanici u Beogradu. ‘Odmah dođi kod mene’, gotovo je naredila. Pitala sam je kako da dođem tek tako kod nje.

‘Znaš li gde sam bila?’

‘To se mene ne tiče. Dođi, čekam te. Odmah!’

Stigla sam do Mirinog stana. Uzbuđena neplaniranim susretom, zagrlila me je uplakana. Dugo smo razgovarale. Sa teškom mukom sam se privikavala na pristojan san, posteljinu, hranu i toplu vodu. U stanu Carinovih kroz koji su neprestano protrčavala deca, provela sam dve godine, spavajući na podu između dva ležaja, jer mesta nije bilo. Bila sam bez novca i posla. Osećala sam se beskorisno, želeći da se što pre sretmem sa Tijanom koja je u Lendavi čekala na ‘bolje dane’.

‘Tu ženu ne možeš držati kod sebe Miro’, čula sam jednog jutra nepoznati glas. Iza zatvorenih vrata trpezarije Miri se zapovednim tonom obratila stroga žena. Bila je to Ruta Davičo, njena sestra. ‘Ona je bila tamo! Opasno je držati je ovde. Uostalom, nije ni zaslužila. Zašto pomažeš izdajnicima? Dok je ova kod tebe, ja neću dolaziti.’

‘Ruta, molim te, Eva je moja prijateljica, ostaće ovde dokle god bude bilo potrebno.’

Brzo je pokupila stvari i uz tresak vratima napustila stan. Nije je bilo nekoliko nedelja, iako je do tada svraćala svakog dana.

Jednoga jutra, zvono na vratima sve nas je podiglo iz kreveta. Mira je ustala, prišla mi i tihim glasom kazala:

‘Eva, idi u drugu prostoriju i sačekaj. Brzo ću ja.’

Na hodniku je stajala Ruta Davičo. Čula sam kada je zatražila da me vidi. Prepala sam se. Šta li želi od mene?

‘Želim da vidim Evu. Da joj se izvinim!’

Stidljivo je pružila ruku i sažaljivim glasom uputila nekoliko reči. Nisam stigla da joj zahvalim. Otišla je.”

Večna istraga i neotklonjiva sumnja lebdele su nad glavom svih Golotoočana dugo po izlasku na slobodu. Saradnja sa Udbom bila je obavezna za većinu kažnjenika, uz stalne kontakte sa poverenim islednicima u mestu stanovanja, redovna „javljanja” i izveštaje o aktivnostima „sumnjivih lica”. Na saradnju sa tajnom policijom obavezivani su svi, potpisivanjem saglasnosti kojom su praktično postajali neposredni saradnici službe. Povremena, ponovna hapšenja Golotoočana korišćena su radi zastrašivanja. Od „saradnika – doušnika” tražena je безусловna kooperativnost, bez obzira na to da li su predmet „obrade” opasne ili sumnjive osobe iz šire zajednice ili članovi njihove najuže porodice*. Eva Panić tu obavezu nije potpisala.

Narednih nekoliko godina, izopštena iz društva, privremeno zaposlela u preduzeću Metal servis, poznatom kao „kolektiv za udomljavanje Golotoočana”, obavljala je najjednostavnije fizičke poslove.

„Želela sam da Tijani omogućim pristojniji život. Obratila sam se Vojinu Lukiću”, ministru unutrašnjih poslova Srbije. Preporučio je da po-

* „Daju mi formular. Potpisujem. Daju mi još jedan: ja, dole potpisana, obavezujem se da ću dobro otvoriti oči i uši, da ću sve sumnjive pojave prijaviti i sl. Moja veza biće drugarica R. kojoj ću predavati svoje izveštaje, minimum jedanput nedeljno pod šifrom („Neretva” ili „Sutjeska” – ne sećam se koja je od te dve reke). Šta je ovo drugo? – pitam, da bih dobila u vremenu. – Obaveza. Niko nikada neće znati o tome. Ti se ne potpisuješ svojim imenom. To će biti tvoj pravi ispit, ispit tvog revidiranog stava, dokaz da si raščistila sa banditizmom, da si sagledala veličinu izdaje. U borbi sa bandom nema sentimenta, nema matere ni oca, brata i sestre... O svima da nam napišeš. O svima, čuješ! Ko ti priđe, ko te žali... A ako tebi ne priđu, ti da im prideš. Eto, prvo, kako te je mati dočekala ...” – Jovanka Ženi Lebl, *Ljubičica bela, vic dug dve i po godine*, Dečje novine, Gornji Milanovac, 1990. godine, str 128 – 129.

** Vojin Lukić (1919–1997), od 1953. do 1963. godine državni sekretar za unutrašnje poslove Srbije.

sao potražim u Metal servisu. Uz kratku preporuku otišla sam u kabinet direktora Paskutinija. Pitao me je šta znam da radim. Rekla sam mu da nikad nisam bila zaposlena i da govorim jezike.

‘U redu. Radićete ono što vam poslovođa bude rekao. U međuvremenu, upisaćete Večernju školu za stručno usavršavanje kadrova, za korespondenta za nemački jezik.’

Prošle su dve godine, a ja sam svakodnevno odlazila na večernje časove. Bila sam bez stana, a Tijanuu nisam mogla primiti natrag. Jedne večeri odlučila sam da se, poput većine jugoslovenskih Jevreja koji su preživeli strahote rata, spakujem i iselim u Izrael. Dozvolu za napuštanje zemlje mogla sam dobiti jedino od komisije Narodne skupštine. Napisala sam zahtev za izdavanje vize. Nekoliko dana kasnije, dobila sam poziv da se hitno javim u kabinet Moše Pijade. Nisam bila sigurna zbog čega me zovu, da li će moja molba za iseljenje biti uslišena ili sam nekoga ponovo „naljutila”. Stari Moše me dočekaao zabrinutog lica, već izmučen bolešću i oronuo.

‘Eva, zbog čega želiš da ideš u Izrael? Kakva je ovo molba?’

Pitala sam ga zna li da je moj Rade umro i da sam bila na Svetom Gr-guru. Bio je iznenađen.

Da, umro je. Ja sam ostala sama sa Tijanom, na ulici, bez novca i stana. Bila sam zatočena više od dve godine. Ne mogu više ovako. Želim da mi se Tijana vrati i da zajedno odemo odavde.

‘Sedi i čekaj!’ – kazao je i rukom odmahnuo činovniku kraj vrata da napusti prostoriju. Otvorio je ogromnu svesku tamnocrvenih korica, okrenuo nekoliko stranica i odlučno pročitao adresu: Kosmajaska 1.

‘Na ovoj adresi se nalazi jedna kuća. Tu, na petom spratu stanuje moja sekretarica Smiljka Rodić. Stan iznad njenog je slobodan. Biće tvoj!’ Poskočila sam u mestu, čuvši ga.

Za dva meseca dobila sam stan, a nakon toga se i Tijana vratila iz Lendave, upisala prvi razred Klasične gimnazije. Bile smo vrlo siromašne. Često sam odlazila u stan Rute Davičo koja je svake večeri priređivala koktele i večere za svoje prijatelje. Kuvala sam i pripremala hranu, a ostatke odnosila kući za Tijanuu. Jutrom sam, bez novca, obilazila pijace i raspitivala se ima li gde kakvo razbijeno jaje koje se još moglo iskoristiti. Ipak, bile

smo srećne zajedno. Tijana je bila odlična učenica, ali je na svojim leđima nosila teret moje nesreće. Golootočka trauma bila je za nju strašna koliko i moje logorsko iskustvo. Iako nisam potpisala nikakvu obavezu o saradnji sa Udbom, neprestano smo bile pod budnim okom policije. Sećam se dana kada se, iznenada, na vratima našeg stana pojavio čovek mrkog lica u crnom kaputu, i glumeći učtivost pitao:

‘Vi ste drugarica Panić?’

‘Da, ja sam. Ko ste vi? Šta želite, druže?’

‘Šta se iščuđavaš, drugarice Panić? Bila si na Golom otoku, zar si mislila da ćeš se tek tako osloboditi svoje izdaje? Podsećam te na obavezu da saraduješ sa nama. Zar misliš da si tek tako bila tamo? Hm!’

‘Slušajte vi, druže’ – zagrmela sam. ‘Ukoliko odmah ne odete, letećete sa šestog sprata, dole na ulicu. Marš napolje!’

‘Panićka, Panićka! Skupo ćeš ovo platiti!’

‘I vi ćete skupo platiti! Marš!’ – vikala sam.

Sačekala sam da se Tijana vrati iz škole, uhvatila je čvrsto za ruku i izjurila iz zgrade. Još zadihana, sa besom koji nisam mogla da savladam, uletela sam u sedište beogradske Udbe, urlajući na islednika:

‘Došla sam, druže, da se prijavim, da me ponovo pošaljete na Sveti Grgur. I mene i moju kći. Ja neću ni sa kim da saradujem. Pošaljite nas tamo zajedno, da se nikada više ne vratimo, da vas više nikada ne vidim i ne čujem.’

‘Polako, drugarice, polako’ – smirivao me je. ‘Momak je greškom otišao na vaša vrata. Idite sada odavde, slobodni ste’ – kazao je gurajući me rukom kako bih što pre otišla van. Posle toga, više niko nije dolazio.”

Nakon kratke šetnje ulicama kibuca Šah Hamakim, ponovo smo u Eviinom domu. Pod verandom, za malim stolom, smestila se i nastavila da govori o postlogorskim godinama i životu u Beogradu. Misterija Radetove smrti dugo ju je pratila. Dok nesvesno vrti masivni prsten na levoj ruci, uz dubok uzdah, provlači ruku kroz gustu sedu kosu i na trenutak zastaje, zamišljeno.

„Setila sam se! Setila!”

„Čega?” – pitam iznenađeno.

„Kada sam se vratila natrag iz logora, decembra 1953. godine, bila sam skoro gola i bosa. Jedini komad garderobe koji sam sačuvala bio je Radetov stari, plavi šinjel. Dala sam krojaču da mi od toga načini zimski kaput koji sam mogla nositi. Ogrnuta tim teškim žaketom, kišnog popodneva, prolazila sam kraj Železničke stanice. Na raskrsnici je stajao mladi milicioner koji je, ugledavši me, pokretom ruke zatražio da se zaustavim. Prepala sam se. Kog vraga sada hoće? Tek sam izašla iz zatvora. Prišao je i tiho kazao:

‘Dobro več, drugarice Panić.’

Šta hoćete, družo, pitala sam zbunjeno, kad sam čula da me je oslovio Radetovim prezimenom.

‘Drugarice Panić, nemojte gledati milicionera u suzama...’ Podigla sam pogled i videla njegove oči.

‘Vi plaćete, družo? Ko ste vi?’

‘Dozvolite mi, Eva, samo da dodirnem taj kaput.’

‘Zašto?’

Drhtala sam.

‘To je bilo Radetovo, zar ne?’

Spustio je ruku na moje rame i nastavio.

‘Prođite dalje, mirno. Nemojte se osvrutati. Ne gledajte me’ – otišao je.

Bio je to jedan od Radetovih kadeta.

Deset godina kasnije, Tijana je već bila u Izraelu. Kada je maturirala, kazala mi je: „Mama, ja ne želim više ostati ovde. Moj otac je bio najbolji i najpošteniji komunista, a morao je da umre, a ti si zbog toga otišla u zatvor.”

Stigla je u kibuc Šar Hamakim kod prijatelja. Nije govorila hebrejski, ali je sa lakoćom završila studije hemije na Univerzitetu u Jerusalimu na engleskom jeziku. Vredna je bila moja Tijana – sa ponosom kaže Eva dok pokazuje prve porodične fotografije iz „nove zemlje”.

„Vidite, od Radetove smrti je prošlo više od šezdeset godina. Dugo sam pokušavala Tijani da odgovorim na pitanje zbog čega sam onako postupila 1951. kada sam odbila da se odrekнем svoga muža i potpišem

da je izdajnik. Tim činom nisam samo presudila sebi već i njoj. Ostala je sama u Lendavi, u porodici moje sestre. Često mi je prebacivala da sam više volela njenog oca, a ja se nisam mogla odreći svoje najveće ljubavi, mog Radeta. I posle toliko godina, danas sam sigurna da sebi nikada ne bih mogla da oprostim da sam pristala na tu podlost Udbe i izdala Rade-ta. Izdala bih time i Tijanu i sebe, i našu ljubav. Moja žrtva je bila velika. Žrtvovala sam i Tijanino detinjstvo i svoju slobodu, da bih dokazala da je Rade stradao nevin.* Tijanin skriveni otpor prema mom činu trajao je decenijama, ali o tome ću vam govoriti kasnije.”

Posle smrti u zatvoru 1951. godine, Rade Panić sahranjen je na vojnom groblju u Beogradu, bez imena i prezimena, pod brojem.

„Druže Lukiću, dozvolite da Radeta sahranim u Kruševici. Tamo gde je rođen.”

„Opet ova žena!” – prevrnuo je očima i pružio ruku.

„Lukiću, poznajete me? Ja sam Eva Panić” – nastavila je mirno stojeći pred stolom nezainteresovanog Vojina Lukića.

„Kako to mislite, drugarice Panić, da sahranite Radeta? On je već sahranjen.”

„Želim da ga vratim u selo. Dozvolite mi to.”

„Dobro”, odgovorio je nevoljno i stisnuo veliki crni taster u vrhu stola. U trenu se na vratima pojavio milicionar, salutirajući.

---

* Eva Panić (jul 2014. godine, Izrael): „Tijana Panić je dete narodnog neprijatelja! - bio je jedan od natpisa na tabli kojom su Tijanu dočekali u školskoj učionici. Došla je kući uplakana i kazala mi da više ne želi da odlazi u školu. Potražila sam roditelje učenika koji je uvredio Tijanu i tražila da joj se izvini. Ovo je bio samo jedan od primera koji govore o tome kakvoj su vrsti prezira i ponižavanja bila izložena deca Golootočana. Jednog dana, na času srpsko-hrvatskog jezika, Tijana je dobila zadatak da napiše pismeni sastav na temu „Moja porodica”. Napisala je: „Ja nemam porodicu, imam samo majku. Kada budem velika, biću tako dobra prema mojoj mami tako da ona više nikada neće morati da bude tužna.” Nakon toga me je njena profesorka pitala o čemu to Tijana piše. Odgovorila sam da se njen otac ubio, da sam ja bila na Golom otoku. Tijana je odrastala uz veliku patnju.”

„Vodi ovu drugaricu u Drugo odeljenje. Neka joj izdaju dozvolu za prenos kostiju. Slobodan si!”

Na proplanku pod velikim starim platanom, povijenih glava i sa rukama sklopljenim ispod struka, stajali su ostareli Tijana i Milosav Panić, a kraj njih i Eva, dok su trojica radnika iskopavala bezimena grob. Jesenjeg popodneva 1955. godine, u tišini koju je remetila sitna kiša, čuo se samo jecaj ostarele majke. Eva je gotovo vojnički mirno stajala nad grobom u kojem se nazirao vojnički sanduk.

„Drugarice Panić, siđite dole, odmah”, ne podižući pogleda kazao je vojni inspektor.

„Dole?”

„Da, ovde gde i ja stojim. Pre nego što potpišete, morate identifikovati ostatke pokojnika.”

Lagano se spustila do velike jame. Nakon što su se, nakratko, ukazali delovi istrulele odeće, uzdahnula je i sa nekim čudnim olakšanjem izgovorila: „To je moj Rade.”

„Sigurni ste, drugarice?” – rekao je nervozno.

„Da, on je! Vidim u tim kostima, zubima i šakama, sliku mog deteta”, okrenula se i vratila natrag.

„Od čega si, Evo?! Dete moje!” – glasno je, uz suze, ridala svekrva. „Od kamena ili čelika?” – rekla je spuštajući na sanduk stari vezeni čaršav i crveni ćilim.

Rade Panić, sahranjen je u porodičnoj grobnici u selu Mala Kruševica.

Na mestu na kom je 1941. godine u dvorištu Panićevih zakopala metalnu kutiju sa pismima i starim fotografijama iz rodnog Čakovca, Eva je izvukla nekoliko njih, zagledana u lica kojih više nema. Majka Ema, otac Bela, prijateljice čija su imena iz sećanja izbrisale ratne godine, jesenji vetar podigao je sa njenog dlana. Sakupila ih je, prebirajući po uvelom lišću, zastajući na onima sa kojih se osmehivalo lice mladog konjičkog oficira. Sabrala ih je, vratila u kutiju i spustila izvijeni poklopac načet rđom.

Decenija

Peti kongres Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije (SUBNOR) održan je 28. i 29. septembra 1965. godine u Sarajevu u prisustvu velikog broja učesnika rata, narodnih heroja, nosilaca Partizanske spomenice 1941. i predstavnika državnog vrha. Politika piše da je sala Radničkog univerziteta „Đuro Salaj” bila ispunjena do poslednjeg mesta. Više od polovine delegata bili su nosioci Partizanske spomenice, a među njima i mnogi proslavljeni komandanti i borci proleterskih brigada, učesnici svih poznatih bitaka iz Narodnooslobodilačkog rata. Referat o zadacima SUBNOR-a Jugoslavije podneo je Aleksandar Ranković u prisustvu 900 delegata i gostiju, 38 delegacija iz 26 zemalja...*

Svečarsku atmosferu, pojačanu usklicima slavnim borcima, upotpunjavali su hvalospevi i veličanja ratnih podviga – čitani u pismima i telegramima pojedinaca i organizacija, među njima i samog Broza. Oficijelni spiker, uz frenetične aplauze, listao je telegrame, podsećajući na presudnu ulogu Partije u pobedi nad fašizmom i neophodnosti obračuna sa unutrašnjim neprijateljem. U masi telegrama našao se i jedan koji je, čudom, promakao opreznim selektorima: Telegram Eve Panić. Napisan nekoliko dana ranije u stanu Vede Zagorac Pečar**.

„Ovo je sjajna prilika! Napravićemo provokaciju! – kazala je oduševljeno Evi, nekoliko dana ranije, pošto je saslušala priču o Radetovoj smrti i njenom zatočeništvu u konclogoru.

---

* „Peti kongres Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije”, *Politika*, 27. i 28. septembar 1965, str 1–5.

** Učesnica Narodnooslobodilačke borbe, Titov kurir, savetnik za kulturu jugoslovenske ambasade u Tunisu.

„Kakvu provokaciju Veda? Kome?”

„Pisaćemo Subnoru. Tamo će biti svi koji treba da znaju kako je Rade nastradao i zbog čega je bio optužen.”

„To neće proći, Veda. Neće ništa pročitati. Još će nas i pohapsiti! Šta to govoriš?”

„Ne brini. Ili će proći, ili neće. Vredi pokušati” – nastavila je uporno i počela da zapisuje prve redove kratkog teksta. Tako se među porukama nekadašnjih boraca našla i ova:

Sarajevo, 1965.

Uprkos našim zaslugama od 1942. godine do oslobođenja, moj suprug Rade Panić je uhapšen i umro u istražnom zatvoru, a ja sam posle toga više od dve godine robijala na Svetom Grguru. Molim drugove da mi odgovore zbog čega smo bili kažnjeni, zašto je Rade proglašen narodnim neprijateljem, a ja, kao njegov pratilac, zatočena?

Eva Panić, Beograd

„Nepriстойno” pismo sa potpisom bivše zatočnice stiglo je do vrha Partije. Nekadašnji sekretar Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova Vojin Lukić, tada na dužnost organizacionog sekretara Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije, pozvao je Evu Panić. Još sa vrata kancelarije, obratio joj se uzrujanim glasom.

„Drugarice Panić, jeste li vi poludeli? Kakve vi to telegrame šaljete u Sarajevo? Zna li šta to znači? Je li vama sve ovo bilo malo, pa želite još?”

„Nisam ja poludela, Lukiću. To sam namerno učinila.”

„Šta ste želeli time?”

„Prošlo je četrnaest godina od Radetove smrti, želim da vidim njegov predmet.”

„To je nemoguće! Šta vam pada na pamet!” – nastavio je pokušavajući da ostavi utisak odlučnog partijca.

„Biće moguće, Lukiću, biće!” – kazala je, a razgovor je prerastao u žučnu raspravu.

„Ne može i tačka!” – urlao je.

„Svesno sam napravila tu provokaciju i nemam više šta da izgubim. Sama sam, Tijana je u Izraelu, a Rade je mrtav. Ja sam svoje odrobijala. Ničega se više ne bojim. Ništa mi ne možete Lukiću! Ništa! Ostao mi je još samo goli život!”

Iznerviran njenom upornošću, okrenuo se u mestu, zavitlao slušalicom telefona i zatražio od kurira telefonsku vezu.

„Stefanoviću*, Lukić ovde! Hitno je! Ovde je ona drugarica Panić. Šta da radim? Traži da vidi Radetov predmet”, kazao je, očekujući burnu reakciju pretpostavljenog. Nakon kratke stanke, spustio je slušalicu bez odgovora, prišao stolici i smirenim glasom kazao: „Panićka, dobila si šta si tražila. Idi na prijavnicu Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova. Dobićeš Radetov predmet na uvid, i da te više nisam video”, odmahnuo je rukom ka Evi koja se već udaljavala hodnikom.

„Ja sam Eva Panić. Šalje me drug Stefanović. Očekujem predmet sa imenom Radeta Panića”, obratila se oficiru koji je, odmeravajući je oprežno od glave do pete, pružio požutelu fasciklu uvezanu kanapom. Na vrhu je stajalo „IB – Panić – mrtav”.

Listajući sitno kucane stranice ugledala je jednu za kojom je tragala više od decenije: „Radoslav Panić – uhapšen bez krivice, po prijavi pukovnika Milenka Nikitovića**. Ubio se u istrazi.”

* Svetislav Čeca Stefanović (1910–1980), od 1953. do 1963. godine savezni sekretar unutrašnjih poslova FNRJ; nakon pada Aleksandra Rankovića bio je uhapšen, razrešen svih funkcija, isključen iz članstva SKJ i penzionisan.

** Ime Milenka Nikitovića pominjano je često u golotočkim pričama. Nikitović je bio načelnik Kontraobaveštajnog odeljenja Glavne uprave Narodne milicije. Imao je veliku policijsku vlast i uticaj. Saradnici su ga opisivali kao ambicioznog i beskrupuloznog operativca, kao čoveka koji nije birao sredstva da dokaže svoju lojalnost službi i Partiji. Pojavu rezolucije Informbiroa video je kao dobru priliku za napredak u karijeri. Već sa prvim talasom hapšenja Ibeovaca počeo je da kuje plan za osvetu onima koji su mu se zamerili. Organizovao je hapšenja 35 funkcionera Narodne milicije. Većina uhapšenih bila je školovana u SSSR-u što je, u vreme Rezolucije IB-a, bio odličan argument za „postavljanje krivice”. Uvidevši da se plan dobro ostvaruje, odlučio je da se lično osveti svom zemljaku, generalu R. B. iz Crne Gore. Razvio je plan optužbi na račun generala o njegovim navodnim vezama sa agentima sovjetske tajne službe. Suočen sa optužbama, ovaj je odmah zatražio sučeljavanje sa Nikitovićem. Plan osvete je ubrzo propao,

Nevoljno, vratila se Vojinu Lukiću koji je, iako iznađen njenim ponovnim dolaskom, ponudio stolicu.

„Videla si?”

„Jesam, videla sam ono u šta sam sve vreme verovala. Na koncu, nikom ništa, je l' da?” – pitala je ponosno.

„Dobila si više nego što je bilo dozvoljeno. Šta još želiš od nas?”

„Od vas više ništa, Lukiću. Idem na Terazije! Vikaću na sav glas da je Panić nevin umro. Neka svet čuje za moju nesreću.”

„Ne ideš ti na Terazije, Panićka, već u Izrael.”

„Izrael?”

„Da! Što dalje odavde”, nastavio je, preturajući po gomili papira na svom stolu.

„Kako da idem u Izrael? Nemam ni dinara.”

„Sve ćemo to urediti. Dobićeš dokumenta i otići u izraelsku ambasadu. Tamo te čeka iseljenička viza, i za nekoliko nedelja si u Izraelu, kod svoje kćeri”, objasnio je, pruživši joj je list papira sa velikim pečatom na dnu. Nije ga ni pogledala. Okrenula se i otišla.

Jednoj od retkih koja joj je ostala verna i posle golootočkog iskustva, optužbi za izdaju zemlje i Partije Smiljki Rodić, nekadašnjoj sekretarici Moše Pijade, pridržavajući veliki kofer u koji je spakovala ostatke svog života, Eva je, sa očima punim suza, pružila ruku. Stajale su na dugačkom prilazu aerodromu.

„Draga moja Smiljka, opraštamo se zauvek.”

„Ništa mi nisi kazala! Zašto? Kako?”

„Nisam smela ništa da ti kažem. Sutra će sve biti drugačije. Kao da me nije bilo.”

„Ne govori tako Eva.”

Nikitović je uhapšen, a svoj „osvetnički rad” priznao je na 91 stranici ispovesti napisane tokom izdržavanja zatvorske kazne marta 1952. godine. Osuđen je na 18 godina zatvora koje je izdržavao u zatvoru u Bileći. (Dragan Marković, „Josip Broz i Goli otok”, *Borba*, 18. septembar 1990.)

„Odlazim. Poznaješ me. Kada se opraštam, to činim zauvek. Tako je i ovoga puta. Tijana me ček u Izraelu. Ostani mi dobro”, kazala je ostavljajući prijateljicu bez reči.

Bio je april 1966. godine.

Na zidu ispunjenom uokvirenim fotografijama i slikama, u Evinom stanu u Izraelu, stoji jedna veća od ostalih. Ulje na platnu sa kog se smeši lik umornog starca sede kose, obešeno je iznad fotelje u koju se Eva udobno smestila, nastavljajući svoju ispovest. Bio je to deseti dan naših razgovora. Iako sam bio uveren da smo stigli do poslednjeg segmenta njene biografije – kako smo prvobitno planirali – ubrzo shvatam da smo od onoga što sam neoprezno nazvao krajem priče, još daleko. I dok povremeno podižem pogled iznad Evine glave ka velikom portretu, prekida me kratkim pitanjem.

„O čemu razmišljate?”

Nisam ni pokušao da odgovorim, a ona je počela da opisuje čoveka čiji nas je portret posmatrao. Bio je to Moše Nahir, sin bogatog Jevrejina iz Besarabije. Rođen je 1912. godine, a u Izrael je stigao 1934. godine, nakon završenih studija poljoprivrede u Holandiji. U tada siromašnoj državi, Nahir je sa grupom jevrejskih doseljenika mesecima živeo pod belim šatorima na močvarnom zemljištu na kom se danas nalazi Kibuc Šar Hamakim. Pošumljavanje peskovitih, močvarnih terena i pretvaranje u tlo pogodno za život, učinio je kasniju državu Izrael jednom od najvećih proizvođača poljoprivrednih proizvoda na Bliskom Istoku. Moše Nahir i nekolicina doseljenika osnovali su 1935. godine kibuc u kome danas živi sedam stotina stanovnika.

Nad kibucom se, kroz večernji sumrak, probijaju svetla sa prozora kuća iz arapskih sela. O njima sa ponosom govori Eva pokazujući na jednu od fotografija na kojoj se veselo smeši u prijateljskom razgovoru sa svojim prijateljima Arapima. Moše Nahir, njen drugi suprug koga je upoznala nakon dolaska u Izrael, govorio je da „tuđe stečeno nije blagosloveno”, opisujući odnos Jevreja i Arapa, kojima je politikom nove države oduzet deo poljoprivrednog zemljišta i ustupljen doseljenicima. „Možemo dobro živeti jedino ako imamo dobre odnose”, ponavlja Eva Mošeove reči.

Godine prilagođavanja novom okruženju, kulturi i nepoznatom jeziku kao da su proletele u jednom danu, kaže i priznaje da se lako priklonila novim pravilima života i rada u društvu kakvo do tada nije videla.

„Krenula sam od početka! Radeta nisam zaboravila. Neprestano sam o njemu razmišljala i govorila Mošeju. Slušao je pažljivo, govoreći da su mu moje uspomene istovremeno tragične i nepodnošljivo teške, ali ipak dragoceni trag moje prošlosti. Tako je i počelo naše poznanstvo. Moše je još bio utučen zbog smrti supruge, a ja pod teretom golootočke tragedije i Radetove smrti. Povezale su nas nesreća i želja za novim životom. Bila sam Eva Panić i nisam se želela odreći tog prezimena. Njemu to nije smetalo, tako da i danas u svim dokumentima nosim i Mošeovo i Radetovo prezime. Učinila sam to da bih pokazala koliko su ta dva čoveka bila važna u mom životu. Prošlo je pet godina od mog odlaska iz Jugoslavije, kada je Moše jednog jutra prišao i pitao zbog čega sam danima tužna. Najpre me je pitanje zbunilo, ali sam se brzo sabrala i priznala o čemu razmišljam.

Eva i Moše Nahir

Želela sam da još jednom odem na Radetov grob. Nije se dvoumio i predložio je da otputujemo zajedno. Posle nekoliko nedelja ponovo sam bila u Jugoslaviji, a Moše prvi put u rodnom selu Panića.

‘Dođi da te zagrlim, sine moj’ – uzviknula je moja svekrva videvši nas na kapiji. Poljubiću te umesto Radeta, kad si tako dobar prema ovoj mučenici – rekla je, iako Moše nije razumeo ni reči.

Iz Jugoslavije smo krenuli na dug put, obišli čitavu Evropu, a potom stigli i do Tijane koja je već bila u Dalasu. Moše je teško podnosio svoje godine. Bolestan i umoran od životnih teskoba i napornog rada, razboleo se u Americi 1983. godine. Dok je ležao u bolnici, danima sam stajala kraj njegovog uzglavlja i držeći ga za ruku govorila o našem zajedničkom životu. Nprekidno sam, osam dana i noći stajala kraj kreveta, izgovarajući naglas šta nas još čeka po povratku u Izrael, kada se na vratima bolesničke sobe pojavio lekar. Držeći se desnom rukom za glavu, prišao mi je i rekao: ‘Gospođo Nahir, ja ovo još nisam doživeo. Da neko danima stoji kraj kreveta i razgovara sa bolesnikom koji je bez svesti.’ Bio je u čudu. Zna li vi da sam ja šezdeset dana nosila kamen, a noću ‘spavala’ stojeći kraj kreveta? – pitala sam ga. Gledao me je zbunjeno misleći da sam sasvim izgubila razum. Odmahnula sam rukom ne želeći da nastavim razgovor. Na sreću, posle tri meseca, Moše se sasvim oporavio i vratili smo se u Izrael”, kaže Eva pokazujući fotografiju na kojoj njen drugi suprug radi u kancelariji uprave kibuca Šar Hamakim, čiji je bio predsednik.

Goli život

Jedan od najpoznatijih romana jugoslovenskog književnika Danila Kiša *Bašta, pepeo* – delo o detinjstvu i odrastanju, metafora o strahopoštovanju deteta prema ocu, doživelo je 1980. godine svoje prvo izdanje na hebrejskom jeziku. Našlo se i na policama Univerzitetske biblioteke u Tel Avivu. Bio je to povod da Kiš, u pratnji domaćina i prevodioca, poseti Izrael. U proleće 1986, na poziv Instituta Van Lir* Kiš se predstavio izraelskoj akademskoj javnosti.

„Sve je ovde lepo i krasno, brinu o meni, paze da mi ništa ne fali, ali ja se osećam kao ptica u zlatnom kavezu. U Izraelu sam, ali osim najbliže okoline, nisam ništa video”, priseća se, u svojim zapisima Kišovih reči Jovanka Ženi Lebl**. Poželeo je da upozna Izrael iznutra, tragajući za mistikom života u komuni. Kibuc Šar Hamakim, jedan od dva jugo-kibuca bio je Kišov izbor. U pratnji Ženi Lebl zastao je u maloj poljoprivrednoj oazi.

„Upoznaću te sa još jednom Jugoslovenkom. Možda sretnoš novog Borisa Davidovića”, osmehujući se Kišu, pokazao je put ka kibucu njegov pratilac.

---

* Vodeći centar za interdisciplinarnе studije i rasprave o filozofskim, društvenim i kulturnim pitanjima i pitanjima obrazovanja u Jerusalimu.

** Jovanka Ženi Lebl (1927–2009), jugoslovenska novinarka, istoričarka i spisateljica. Tokom 1947. i 1948. godine radila je kao novinar *Politike*, a godinu dana kasnije uhapšena je pod sumnjom da je ”informbiroovac”, zbog vica koji je ispričala o Titu. Robijala je dve i po godine u logorima u Ramskom ritu, Zabeli, na Golom otoku i Svetom Grguru. Nakon izlaska na slobodu nastanila se u Izraelu. Bavila se istraživačkim radom, pisala je o Jevrejima sa prostora nekadašnje Jugoslavije. Na podsticaj Danila Kiša, objavila je knjigu o sudbini žena zatočenih u komunističkim logorima *Ljubičica bela, vic dug dve i po godine*.

„U podne smo stigli u kibučku trpezariju. Trebalo je da ručamo i nastavimo sa razgledanjem. Ali, onda se dogodilo nešto što niko od nas nije očekivao: Prišla nam je Eva Nahir Panić, pružila ruku Danilu, predstavila se i pozvala ga da obavezno dođe na kafu”, priseća se Ženi Lebl prvog susreta sa Evom, koji će promeniti sliku jugoslovenske javnosti o sudbinama hiljada ljudi u prvim godinama nove Jugoslavije.

„Večno ću pamtiti tu subotu. Danilo je sedeo ovde, kraj prozora i razgovarao sa svojim pratiocima, Ženi Lebl i Dinom Katan Bencion, prevodiocem”, priseća se Eva, dok razgovaramo u uglu kibučke trpezarije. „Moj prijatelj Raul Tajtelbaum” pozvao me je nekoliko dana ranije i kazao da u kibuc dolazi Danilo. Poručio je da se te subote obavezno ‘zateknem’ na ovom mestu. Prišla sam, pozdravila se i pozvala ih u svoj dom. Nedugo zatim, već smo uz kafu razgovarali o kibucu, njegovom putu i planovima. Za trenutak sam ga prekinula i kratko kazala da sam u Izraelu od 1966. godine, govorila sam o Radetu, Tijani, zatočeništvu na Svetom Grguru. Bio je iznenađen i pitao me je da li poznajem još nekoga ko je bio tamo. Zbunjeno sam podigla ruku i pružila je ka Ženi. Nisam ni slutila da Danilo i Ženi o tome nisu prozborili ni reč. Ona je prvoborac Golog otoka, kazala sam okrenuvši sa ka Ženi koja je uzaludno pokušavala da mi stavi do znanja da o tome ne govorim. Danilo je bio zapanjen. Pred sobom je imao dve golootočke mučenice. Razgovor se otegao do kasno popodne. Punih pet sati govorila sam o svom životu i stradanjima. Nije dozvoljavao nikome da me prekine. Kada bih zastala trudeći se da ne izostavim kakav važan detalj, nestrpljivo je ponavljao: Nastavite Eva, nastavite. Učinilo mi se da nikada, kao do tada, sa više energije nisam govorila i govorila, trudeći se da ispričam sve. Pred tog neobičnog čoveka, zamišljenog lica spustila sam svoj život. ‘Zar je moguće da je tako nešto postojalo u Jugoslaviji?’

* Ženi Lebl, „Spomenica Danila Kiša”, „Danilo Kiš, ja i Goli život”, Posebna izdanja, Knjiga DCLX, Odeljenje jezika i književnosti, Knjiga 57, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 2005. godine, str. 21.

** Iyraelski novinar, rođen 1931. godine u Prizrenu, na Kosovu i Metohiji. Ekonomiju i istoriju studirao na Hebrejskom univerzitetu u Jerusalimu. Radio je kao ekonomski analitičar i parlamentarni izveštač izraelskog lista *Jediot Ahronat* i kao dopisnik iz Izraela beogradskih listova *Borba*, *Politika* i *NIN*.

pitao se, provlačeći prste kroz gustu razbarušenu kosu. 'Javiću vam se, pišaću vam', kazao je odlazeći ka vozilu kojim su žurili da se vrate u Tel Aviv.

U Danilovom pogledu videla sam tu iskonsku radoznalost koja krasi velike književnike, želju za neprestanim saznanjima iz kojih nastaju dela protkana ljudskom, nepatvorenom žudnjom za istinom. Prošlo je nekoliko nedelja i gotovo sam zaboravila Kišov predlog da o sudbinama golootočanki napiše knjigu, kada me je iznenadilo kratko pismo adresovano iz Pariza juna 1986. godine. Na predlog Raula Tajtelbauma, trebalo je snimiti moju ispovest na magnetofonske trake koje će Kišu biti oslonac za dalji rad", nastavlja Eva neumorno pripovedanje, pružajući mi faksimil prvog Kišovog pisma.

„Draga Eva,

Izvinite zbog dugog odsustva iz Pariza, tek sam sada u stanju da Vam odgovorim. Vaša ideja sa magnetofonom je izvrsna. Utoliko pre što će Raul, uveren sam, postavljati profesionalno svoja pitanja i što ćete imati u njemu pažljivog sagovornika.

(À propos: Raulovu sam podsetnicu izgubio, tako da nisam uspeo da mu se javim, niti da mu se zahvalim na njegovoj velikoj ljubaznosti. Molim Vas, učinite to za mene i pošaljite mi njegovu adresu.)

Ja putujem za Beograd kroz 2 – 3 dana i ostajem u Jugoslaviji dva meseca. Voleo bih da već početkom septembra imam Vaše magnetofonske trake i da ih poslušam. Šta i kada bih mogao od toga da napravim, za sad naravno ne mogu da Vam kažem, sve to zavisi od mnogo stvari.

Važno je u prvom redu da sve to bude zabeleženo, to je već prvi korak, prva pobeda nad zaboravom.

Videćete, i Vama će biti lakše.

Srdačno Vaš

Danilo Kiš

O ženama, zatočenicama u logorima na Golom otoku i Svetom Gruru u Jugoslaviji nije se govorilo. „Ceo moj i mojih sapatnica hod po mukama nije bio poznat 'javnosti'. Bila je to i ostala tabu tema. Zašto

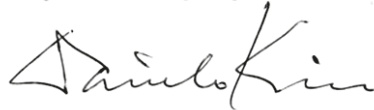
Pariz, 3. avg. 1988.

Draga Eva,

Evo sam preslušao do kraja sve trake koje mi je Raul poslao. To je odličan materijal, a u prvom redu za našu buduću emisiju za TV. Potresno! Ovaj materijal, sa vašom dozvolom, daću za Književne novine, gde je Dragoslav Mihailović već pokrenuo tu temu i dao model: preneti svedočanstvo od reči do reči, pitanja i odgovore, sa komentarima u post scriptumu. Komentari samo daju u najkraćim crtama poneku osnovnu biografsku crtu o ličnostima koje se u tekstu pominju. Naravno, kada su u pitanju žive ličnosti, onda se mora njih pitati da li da budu pomenute celim imenom i prezimenom ili samo inicijalima itd. U svakom slučaju, o tome ćemo se još dogovoriti, jer se nadam da ćemo naš intervju ostvariti. Mandić je za to jako zainteresovan, kao što sam vam rekao. A što se tiče Dženi, to sam, naravno, i mislio: da vas dve, uporedo ili odvojeno ~~vsvejedno/~~ iznesete svoja golootočka iskustva, sa jednim kratkim autobiografskim osvrtom na početak. Pitanja bih postavljao ja ili možda nas dvojica /Mandić/. O svemu tome ćemo se dogovoriti na vreme.

Sutra putujem za Beograd, ostajem u Jugoslaviji do sredne oktobra. /Miloša Pocerca 30, Bgd./

Žalim vam dobro zdravlje i sve najbolje.

onda da to potekne i dođe od nas dve, koje živimo u prilično bezbednom inostranstvu?”*

Slučajni izraelski susret učiniće ideju Danila Kiša – da zatvori životno pripovedanje o zatočeništvu – realnom. Deo posleratne političke istorije (sukob sa IB-om i stradanje „neistomišljenika” u zatvorima i konc-logorima) prekriven tamnim plaštom Udbinih izvršitelja pravde, pretočiće u dokumentarnu storiju ispričanu televizijskim jezikom. Materijal nastao u razgovoru Eve Nahir Panić i novinara Raula Tajtelbauma, u rukama Danila Kiša trebalo je da preraste u biografsko štivo. Po ugledu na rad književnika Dragoslava Mihailovića, koji je već pokrenuo tu temu i dao model: preneti svedočanstvo od reči do reči,** Kiš nastavlja pripreme za snimanje televizijske emisije***. Kiša, tog ljubitelja pisne reči i „glasovitog mrzitelja” televizijskih proizvoda mučila je dilema na koji način otvoriti temu. Odvijao je, najpre, da se upusti u novu književnu avanturu.

„Upoznao sam dve žene, sa dve sjajne životne priče, ali ja ne želim, neću to da pišem. Međutim, ako hoćeš, napravi, ja ću ti dati sve. Ti napravi seriju o tome”,**** govorio je Kiš prijatelju Aleksandru Mandiću. Tri godine, navodi Mandić, ubeđivao je nevoljnog Danila da stvori *Goli život*. Već teško oboleo, Kiš se marta 1989. godine, sa televizijskom ekipom ponovo našao u Izraelu. U produkciji „Avala filma”, sedmodnevno snimanje počelo je šestog marta.

Prva od četiri epizode *Golog života*, počinje kadrovima u Tel Avivu, na peskovitoj plaži Sredozemnog mora. Pred radoznalim Kišom Ženi Lebl govori o odrastanju i svom detinjstvu. Ređaju se potom priče o sudbinama beogradskih Jevreja uoči i tokom okupacije. Ne nazire se tada nikakva poveznica dve Jevrejke. Kiš vešto, insistirajući na detaljima obimne životne ispovesti, oprezno izlistava biografiju stradalnice koja je, četrdeset godina nakon izlaska iz komunističkog logora, daleko od Jugoslavije,

---

* Ženi Lebl, *Ljubica bela – dve i po godine u jugo-gulagu za žene*, Čigoja štampa, Beograd, 2009, str. 9.

** Pismo Danila Kiša Evi Nahir Panić, Pariz 3. avgusta 1988.

*** Reditelj emsije bio je Aleksandar Mandić (1945), jugoslovenski i srpski filmski i televizijski reditelj i scenarista.

**** Aleksandar Madnić, *Danilo Kiš (1935–1989) Između poetike i politike*, Međunarodni skup pisaca, Beograd, jun 2005, str 137.

Eva, Aleksandar Mandić i Danilo Kiš u Izraelu, marta 1989. godine

obuzeta dilemama o ispravnosti ideologije kojoj je i sama pripadala. Novinarski spretno Ženi Lebl opisuje najznačajnije delove ličnog iskustva poveravajući Kišu pred kamerom ono o čemu će kasnije detaljno pisati u biografskom štivu *Ljubičica bela, vic dug dve i po godine*.

Prilika je to, piše Mandić, da se osim glavnoj temi iz prikrajka posveti i Kišu – licu čoveka koji je u ranim pedesetim godina već suočen sa konačnošću. „Smrt koja lebdi oko svakog živog, kod Kiša je još vidljivija. To goni moj refleks dokumentarni, da snimam i beznačajne stvari, posle postaju važne.”*

Na verandi Evinog doma u kibucu Šar Hamakim, nervozno prevrćući po dlanovima zrelu pomorandžu, Kiš sluša Evinu ispovest. Osmi je mart,

* Aleksandar Mandić, „Dnevnik Golog života”, *Politika*, Mera za meru, 10. novembar 2012.

podseća i radoznalo pita kako se „važan datum” slavio u bespuću kvarnerskog zaliva, iza logorske žice. Gotovo u trenu Eva počinje da pevuši logorsku pesmu kojom su zatvorenice ispraćane i dočekivane sa teškog rada. Nižu se jedna za drugom nevidljive slike stradanja i poniženja. Kiš ih spaja u kompaktnu priču ne sluteći da će njome u Jugoslaviji otvoriti Pandorinu kutiju.

Goli život, na momente mučan i težak, postaje istorijsko-dokumentarna lekcija učmalog jugoslovenskoj javnosti. Uz sudbine dve žene, Kiš, čini se, zatvara teška vrata lične istorije na putu traganja za sopstvenim korenima, boreći se sa dva pola porodične loze. O tome, dvadeset godina od nastanka *Golog života*, kao posmatrač, piše novinar Raul Tajtelbaum:

„U razgovorima sa Kišom, tada, osetio sam da je tokom te dve posete Izraelu pokušao da pronađe odgovor na pitanje svog identiteta. Kišov otac je bio Jevrej, a majka Crnogorka. Pita se može li sebe da identifikuje kao Jevrejina? Ipak, odgovor do kojeg je tim neobičnim traganjem došao veoma ga je razočarao. Prema izraelskim zakonima identitet se određuje po majci. Bio sam veoma iznenađen kada je pred smrt u svom zaveštanju tražio da bude sahranjen po pravoslavnoj verskoj tradiciji. Kiš je po ubeđenju bio ateista. Ja sam to tada shvatio kao neku vrstu protestnog akta, jer odgovora na pitanja koja su ga tištala nije bilo.”

Eva me, svojom opaskom, vraća u 2013. godinu. Predvečerje nad kibucem ponovo prekidaju vojni avioni. Odmahuje rukom na moj pogled kratko podignut ka nebu.

„Ostavite to sada, to je svakodnevica. To više niko ne primećuje.”

Dok premotavamo kadrove *Golog života* čini se da se na ovom mestu malo šta promenilo. Iznenađen, shvatam da sedimo za istim stolom pod verandom za kojim je Eva sa Kišom razgovarala pred televizijskom kamerom, pre više od dvadeset godina. Nad vratima je, iza naših leđa, ista ona puzavica koja je tada listala dajući prizoru boju večnog leta. Sada je suva, bez ijednog lista. Deluje kao da prkosi godinama, iako u njoj više nema ni traga nekadašnjeg života. Eva nastavlja svoje pripovedanje, duboko uzdahnuvši na pomen Kišovog imena.

---

* Pismo Raula Tajtelbauma, Izrael, 14. januar 2013. godine.

„Bila sam radosna što ga ponovo vidim, ali i tužna, jer se već grčevito borio sa životnom teskobom. Bolest je postajala sve jača. Nisam ni primetila da je prošla čitava nedelja njegovog boravka u Izraelu, već je ustao i kazao da je vreme da se pozdravimo. Poslednjeg dana sve češće je pominjao bolove u leđima i ramenu. Krenula sam ka aerodromu u Tel Avivu da se još jednom vidimo. Zatičem ga umornog kraj Aleksandra Mandića. Nisam stigla ništa da kažem kada je prišao i zagrlio me uz prijateljski poljubac. Govori mi da ga muče bolovi u kostima. Slušala sam ga, ne govoreći ništa dok sam pogledom tragala za ljudima iz njegove pratnje. Neko je tiho dobacio – Eh, ta reuma! Ma, kakva reuma, pomislila sam u sebi. To su metastaze, šaputala samo kao da sam želela da rasteram zablude skrivene iza želje da se od umirućeg čoveka što dalje otera trenutak odlaska. Okrenula sam i pružila ruku Mandiću: Ovo je kraj!

Sa zvučnika je dopirao glas spikera koji je pozivao putnike na letu za Beograd. Kiš je otišao.”

*Eva Nahir Panić, Danilo Kiš, Aleksandar Mandić i Jovanka Ženi Lebl
u Evinom domu u kibucu Šar Hamakim marta 1989. godine.*

Kiš nije dočekaao da vidi završetak svog televizijskog dela, ujedno i poslednjeg autorskog ostvarenja. Reditelj Aleksandar Mandić snimljeni materijal uobličio je u četvorodelnu televizijsku seriju emitovanu na Programu Televizije Sarajevo. Upotpunjen kadrovima snimljenim na ostacima golootočke kaznionice, *Goli život*, kazivanjima i fotografskim dokumentima otisnut sa jadranskih hridina krenuo je ka jugoslovenskoj obali. Vruća tema oživljena životnim pričama dve Jevrejke pomerila je ugao gledanja na posledice istorijskog sukoba dva komunistička vladara. I sam Kiš, kako navode njegovi savremenici, dugo se dvoumio da piše o toj temi, jer je smatrao da je to odjednom postala moda.*

Svoje poslednje putovanje Kiš je okončao u Parizu 15. oktobra 1989. godine, kraj uključenog televizora koji nije voleo, veli Mandić.**

Da li slučajno ili ne, pita se Eva, Kišov odlazak poklopio se sa danom kada je, 38 godina ranije, Rade Panić uhapšen i ubrzo preminuo u istražnom zatvoru u Beogradu.

---

* „Danilo Kiš (1935–1989) Između poetike i politike”, Međunarodni skup pisaca, Beograd, jun 2005, str. 218.

** *Isto*, str. 141.

Devetnaest kamenčića

Čoveku jednostavno stane pamet i sav izbezumljen, sa punim pravom se pita, da li su zaista moguće takva ljudska svirepost, sadistička i manijačko izživljavanje i ponižavanje dostojanstva ovih jadnih i do bezumlja mučenih zatvorenica, prosto deformisanih, da ih „ni rođene majke ne bi prepoznale”, a prema užasnoj ispovesti i kazivanjima jugoslovenskih Jevrejki – Eve Nahir Panić i Jovanke Ženi Lebl,^{*} zabeležila je o Kišovoj emisiji Branka Otašević u nedeljnom izdanju beogradske *Politike*, 1990. godine.

Odjeci *Golog života* prevalili su granice Jugoslavije koja je odbrojavala svoje poslednje dane, rastrzana između oživljenih nacionalističkih ambicija i čuvara federalnog poretka. Slike Golog otoka obojene sudbinama Jovanke Ženi Lebl i Eve Nahir Panić dovele su pred mikrofone Radio Beograda i nekadašnju upravnicu logora za žene Mariju Zelić Popović^{**}. Ovoj prilježnoj udbašici poveren je zadatak osnivanja i organizacije logora na Svetom Grguru.

Bilo je to prvo i do danas jedino živo svedočenje upravnika logora za ibeovce – javnosti značajnije zbog činjenice da se o logorima za žene nije govorilo. Bilo je publicista koji su u svojim tiražnim izdanjima negirali postojanje ženskog gulaga. Štampa je sredinom osamdesetih godina bila preplavljena svedočanstvima o stradanjima „na liniji” IB-a, a izdavači su se utrkiivali da objave memoare, romane i dokumentarne publikacije sa tom tematikom. Sa londonske adrese na police jugoslovenskih izdavača

---

* Branka Otašević, „Da se Goli otok nikada ne ponovi”, *Politika*, 18. 2. 1990, str. 22.

** <http://pescanik.net/2011/10/niko-kao-ja>

stigla je knjiga Milovana Đilasa *Vlast*, čije delove marta 1990. godine objavljuje beogradska *Borba*, u kojoj autor daje svoju „istinu” o nastanku Golog otoka. Navodi da je naredba o formiranju logora stigla sa vrha države, od Tita, a sproveo ju je Aleksandar Ranković, odnosno aparat Državne bezbednosti. Ipak, tvrdi da istinu o postupanju sa kažnjenicima niko nije znao, čak ni Ranković. „Mi sada postupamo sa Staljinovim pristalicama kao što je on postupao sa svojim protivnicima”, kazao je, kako navodi Đilas „jednom prilikom Rankoviću koji je na tu opasku odmahnuo rukom, rekavši da ni vreme ni mesto nisu za takvu temu.”

U sobi jerusalimskog hotela, oktobra 1987. godine Đilas prelistava opširno pismo napisano na pisačkoj mašini. Zateklo ga je na kraju posete Izraelu.

Druže Đilas,

... Da li znate i možete li mi odgovoriti ko je izmislio taj najužasniji sistem koji je vredeo na Golom otoku... Da li znate da smo Vaše „savremene teme” učili napamet. Da li Vi, kao glavni ideolog, niste znali šta se tamo odigrava? Od koga je uzet primer i ko je bio inicijator?

... Ako možete da mi pomognete i odgovorite na to moje pitanje, biću Vam veoma zahvalna, možda ću onda pronaći svoj mir?...

Eva

Već u prvim redovima pisma poslatog na Evinu adresu Milovan Đilas navodi da je teško odgovoriti na pitanje „ko je odgovoran za način postupanja na Golom otoku:

„Potresla me je Vaša tragična sudbina, iako sam sličnih već čuo: nesreća je uvek individualna i uvek nova. [...] A, što se tiče postupanja, sve je počelo naopačkim ideološkim stavom da ne treba da postupamo ‘kao Rusi’ nego da ljude ‘prevaspitavamo’. S tim su se javili i oni iz redova zatvorenika – da isleđuju, proveravaju i maltretiraju svoje sapatnike. Udba je nadzirala i podstrekivala – kao što znate. Taj model nije uzet ‘od Rusa’

---

* Milovan Đilas o Golom otoku, „Odluku je doneo Tito”, *Borba* 20. mart 1990, str. 13.

nego je nastao iz civilizacijske prakse suludih ideja. [...] Nemam nameru da Vas tešim ni smirujem, iako bih se radovao ako bi ovi redovi u tom smislu delovali. Trebalo bi da se udubite u prilike – u opasnosti kojima smo bili izloženi, u nepostojanje pravnog poretka i pravne svesti, u ograničenja zbog 'izdaje', u delove obavestajnih službi itd. Tada biste shvatili – zaboraviti ne možete, a i ne treba zaboraviti.”

Traganje za istinom Eva neumorno nastavlja i deceniju kasnije. Pola veka nakon što je sa palube „moćnog Punata” odvedena na „prevaspitavanje” u pakao Svetog Grgura, godine 2002. još jednom se otisnula sa jadranske obale ka golom ostrvu. Sa hotelskog balkona pod kojim se uz buku brodskih motora more neprestano bori sa kamenim dokom, pogled doseže do modro plave pučine, i dalje, ka belim hridinama. Obrisi udaljenog otoka povremeno nestaju pod naletima vetra.

„Pa, ova baba će umreti kada stignemo do otoka!” – dobacuje, smejući se, neugledni radnik koji vešto vezuje debele brodske konopce, pričvršćujući malu barku za dok.

„Koja baba?” – pita drugi, dok rukom zaklanja sunce.

„Kažu da danas vozimo neku babu na Goli otok”, odgovara, a Eva ih posmatra sa smeškom na licu.

„Ne brinite ništa! Kažete da vozite neku babu?” – kaže im. „Vozite mene, gospodo! Neću umreti, ne brinite” – nastavlja držeći se za ivicu brodice i vešto silazi do naslona na pramcu. Zagledana u pučinu presečenu velikim otokom, steže dlan kćerke Tijane na čijim se obrazima, pod suncem, presijavaju suze. U drugom uglu sedi unuka Emili. Oronula brodica gonjena snagom bučnog motora seče talase na putu ka ledeno belom gorostasu.

Zvuk zrikavaca na vrelom suncu kraj improvizovanog pristaništa, široko stepenište obraslo u travu i staze kojima se nekada stizalo do prvih baraka, u nemoj tišini dočekuju Evu. Za trenutak zastaje na prvom od nekoliko velikih kamenih blokova, pokazujući visoko uzdignutom rukom ka unutrašnjosti ostrva i nastavlja. Visoki borovi grana okrenutih u pravcu jakog vetra koji podiže prašinu noseći sa sobom osušene komade trulih

* Delovi pisma Milovana Đilasa, Jerusalim, 27. 10. 1987.

Emili, Eva i Tijana na Golom otoku 2002. godine.

grančica, stvaraju prividni hlad pod kojim se na ivicu nekadašnje betonske ograde smestaju Tijana, Eva i Emili. Nekoliko koraka dalje, sa cigaretom u ustima, sedi i posmatra ih brodar zamišljeno slušajući Evinu priču. Smenjuju se srpski, hrvatski, engleski i hebrejski jezik. Suze smenjuju smeh i tišina. Slikama živim kao da se sa filmske trake neprestano ponavljaju pred radoznom publikom, Eva opisuje jedan od mučnih dana na ostrvu zla. Sve to zabeleženo je kamerom izraelskog reditelja Avnera Faingulernta*.

Na obali, pred talasima koje vetar tera ka stenama, stoje Eva, Tijana i Emili na čijem se levom dlanu presijava 19 oblutaka – svaki od njih za po jedan mesec Evinog golootočkog života. Jedan po jedan predaje ih Tijani i Evi koja, odbrojavajući, snažno zamahuje, bacajući ih daleko od sebe, ka pučini. Ređaju se 15, 16, 17, 18 ... do poslednjeg. Hrabra „zatočenica”

---

* Dr Avner Faingulernt, profesor Univerziteta u Haifi i Univerzita Kolumbija u Njujorku. Faingulernt je reditelj dokumentarnog filma *Eva* iz 2002. godine koji je nagrađen Srebrnom maslinom na Međunarodnom festivalu dokumentarnog filma u Crnoj Gori.

visoko zamahuje i kamičak leti visoko ka nebu sve dok ga težina ne vrati nazad. Dok glasno izgovara 19, oblutak brzo nestaje u moru. Uz suze, zagrljene, stoje naspram golootočkog gulaga dok ispod širokih šešira dopiru jecaji.

„Oslobodila sam se tereta prošlosti i svojih izgubljenih godina. Tijana je tek tada razumela moju muku i strah. Ljubav je pobedila, a ja sam ponovo savladala život – čuje se Evin glas dok gledamo poslednje kadrove dokumentarnog filma Eva. Bio je to, objašnjava, putovanje koje je nakratko vratilo godine, ali i zauvek obrisalo nevidljivi zid nerazumevanja koji su između majke i kćeri podigle nesreće i smrt Radeta Panića.

O svom odnosu sa majkom Tijana (Panić) Wages piše: „Razmišljala sam o tom pitanju. Teško je poverovati, ali od momenta kada je Avner tokom snimanja filma postavio to pitanje, nikada nisam preispitivala Evin postupak, zašto je odlučila da ode u zatvor i ostavi me samu. Nikada nisam razmišljala da joj postavim pitanje: zbog čega je baš tako postupila. Tačno je da sam nekoliko puta pitala zašto su me napustili, ali do momenta dok Avner nije jasno postavio to pitanje, nisam razmišljala o Evinjoj odluci. A, moja dilema? Ona je postojala do tog trenutka. Ispoljavala se na različite načine, sve dok nisam pronikla kroz sve nataložene slojeve, godinama kasnije. Postojali su ljutnja, nejasna bol, osetljivost... Naš odnos je do moje 18 godine bio vrlo jednostran: rigorozna disciplina, bez mnogo nijansi – samo crno-belo. Po prirodi, vidim svet u bezbroj sivih nijansi, retko kada crno-belo, što je neminovno dovodilo do nesporazuma. Uvek sam se osećala odgovornom za mamino dobro, od momenta kada sam se vratila iz Lendave sa deset godina. Kao da sam sve vreme upijala njenu bol, pa sam istovremeno osećala ljutnju zbog svega što se dogodilo. Na primer, moje ocene u školi nisu bile važne zbog mog uspeha već zbog maminog duševnog mira, moj pogrešan izbor partnera ili loš brak bili bi izvor Evine tuge, a ne obratno. Ukratko, ja sam postojala zbog nje, a ne ona zbog mene. Sve to me je pritiskalo. Pitanje mog i Evinog odnosa nije bilo otvoreno sve dok Avner na snimanju filma nije zatražio eksplicitan odgovor. Vremenom, polako sam se oslobodila ljutnje, iako do tada nisam nikome spominjala tatinu smrt niti o njemu govorila.”

Posle svega

Poslednjeg dana mog boravka u Izraelu Eva predlaže da još jednom, u predvečerje, prođemo kibucom Šar Hamakim. Dugu šetnju povremeno prekidaju kratki susreti sa poznanicima na čija pitanja o gostu Eva vešto odgovara, ne propuštajući da zemlju iz koje dolazim naziva nekadašnjim imenom – Jugoslavija. Zapravo, tako je se sećaju svi oni koji su novi život započeli u ovoj dolini, napustivši Jugoslaviju odmah nakon rata ili kasnije. Nije neobično čuti srpski ili hrvatski jezik na kibučkim uličicama. Dok zastajemo pred dvorištima čije ulaze krase visoki, neobični žbunovi obrasli krupnim cvetovima živih boja, Eva za svaki od tih domova ima kratku priču. Gotovo da ne uspevam da postavim pitanje o ljudima koji nas pozdravljaju, ona nastavlja dalje. Čini mi se da je istorija kibuca Šar Hamakim, osim povesno, sačuvana i u sećanju te krepke dame. Pitam se kako će izgledati ta neobična zajednica kada je napuste i oni čije se godine života bezmalo poklapaju sa datumom njenog nastanka.

Neočekivano, Eva prekida svoj zanimljiv kibučki itinerarij i vraća me na našu višednevnu temu. Iznenada me, zagledanog u stare kuće, vraća na svoj životni put. – Tito! – čujem, iznenađen, ime tvorca socijalističke Jugoslavije.

„Posle svega, ostala sam socijalista, komunist, a da nikada nisam bila član Partije. Moj odnos se prema toj ideji ni posle dolaska sa otoka nije promenio. Tito je bio sposoban državnik, prvi se podigao protiv fašizma, protiv Hitlerovog zla. Istina, bio je i odličan Staljinov učenik i sprovodio njegovu ideologiju. Na Tita nisam nikada bila ljuta. Žalim večno što je Rade morao tako da nastrada. I danas, posle toliko godina, za njegovu smrt krivim ruske komuniste, tu politiku pritisaka, a ne Tita. Slušajte, dra-

stične su bile metode koje su komunisti primenjivali na Golom otoku i Svetom Grguru. Još su strašniji bili ljudi koji su se zatekli tamo. Ideja da komunista tuče komunistu da bi se 'popravio' bila je jeziva i ponižavajuća. Mnogi su tamo pravili špekulacije pokušavajući da se što pre iz tog zla izbave. Ja nikada nisam pokušala ništa da učinim da bih sebi olakšala, jer mi ni do čega nije bilo stalo. Kada sam odvedena u logor bilo je oko četiri hiljade žena. Većina nas je bila samo pod sumnjom, ali je bilo i pravih ibeovaca. Sećate se moje Bose Đurović? Ona je zaista volela Ruse i zbog toga je morala da pati. Ja ih nisam volela, pa je moja kazna, valjda, zbog toga bila drastična, jer nikada nisi bio siguran u to za šta te sumnjiče i koliko ćeš dugo ostati zatočen. Ipak, danas imam lepe godine, malo ko to doživi. Jako sam sretna jer se nisam odrekla mog Panića, ako mi je Tijana potajno zamerala na odluci da je ostavim samu. Srećna sam što sam i u logoru bila potpuno pasivna, što nikoga nisam udarila, uvredila, pljunula. Mirno živim sa svojoj savešću. Nikada me niko nije mrzeo. Raduje me da i sa tim teškim uspomenu mogu mirno da živim. Ako sam se ikada o nekoga ogrešila to bi mogla biti samo moja kći. Posle Avnerovog filma i ponovnog puta na Goli otok Tijana i ja smo razrešile sve dileme koje su nas okivale. Strašno je bila potresena kada je videla to ostrvo. Govorila sam joj: Vidiš Tijana, ovaj kamen smo tragačima nosile uzbrdo i nizbrdo. Sizifov posao. Sećam se table na kojoj je pisalo da su na tom mestu nekada bili zatočeni politički osuđenici 'na liniji IB-a'. To je još jedina preostala uspomena i podsećanje na vreme koje su mnogi u Jugoslaviji skupo platili. Posle toga, Sveti Grgur nikada više nisam poželeva da vidim. Razmišljam o ljudima o kojima sam vam ovih dana govorila. Često mi misli zastanu kada se setim nesretnog Vlajka Purića, našeg venčanog kuma. Bilo je dilema da li neka imena prećutati ili neke događaje izostaviti, ali sam od toga odustala. Sve što sam vam kazala je živa istina!" – zaključuje Eva, ne ostavljajući mi prostora za nova pitanja.

Bila je svesna da je to kraj mog putovanja, i stavila je tačku i na priču o svom životu. Bilo bi neprimereno da neke praznine pokušam da popunim novim odgovorima, znao sam to. Nastavili smo dalje razgovarajući o mom povratku i novom susretu, ako ga bude bilo.

Narednog dana, sa koferima i gomilom nepotrebnih sitnica u rukama, tiskao sam se u holu velikog aerodroma u Tel Avivu, žureći da se provučem kroz nepregledne redove putnika iz celog sveta. Stroge i često složene

procedure provere u glavnoj izraelskoj vazdušnoj luci, oduzimaju mnogo vremena. Gotovo sam ostao bez glasa kada je ljubazni aerodromski radnik, sa dobro uvežbanim tekstom i osmehom koji je, činilo mi se, sa lica skidao jedino pred spavanje, otvorio jedan od kofera i iz njega izvukao video-kasete i snimke sa diktafona, uz još jezivije pitanje: Čemu ovo služi? Ne sećam se da li sam bilo šta odgovorio u strahu da će sve što je zabeleženo, možda, zauvek ostati u njihovim bunkerima. Hoće li sav trud izbrišati stroga carinska kontrola? Gledao sam sve vreme u njegove vešte ruke kojima je, jednu za drugom, izvlačio kasete za video kameru na kojima je redom pisalo „Eva 1”, „Eva 2”... Osetio sam olakšanje kad je ljubazno rekao: Izvolite i srećan put! Podigao je kofer s velikog pulta i pružio mi ga, pokazujući rukom ka izlazu. Nisam stigao ni da saberem misli, kada se, iznenada, oglasio telefon. Na ekranu je pisalo „Eva”. Još jednom je pozvala da poželji srećan put. Veselim glasom poručila je da će me, kada stignem, jutrom, na kompjuteru sačekati nova poruka.

„Već sam Vam je napisala i poslala. Vidimo se sledeće godine!”

„Gde?” – pitao sam zbunjeno.

„Putujemo zajedno u Malu Kruševicu. Još nam je to ostalo!”

Maj, 2014.

Posle dugog puta od Tel Aviva do Zagreba i rodnog Čakovca u kom joj je, uručena Plaketa počasnog građanina, prva u istoriji te međimurske varošice, Eva je stigla u Beograd. Sačekala me je u stanu svojih prijatelja u centru grada. Zašla je u 96. godinu. Udobno smeštena u baštensku stolicu na širokoj terasi u rukama je držala veliku plavu futrolu iz koje je, videvši me na vratima, hitro izvukla Plaketu počasne građanke Čakovca. Drhtavim prstima prelazila je preko širokog naslova na belom čvrstom papiru ispod kog je pisalo obrazloženje: „Zbog životnog puta i povijesti gospođa Eva nagradu je zaslužila. Aktivno je sudjelovala u povezivanju Čakovca s Kiryat Tivonom. To je na neki način i počast cjelokupnoj židovskoj zajednici koja je značajno doprinijela razvoju Čakovca.”

Na stolu ispred nas stajao je pozlaćeni medaljom sa grbom Evinog rodnog grada. Kratkim rečenicama, ne skrivajući uzbuđenje, neprestano je ponavljala da je neizmerno srećna jer nije zaboravljena.

„Ostalo je još da posetim Radetov grob” – rekla je ustajući i iz torbe izvukla mali buket crvenih ruža. „Ovo sam dobila od Tijanine prijateljice koja me je posetila. Odneću ga Radetu. Pogledajte kako su ove ruže jarko crvene.”

Vozeći se Beogradom koji se beleo pod majskim suncem povremeno je tražila od svog prijatelja da uspori, pokazujući rukom ka ulicama kojima je nekada prolazila. Zastali smo kratko pred Sabornom crkvom kada nas je Eva, uz opasku da se skoro ništa nije promenilo, podsetila na dan kada je postala gospođa Panić.

„Ovom ulicom smo Rade i ja prolazili svakodnevno pre rata. Tamo je ‘Ruski car’, koliko se sećam?” Nakratko je, zamišljeno ćutala, kad smo joj rekli da je kafana promenila ime. Bez greške je navodila nekadašnje nazive ulica kojima smo prolazili i uz svaku od njih kratku priču. Ćutali smo i slušali zaboravljenu istoriju predratnog Beograda.

Posle nekoliko sati vožnje zastali smo pred oronulom kućom u Maloj Kruševici.

„Ovo je bio Radetov i moj dom. Sećate se da sam vam u Izraelu govorila da je Rade svakoga meseca od svoje oficirske plate izdvajao deo novca i njime podigao ovu kuću”, kazala je i otvorila vrata. Našli smo se u dugom hodniku sa niskom tavanicom. Sa leve i desne strane vrata su vodila ka prostranim sobama.

„Ovo je bila Radetova i moja soba, a sada je ostava” – kaže i nastavlja dalje objašnjavajući da je skoro svaki komad nameštaja star više od sedamdeset godina. U zapuštenom dvorištu hlad stvara stari orah iza koga se, visoko, izdiže neobični žbun.

„Na ovom mestu je stajala stara kuća Panićevih, sagrađena od blata. Danas je više nema, ostala je samo ova.”

Uskim, strmim putem krenuli smo ka seoskom groblju. U dnu polja, oivičenog gustim rastinjem, daleko od kuća, pod gustim hrastovim krošnjama, naređani su spomenici podignuti početkom dvadesetog veka. Na visoko postavljenoj kamenoj ploči, sa koje su kiše i sunce obrisale većinu slova, nazire se prezime Panić: Radosav M. Panić, kapetan, živeo 36 godina, Akademiju završio 1935. godine u Beogradu, umro u Beogradu 16. X

Eva na grobu Radeta Panića u Maloj Kruševici, 26. maja 2014. godine

1951. godine, ovde prenesen 1953. godine". Stara fotografija Radeta Parnića više se ne vidi. Ostao je samo beli komad porcelana iznad njegovog imena.

Eva spušta buket na dno dok mirno stoji zagledana u spomenik. Tišinu povremeno prekida pucketanje voska sa sveća položenih na komad kamena.

„Rade moj, ja sam sigurno poslednji put u životu ovde. Jako sam stara. Došla sam da se oprostim sa tobom. Znaj da nikada nisam prihvatila da tebe više nema”, prekinula je tišinu.

Malu Kruševicu smo ubrzo napustili. Umorna, Eva je dugo ćutala u povratku. Čvrsto mi je stegla ruku kada smo se pozdravili. Poželela je još jedan susret.

„Ako bude prilike, videćemo se ponovo. Čini mi se da sam vam sve kazala. Nisam više sigurna da li ova moja priča uopšte ima kraj ili će biti završena mojim odlaskom. Odlučite sami”, kazala je zatvarajući vrata automobila. Stajao sam na ivici trotoara gledajući ka automobilu.

Borila se sa umorom i godinama, okrenuta licem u desnu stranu ka putu, još jednom je pogledala iza sebe, visoko podigla sitnu ruku i mahнула, za srećan put.

Narednog dana već je bila na putu u Izrael.

Izrael, juli 2015.

Birajući zajedno fotografije za naslovnu stranu knjige, zastali smo na jednoj – onoj koju je još 1936. godine, uz otisak prsta, priložila uz svoju prvu ličnu kartu sa grbom Kraljevine Jugoslavije.

„Bože, kako je to davno bilo, bila sam jako mlada i lepa. Još tri godine pa ću imati čitavih sto. Dobro je da još uvek vidim i čujem, sve pamtim i dopisujem se sa celim svetom” – napisala je.

Vraćali smo se povremeno na neke od ovih stranica, zajedno ih ispravljali, dopunjavali. Gotovo u dahu je pročitala rukopis i svoju ocenu opisala u kratkoj poruci.

Dragi Dane,

Celog današnjeg dana sam samo čitala. Dugujem Vam jedno veliko hvala. Hvala na razumevanju; Hvala na svemu.

Nemam reči.

Grlim Vas

Eva

Govorila je ponosno da će biti srećna „dokle god je samostalna”. Setih se naših šetnji kibucima i kratkih susreta sa sredovečnim i starim gospođama koje su u kolicima i elektroautomobilima pratile mlade devojkice azijskih lica i širokih osmeha.

„Vidite, uz ove žene su svakodnevno Filipinke, mlade devojkice koje rade i žive u kibucu, pomažu im, pripremaju hranu, leče i prate u šetnjama. Ovako neću nikada”, nasmejala se. „Dokle god bude na svojim nogama biću svoja...”

Poslednjih dana, iznenada je ostala bez snage. Po prvi put nije bila u svom domu. Ležala je umorno u sobi kibučke bolnice. Nedostajali su joj dugi razgovori, televizija, pisma, telefon.

„Dobro jutro. Vi ste dobro?” – pitala me je prislonivši slušalicu telefona, ne čekajući da učtivo poželim brzo ozdravljenje.

„Ja sam jako stara. Vidite, ležim ovde, paze me. Ali, ja to ne želim”, još jednom je iz nje progovorio prkos starog borca.

„Veoma sam srećna što smo se upoznali”, rekla je i zatražila da joj još jednom pročitam poruku njenog prijatelja, književnika Filipa Davida o utiscima našeg zajedničkog dela.

„Razgovaraćemo još kada ozdravim.”

Otišla je tiho, hrabro i dostojanstveno – onako kako je živela, okružena porodicom i prijateljima, 18. jula 2015, u 97. godini.

Želela je da je isprate uz taktive *Ode radosti*.

Na kraju

Pisati o Evi Nahir Panić bilo je kao istraživati već otkriveno – učinilo mi se kada sam pokušao da pronađem odgovor na pitanje: Ko je bila Eva Nahir Panić? O bogatim, i na momente tragičnim životnim deonicama detaljno je govorila u intervjuima, televizijskim emisijama i dva dokumentarna filma. Detaljno opisujući vreme i okolnosti u kojima je biti čovek bila privilegija i čista ludost, Eva je slikovito, sa mnogo emocija, ali bez suviše patetike, dala neprocenjiv doprinos istoriji jednog vremena. Ulogu hroničara i pripovedača nije sama izabrala – nametnula joj se kao što se svaki od životnih izbora nađu pred nama, bez mogućnosti da im okrenemo leđa i prepustimo drugima. Eva je ličnu sudbinu, uprkos brojnim žrtvama, uspela da okrene u sopstvenu korist. Posvećenost i iskren odnos prema činjenicama, učinili su da svaki od tih izbora dobije svoj smisao, a poruke koje na kraju ostaju – budu čitke i jasne.

Najveći izazov bio je traganje za momentima koje Eva u dosadašnjim razgovorima, svesno ili ne, nije pomenula. Pripovedati o sopstvenom stradanju jednako je potresno koliko i samo stradanje. Eva je vešto uspela da se otrgne i udalji od granice koja lični doživljaj odvaja od doživljaja pripovedača, i tako, sopstvenu sudbinu pretoči u priču koja je lišena najniže ljudske potrebe da se osvetom dokopa istine. Spremno je i vešto postavila kažiprst na teme koje su pod tamnim velom državne tajne, ležale sakrivene decenijama. Većito radoznali Danilo Kiš podstakao ju je da ogoli i težinu lanaca Golog otoka i stradanje žena u prvim, posleratnim godinama komunističke Jugoslavije. I sama žrtva neliberalnog režima, izazvala je reakciju gospodare života i smrti, a uspavanoj jugoslovenskoj javnosti na uvid stavila skrivene fragmente nacionalne istorije.

Ova knjiga obrađuje period od kraja Prvog svetskog rata do nastanka i raspada socijalističke Jugoslavije. Tek u naznakama, dotiče se i pitanja antisemitizma i stradanja Jevreja, ali i posledica obračuna komunističkog režima sa „izdajnicima države i naroda”.

Prva javna svedočanstva o logorima za žene u Jugoslaviji Eve Nahir Panić, dopunjena „priznanjima” islednika Udbe, ilustrovana pismima Danila Kiša, zatvorskim beleškama Radeta Panića, i na kraju, dopunjena uspomenama prijatelja i porodice – pokušaj su da se na jednom mestu sakupi i objavi sva dostupna građa, uglavnom usmena. Ovaj rad nastao je šest i po decenija od najsnažnije kampanje Kominforma i jugoslovenske vlasti prema onima koji su zatvarani i administrativno kažnjavani, zbog sumnje da su delovali protiv države i naroda.

Neumorno tragajući za istinom o smrti supruga, Eva Nahir Panić i na ovaj način ostavlja lično svedočanstvo o stradanju, Holokaustu i komunističkoj represiji.

Beskrajno sam joj zahvalan jer je bez zadržke pristala da još jednom prelista knjigu života, dugu skoro čitav vek. Nakon trogodišnjeg rada, osim skromnog priloga jednoj biografiji, ostalo je iskreno prijateljstvo na koje smo oboje ponosni.

Hvala Tijani Panić Wages na neizmernoj pomoći i spremnosti da i najteže životne momente prepusti mom istraživačkom radu. Bez njenih sugestija, siguran sam, neke od delova ove priče ne bih umeo da rastumačim. Vredna su bila pisma Radeta Panića, koja sam Tijaninom ljubaznošću, uspeo da iščitam, suočavajući je tako, pola veka kasnije, sa bolnim sećanjima na stradalog roditelja. Hvala joj na toj žrtvi.

Da nije bilo „mog drugog” domaćina u Izraelu, Dušana Mihaleka, slika ove države ostala bi nedorečena. Bez iskustva novosadskog muzikologa, zaljubljenika u umetnost, a danas vodiča u Jerusalimu, moj boravak u Izraelu ostao bi bez one nijanse koja staroj fotografiji udiše život. Takvih je u Evinoj ispovesti bilo bezbroj. Čini mi se, ponekad je bio uporniji od mene, često ponavljajući da je istraživanje i pisanje posao koji nikada ne prestaje. On to i danas neumorno radi.

Hvala Čakovčanki Aleksandri Ličanin koja je, novinarski vešto, složila i u svojoj knjizi *Dve ljubavi i jedan rat Eve Panić Nahir* opisala neverovatan životnu put Eve Panić.

Da su prava prijateljstva večna, pokazala je Planinka Kovačević, Evina „srpska i izraelska” prijateljica. Njihovu iskrenu povezanost nisu prekinule ni godine, ni daljina. Pratila nas je na putu do Male Kruševice, učinivši taj završni „čin” moje „istraživačke avanture” potpunim.

Hvala i gospodinu Darku Bavoļjaku, predsedniku Udruge „Goli otok” koji je ustupio fotografije logora na Svetom Grguru i Golom otoku.

Stroga ali pravedna dr Mladenka Ivanković, naučni saradnik Instituta za noviju istoriju Srbije, na momente je, više od mene, verovala u završetak ovog teksta. Uzaludna su bila moja pravdanja da su sakupljanje, obrada i sistematizacija materijala, nemoguć posao – Mladenka je umela da svaku od prepreka na koje sam nailazio vešto ukloni svojim savetima. Hvala joj.

Hvala i mojoj Milici koja me je neumorno pratila, slušala i „usmeno dopisivala” nedostajuće delove.

Slušajući često odgovore na pitanja koje sam poslednjih godina postavljao, ne mali broj Evinih prijatelja govorio je o njenom životu kao o priči koja je sve, samo ne „obična”. Eva je, iako samo jedna od nas, ipak posebna zbog svoje prirode, hrabrosti i iskrenosti. Mada su tajne deo nas, čini se da je samo mali broj njih sačuvala za sebe. Zato verujem da će ovaj skromni doprinos u traganju za istinom – kakva god ona bila – biti dovoljan za razumevanje vremena koje je daleko iza nas.

Autor

Učestvovala sam u Drugom svetskom ratu jer nisam želela da sedim i čekam. Ne ljutim se ni zbog Svetog Grgura. Kažu da zatvor poput Golog otoka nigde nije postojao. Međutim, veoma se radujem što se nisam uplašila i šćućurila već sam bila borac.*

Eva Nahir Panić

---

* Aleksandra Ličanin, *Dvije ljubavi i jedan rat Eve Panić Nahir*, Matica hrvatska, Ogranak u Čakovcu, Židovska općina Čakovec, Čakovec, 2015, str 57.

Izvori i literatura

Arhivi

Yad Vashem, (יָד וַשׁׁוּׁם), Israel's official memorial to the victims of the Holocaust, Jerusalem. (Online)

Privatna arhiva Radojice Božovića i Bose (Đurović) Božović iz Beograda, zatočenika logora na Golom otoku i Svetom Grguru.

Privatna arhiva Tijane (Panić) Wages, Dallas, USA.

Privatna arhiva Eve Nahir Panić, Kibuc Šar Hamakim, Izrael.

Pisma Danila Kiša (1986–1989), privatna arhiva Tijane (Panić) Wages, Dallas, USA.

Pisma Raula Tajetlbauma, Izrael, 2013. godine, arhiva autora.

Bibliografija

Aleksandar Lebl, *Jevrejski glas*, Sarajevo, februar 2001.

Aleksandar Mandić, Dnevnik Golog života, *Politika*, Mera za meru, 10. novembar 2012.

Aleksandra Ličanin, *Dvije ljubavi i jedan rat Eve Panić Nahir*, Čakovec, 2015, 87.

Ana Marija Grinfelder, Mađarski-jugoslovenski Židovi na prisilnom radu, *Zbornik 9*, Beograd 2009, str. 148.

Branimir Bunjac, Mjesta stradanja Roma u Međimurju u Drugom svjetskom ratu, *Radovi*, Zavod za hrvatsku povijest, izvorni znanstveni rad, Vol. 43, Zagreb 2011, str. 374.

Dragoslav Mihailović, *Goli otok* – knjiga druga, Beograd 1995, str. 545.

Dragoslav Mihailović, *Kratka istorija satiranja*, Beograd, 2005, str. 121.

Dragoslav Simić, Boško Trifunović, *Ženski logor na Golom otoku*, Ispovesti kažnjenica i islednice, Beograd 1990, str. 243.

- Dragoslav Simić, Milan Petrović, *Dražesni KGB, javi se*, Beograd 2009, str. 217.
- Dragan Marković, Josip Broz i Goli otok, *Borba*, 18. septembar 1990.
- Ivo Matović, Moša Pijade, *Omiljeni Čiča Janko*, Gornji Milanovac, 1973, str. 133.
- Dr Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941–1945 – Žrtve genocida i učesnici narodnooslobodilačkog rata*, Beograd, 1980, str. 306.
- Ljubomir Tešić, *Sećanja Veselina Popovića Makarenka, Teror u Titovim kazamatima*, Beograd, 2002, str. 71.
- Milinko B. Stojanović, *Goli otok, anatomija zločina*, Beograd, 1991, str. 521.
- Mirjana Miočinović, Vladimir Tupanjc, Aleksandra Savanović, *Danilo Kiš (1935–1989) Između poetike i politike*, Međunarodni skup pisaca, Beograd, jun 2005.
- Milovan Đilas o Golom otoku, Odluku je doneo Tito, *Borba*, 20. mart 1990. godine.
- Slavko Goldstein, Evina priča, Mojih 96 godina, Ljubav sreća i stradaja, Zagreb, *Jutarnji list*, 31. maj 2014.
- Slobodan Gavrilović, Drugovi, video sam pakao, Feljton, razgovor sa Dobricom Ćosićem, *Nedeljnik*, broj 125, 5. jun 2014.
- Vladimir Kalšan, *Židovi u Međimurju*, Čakovec, 2006, str. 142.
- Vasilije Marković, Od Staljinijade do Titoizma, Feljton u listu *Dan*, 14–29. novembra 2010, Podgorica, Crna Gora.
- Vard Ruterford, *Genocid Židova*, Zagreb, 1977, str. 218.
- Ženi Lebl, *Dnevnik jedne Judite*, Beograd 1941, Gornji Milanovac, 1990, 125.
- Ženi Lebl, *Ljubičica bela, vic dug dve i po godine*, Gornji Milanovac, 1990, str. 208.
- Ženi Lebl, *Ljubičica bela – dve i po godine u jugo-gulagu za žene*, Beograd, 2009, str. 162.
- Spomenica Danila Kiša, Ženi Lebl, *Danilo Kiš, ja i Goli život*, Posebna izdanja, Knjiga DCLX, Odeljenje jezika i književnosti, Knjiga 57, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd 2005, str. 789.
- Peti kongres Saveza udruženja boraca Narodnooslobodilačkog rata Jugoslavije, *Politika*, 27. i 28. septembar 1965.
- Telegram Generalisimusu Staljinu, *Politika*, 2. jul 1948.

Linkovi

- Znaci.net, Nikola Milovanović, Draža Mihailović, Odluka o stvaranju organizacije, formiranje odreda, obaveštajne službe i političkih tela, http://www.znaci.net/00001/11_3.htm, pristupljeno: jul 2014.
- Znaci.net, Dragoljub Dinić Mića, Toplički narodnooslobodilački partizanski odred, Beograd, 1989, 11–14. (<http://www.znaci.net/00001/280.htm> – pristupljeno: januar 2014.
- Forum za primenjenu istoriju: <http://www.fpi.rs/blog/ulicne-borbe-u-beogradu-15-20-oktobra-1944-povodom-68-godina-od-oslobodenja-grada> – pristupljeno: jul 2013.
- Svedočenje Marije Zelić Popović u emisiji "Niko kao ja" autorke Svetlane Lukić. Drugi programu Radio Beograda 1990. godine. Portal Peščanik: <http://pescanik.net/2011/10/niko-kao-ja> – pristupljeno: oktobar 2011.
- Jelena Vujić, Sve po spisku, O Golom otoku, Portal Novi plamen – regionalni časopis demokratske levice za politička, društvena i kulturna pitanja. (<http://noviplamen.net/2013/11/25/sve-po-spisku-istina-o-golom-otoku-ekskluzivni-spiskovi-zrtava>) – pristupljeno: decembar 2013.
- Internet stranica Etika golog otoka: (<https://www.facebook.com/274467582611043/photos/pb.274467582611043.-2207520000.1409258861./499596390098160/?type=3&theater>, pristupljeno: novembar 2014.

Televizijska dokumentacija

- Goli život*, dokumentarna TV serija, scenario Danilo Kiš i Aleksandar Mandić, režija Aleksandar Mandić, Beograd – Avala film, 1989. godine. Premijera: Drugi program TV Sarajevo, od 12. do 15. februara 1990. godine. – 4 epizode, 215 minuta. Snimatelj: Done Zipevski, montaža Zoran Popović, izvršni producenti Branko Baletić i Milena Stojićević, muzika Ksenija Jovanović. Govore: Ženi Lebl, Eva Nahir Panić i Danilo Kiš (voditelj).
- Dokumentarni film *Eva*, rediteljja Avnera Faingulernta, Yarmut Productions, 2002.
- TV emisija *Porota*, premijerno emitovana na programu TV Beograd 9. jula 1990. godine.

Sadržaj

Slučajni susret	7
Čakovečka idila	9
Mladi oficir	18
Sjaj i beda	26
Hiljadu devetsto četrdeseta	33
Vihor	43
Očev revolver	51
Majčin prsten	57
Beograd	64
Pismo	72
Kika i Mika	78
Ljubičica bela	92
Smrti se ne bojim	98
Beli kamen	120
Bespuće	130
Nisi naša	137
Decenija	146
Goli život	153
Devetnaest kamenčića	162
Posle svega	167
Na kraju	174
Izvori i literatura	179

Dane Ilić

EVA

Izdavač

Dane Ilić

daneilic@gmail.com

Recenzent

Dr Mladenka Ivanković

Urednik

Jasmina Miljojković

www.mansarda.rs

Korice

Public KG

Lektura i priprema

Sonja Šoć

Štampa

Grafički atelje Skver, Kragujevac

Tiraž

300

2015.

ISBN 978-86-919445-0-6

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

929-055.2 Нахир Панић Е.
94(=411.16)(497.1)"19"

ИЛИЋ, ДАНЕ, 1978-

Ева / Dane Ilić. - Крагујевац : D. Ilić, 2015 (Крагујевац : Skver). -
179 str. : fotogr., faks. ; 21 cm
Tiraž 300. - Napomene uz tekst. - Bibliografija: str. 177-179.

ISBN 978-86-919445-0-6

а) Нахир Панић, Ева (1918-2015) - Биографије б) Јевреји - Југославија
- 20в

COBISS.SR-ID 220558860

*Učestvovala sam u Drugom svetskom ratu
jer nisam želela da sedim i čekam.
Ne ljutim se ni zbog Svetog Grgura.
Kažu da zatvor poput Golog otoka nigde
nije postojao. Međutim, veoma se radujem
što se nisam uplašila i šćućurila,
već sam bila borac.*

Eva Nahir Panić

ISBN 978-86-919445-0-6

9 788691 944506